

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Τίτλος Διπλωματικής Εργασίας:

«Τάφοι και Ταφικά Έθιμα στην Πελοπόννησο κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού και την πρώιμη Μυκηναϊκή, με έμφαση στις εξελίξεις της έρευνας κατά την τελευταία εικοσαετία»



Μεταπτυχιακός φοιτητής: Νικόλαος Γ. Μωραϊτάκης

Επόπτρια: Αφροδίτη Χασιακού

Εικόνα εξωφύλλου: Άγιος Ιωάννης Παπουλίων: Ο τύμβος (Αρχείο Ν.Μ.)

Περιεχόμενα

Πρόλογος.	Σελ. 6
Εισαγωγή.	7
ΜΕΡΟΣ 1ον	
Κεφάλαιο 1ο	
Η ιστορία της έρευνας	9
Κεφάλαιο 2^ο	
Νέες θεωρίες και εξελίξεις της έρευνας κατά την τελευταία εικοσαετία	13
Κεφάλαιο 3^ο	
Χρονοπολιτισμικό πλαίσιο - Η Μέση Εποχή του Χαλκού	22
Κεφάλαιο 4^ο	
Γενική θεώρηση. Ταφές και ταφικές πρακτικές στη ΜΕΧ	24
1. Χώροι ταφής	27
1.1 Υποδαπέδιες ταφές.	28
1.2 Ταφές σε εγκαταλελειμμένες οικίες.	29
1.3 Νεκροταφεία - ταφικές εκτάσεις σε συνέχεια οικισμών.	30
1.4 Νεκροταφεία - ταφικές εκτάσεις στην ύπαιθρο χώρα.	30
2. Τάφοι	
2.1 Παράγοντες που επέδρασαν στην επιλογή της θέσης των τάφων.	31
2.2 Στρωματογραφικές συνάψεις και χρονολόγηση των τάφων	34
3. Είδη τάφων	35
3.1 Πίθοι.	35
3.2. Λάκκοι	36
3.3. Κιβωτιόσχημοι.	36
3.4. Κτιστοί τάφοι.	37

3.4.1 Κτιστοί κιβωτιόσχημοι	37
3.4.2 Κτιστοί θαλαμοειδείς τάφοι (Built Chamber Tombs ή BCTs)	37
3.4.3 Κτιστοί κάθετοι λακκοειδείς τάφοι	41
3.5 Τύμβοι (Tumuli).	42

Κεφάλαιο 5^ο

Η μεταχείριση του νεκρού	54
1.1. Στάση νεκρού, πολλαπλές ταφές, διατάραξη ταφών	54
1.2 Ταφικές προσφορές και τελετουργίες.	55

ΜΕΡΟΣ 2ον

Κεφάλαιο 6^ο

Τα ταφικά μνημεία ανά περιοχή	64
1. Αργολίδα	64
1.1 Άργος	64
1.1.2. Βόρεια Συνοικία. Οι τύμβοι του Άργους.	65
1.1.2.1 Οι τάφοι των τύμβων ως προς τα είδη	71
1.1.2.2 Τα ταφικά έθιμα στους τύμβους	74
1.1.2.3 Η ταύτιση και η χρονολόγηση των τύμβων	79
1.1.3. Βόρεια Συνοικία. Κτιστοί Θαλαμωτοί Τάφοι (ΚΘΤάφοι)	81
1.1.4. Νότια Συνοικία	82
1.1.5 Λόφος Δειράδας	83
1.1.6 Λόφος Ασπίδας	83
1.1.7. Οικόπεδο Τζάφα	86
1.1.8 Οι ανασκαφές στο Νοσοκομείο του Άργους.	87
1.2. Πρόσυμνα	88
1.3. Ασίνη	88
1.4. Λέρνα	107
1.5. Μιδέα	110
1.6 Κορινθία	111

1.6.1 Αρχαία Κόρινθος	110
1.6. 2 Νεμέα	112
1.6. Αργολίδα. Σύνθεση των δεδομένων. Συζήτηση	113
2 Μεσσηνία	114
2.1 Γενικά και Ιστορία των ερευνών	114
2.2 Ταφικοί χώροι	116
2.2.1 Οι μεσσηνιακοί τύμβοι. Γενικά.	117
2.2.2 Πρώιμοι τύμβοι	119
2.2.2.1 Βοϊδοκοιλιά.	119
2.2.2.2 Καστρούλια	121
2.2.3 Ωριμοι τύμβοι	122
2.2.3.1 Αγ.Ιωάννης Παπουλίων	122
2.2.3.2 Ρούτσι	125
2.2.3.3 Καρποφόρτα - Ακόνες	126
2.2.3.4 Κοκοράκου Περιστεριάς	127
2.2. 4 Ύστεροι τύμβοι	127
2.2.4.1 Καμίνια	127
2.2.5 Ο Ύστατος τύμβος	129
2.2.5.1 Κισσός	129
2.3.6 Μεταβατικού τύπου τάφοι	129
2.3.6.1 Τετράπλευρος τάφος Περιστεριάς.	129
2.3.6.2 Λακκοειδής τάφος Βολιμιδίων (Κεφαλοβρύσου 1)	130
2.4 Άλλοι ταφικοί χώροι στη Μεσσηνία	130
2.4.1 Μάλθη.	130
2.4.2. Νιχώρια	133
2.4.3 Νησακούλι	134

2.4.4 Τραγάνα	135
2.5. Πρώιμοι θολωτοί τάφοι	136
2.5.1 Κορυφάσιο	136
2.5.2 Κουκουνάρα – Γουβαλάρη	137
2.5.3 Περιστεριά.	138
2.5.4 Εγκλιανός (Βαγενά)	139
2.6 Χωρική και χρονική κατανομή των τάφων και των νεκροταφείων	139
3 Λακωνία	140
3.1 Μενελάιον	140
3.2 Αμυκλαίον	141
3.3 Άγιος Στέφανος	141
3.4 Γεράκι	143
3.5 Κ.Θ.Τ. στη Λακωνία, Σπάρτη.	144
4 Ηλεία.	145
4.1 Ολυμπία	145
4.2 Πελόπιον	145
4.3 Κάτω Σαμικό	146
5Αχαΐα	148
5.1 Αίγιο	149
6. Αρκαδία.	150
6.1 Ασέα	150
Κεφάλαιο 5ο	
1. Συζήτηση - Σύνοψη	152
1.1 Ταφικές πρακτικές στη ΝΔ Πελοπόννησο.	152
1.2 Ταφικές πρακτικές στη ΒΑ Πελοπόννησο	157
1.3 Συνθετική συζήτηση - Σύγκριση Αργολίδας με Μεσσηνία	159
Συμπεράσματα	167
Βιβλιογραφία	171
Κατάλογος εικόνων και Εικόνες	183

Πρόλογος

Η ενασχόλησή μου με το συγκεκριμένο αντικείμενο ως διπλωματικής εργασίας αντανακλά το ιδιαίτερο ενδιαφέρον μου γι' αυτό, όπως είχε ήδη εκδηλωθεί με την παρακολούθηση των σχετικών μαθημάτων των προπτυχιακών σπουδών μου. Η Μέση Εποχή του Χαλκού εξακολουθεί για πολλούς να σημαίνει μια εποχή με μειωμένο ενδιαφέρον λόγω της για μεγάλο χρονικό διάστημα επικρατούσας άποψης ότι, στη διάρκειά της, σημειώθηκε ύφεση και οπισθοδρόμηση της πολιτιστικής πορείας στον ελλαδικό χώρο. Εντούτοις, σύμφωνα με τα πορίσματα της νεότερης έρευνας, τείνει να αναθεωρηθεί αυτή η αντίληψη και να χαρακτηριστεί η ΜΕΧ ως μια περίοδος μάλλον σταθεροποίησης και αναμονής και, ιδιαίτερα κατά το τέλος της, μια περίοδος κυοφορίας των θεαματικών επιτευγμάτων της επόμενης περιόδου, ως τούτο κυρίως διαπιστώνεται μέσα από τη διερεύνηση των εν γένει ταφικών πρακτικών.

Η επιλογή του θέματος, το οποίο προτάθηκε από τη διδάσκουσα και έγινε χωρίς δεύτερη σκέψη αποδεκτό, παραπέμπει αφ' εαυτού ως προς την ανάπτυξή του στην αναλυτική αρχαιολογική τοπογραφία, η οποία όντως προσφέρεται για τη συνολική και εξειδικευμένη αρχαιολογική γνωριμία μιας εξεταζόμενης περιοχής, όπως αυτή της Πελοποννήσου, την *Nobilissima terrarum*, όπως την αποκαλεί υμώντας την ο Πλίνιος. Μάλιστα, αξιώθηκα να έχω επισκεφθεί αρκετές από τις σχετιζόμενες με το αντικείμενο της εργασίας θέσεις αποκτώντας έτσι και μια – πέραν της προερχόμενης από τη βιβλιογραφία – προσωπική και, κατά το δυνατόν, άμεση εποπτεία και γνώση. Στο σημείο αυτό οφείλω να εκφράσω ευχαριστίες στα μέλη της οικογένειάς μου για τη στήριξή τους στην προσπάθειά μου και, φυσικά, στη διδάσκουσα κ. Χασιακού για την εκ μέρους της καθοριστική συμβολή στην ευόδωσή της.

Εισαγωγή

Στόχοι και δομή της εργασίας

Ο τίτλος της εργασίας παρέχει μια ευκρινή εικόνα για το εύρος αυτής και συνακόλουθα για την εγγενή δυσχέρεια του (παντός) γράφοντος να αντεπεξέλθει εξολοκλήρου στις απαιτήσεις της. Ο μεγάλος αριθμός των **θέσεων** της κατεξοχήν Μεσοελλαδικής Πελοποννήσου και η σχετική με αυτές ογκώδης βιβλιογραφία καθιστούν a priori ανέφικτη τη δημιουργία ενός συνολικού corpus, περιορίζοντας εκ των πραγμάτων το φιλόδοξο εγχείρημα μιας πλήρους ανάπτυξης και ανάλυσης τούτων σε μια στοιχειωδώς επαρκή αναφορά σε καθεμιά από **αυτές**, με παράλληλη προσπάθεια θεώρησης και αξιολόγησης των δεδομένων, στην οποία κυρίως στοχεύει η παρούσα μελέτη.

Χάρη πληρότητας αλλά και για το λόγο απότισης φόρου τιμής στους σκαπανείς της επιστήμης που υπηρετούμε θα προηγηθεί μια γενικής φύσεως αναδρομή στο **ιστορικό** της έρευνας και στη συνέχεια μια εκτενής κατά το δυνατόν αποτύπωση των **εξελίξεων** στην αρχαιολογική έρευνα κατά την τελευταία εικοσαετία. Θα ακολουθήσει μια αναφορά στο **χρονοπολιτισμικό πλαίσιο** της Μέσης Εποχής του Χαλκού εν γένει, σε συνδυασμό με τη μετάβαση στην Ύστερη Χαλκοκρατία και, στη συνέχεια, σε αυτήν της Πελοποννήσου ιδιαιτέρως, μαζί με μια **Γενική θεώρηση** ως προς τις ταφές, την τυπολογία των τάφων και τις ταφικές πρακτικές στην ίδια εποχή. Στο επόμενο κεφάλαιο θα συμπεριληφθούν **οι επιμέρους θέσεις** Μεσοελλαδικού ενδιαφέροντος σε άμεση συνάρτηση με τα ταφικά ευρήματα που εντοπίστηκαν σ' αυτές και τα συναφή με τις ταφές έθιμα, και, μάλιστα, θα παρουσιασθούν αυτές ομαδοποιημένες **κατά γεωγραφικές ενότητες (κατά νομό)**. Στην παρούσα μελέτη περιλαμβάνονται μνημεία **χαρακτηριστικά** των Μσοελλαδικών χρόνων, όπως π.χ. είναι οι τύμβοι στους οποίους δίνεται ιδιαίτερη έμφαση και αφιερώνεται ιδιαίτερος χώρος στη σχετική αναφορά γι' αυτούς στα υποκεφάλαια της Αργολίδας και της Μεσσηνίας, καθώς και όσα άλλα ταφικά μνημεία διατηρούνται και εξελίσσονται στους πρώιμους Μυκηναϊκούς χρόνους. Έτσι, δεν θα περιληφθούν οι λακκοειδείς τάφοι των Μυκηνών, ούτε θα γίνει ιδιαίτερη ανάλυση των θολωτών και θαλαμοειδών τάφων, οι οποίοι έχουν την αρχή τους στην μεταβατική περίοδο, αλλά θα χαρακτηρίσουν την επόμενη Υστεροελλαδική.

Ακολουθεί υπό τη μορφή σύνθεσης ιδιαίτερο κεφάλαιο για τις ταφικές πρακτικές και τα ταφικά έθιμα ως προς ορισμένες υψηλότερου ενδιαφέροντος **ευρύτερες περιφέρειες** της Πελοποννήσου (Βορειοανατολική και Νοτιοδυτική), με κατακλείδα **τη σύγκριση** των δύο επιμέρους σημαντικότερων περιφερειών (Αργολίδας και Μεσσηνίας) και, τέλος, τα **συμπεράσματα**.

Κεφάλαιο 1^ο

Η ιστορία της έρευνας

Ήδη από τον προπερασμένο αιώνα η Πελοπόννησος προσείλκυσε λόγω του ιδιάζοντος αρχαιολογικού της πλούτου μεγάλο αριθμό ερευνητών, καθένας των οποίων συνεισέφερε με το δικό του τρόπο στην αποκάλυψη και μελέτη των πολυάριθμων μνημείων που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη. Ιδιαίτερα **ως προς την υπό εξέταση περίοδο και το υπό πραγμάτευση θέμα** διοργανώθηκαν κατά καιρούς διάφορες αρχαιολογικές αποστολές από Έλληνες, Αμερικανούς, Σουηδούς, Γάλλους, Βρετανούς κ.ά., καθώς και από διακεκριμένους αρχαιολόγους (πανεπιστημιακούς είτε προερχόμενους από την Υπηρεσία) με τους συνεργάτες τους με στόχο τον εντοπισμό ταφικών μνημείων και τη μέσω των σχετικών με αυτά ευρημάτων διακρίβωση των πρακτικών που συνόδευαν τους νεκρούς στην τελευταία τους κατοικία.

Για το λόγο αυτό προηγείται σε καθεμιά από τις πιο κάτω επιμέρους γεωγραφικές ενότητες μια αναφορά στους κυριότερους ερευνητές που σ' αυτές «έσκαψαν» ή /και μελέτησαν τα ευρήματα που προήλθαν από την ανασκαφική εργασία.

Στην **Αργολίδα** περί το 1902 ο Ολλανδός αρχαιολόγος Wilhelm Vollgraff, ενεργώντας για λογαριασμό της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, που έχει γράψει ιστορία στην περιοχή του Άργους, έφερε στο φως λείψανα εκτεταμένου οικιστικού συγκροτήματος της ΜΕΧ στην κορυφή του λόφου Ασπίδα. Από τη δεκαετία του 1950 συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές εργασίες από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή με τους J. Deshayes, Gilles Touchais και Anna Philippa – Touchais (1974 – 1990), καθώς και την Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία, ενώ ιδιαίτερα δραστηριοποιήθηκε στην περιοχή η Ευαγγελία Πρωτονοταρίου – Δειλάκη (Βλ. και το γνωστό έργο της σχετικά με τους τύμβους του Άργους, 1980). Αξιοσημείωτη θεωρείται και η συμβολή στην έρευνα του Νίκου Παπαδημητρίου μέσω της εκ μέρους του αναγνώρισης της διακριτής κατηγορίας των Κτιστών Θαλαμοειδών Τάφων, όπως επίσης και της πλειάδας των επιστημόνων που συμμετέχουν στο Project on the Middle Helladic Argolis αλλά και άλλων πολλών που συνέβαλαν στην κατά το δυνατόν ανασύσταση της εικόνας του Άργους κατά την αρχαιότητα.

Στη δημοσίευσή τους το έτος 1938 με τίτλο *Asine I* οι Σουηδοί αρχαιολόγοι Otto Frödin και Axel Persson γνωστοποίησαν τα αποτελέσματα των κατά τη διάρκεια των ετών 1922 – 1930 ανασκαφών τους στην Κάτω Πόλη της Ασίνης. Η περαιτέρω μελέτη του υλικού αυτού δημοσιεύτηκε με τον τίτλο *Asine III* ως συμπληρωματικός τόμος των ανασκαφών των ετών 1922 - 1930. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών που διενήργησαν κατά τη δεκαετία του '70 στη Μπαρμπούνα οι Inga Hägg και Robin Hägg δημοσιεύτηκαν στα *Acta Universitatis Upsaliensis*, ενώ τα αποτελέσματα των ανασκαφών των Carl - Gustav Styrenius και Sören Dietz ανατολικά της ακρόπολης της Ασίνης δημοσιεύτηκαν με τον τίτλο *Asine II*. Αξιοσημείωτη επίσης θεωρείται και η συμβολή της Gullög Nordquist στην ανάδειξη της μεσοελλαδικής Ασίνης.

Στη Λέρνη, οι αρχαιολογικές ανασκαφές υπό τον καθηγητή John Caskey και μέλη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών των ετών 1952 έως το 1958 έφεραν στο φως αξιόλογα ευρήματα, όπως επίσης και στη συνέχεια οι Banks και Blackburn που δημοσίευσαν τα αποτελέσματα των ερευνών τους τα έτη 1967 και 1970 αντίστοιχα.

Στην **Κορινθία** επίσης διενεργήθηκαν ανασκαφές από τους Αμερικανούς και, συγκεκριμένα, ξεκίνησαν αυτές με τον Carl Blegen στη θέση Κοράκου κατά τα έτη 1915 -1916, στις Ζυγουριές το 1921, στο λόφο της Τσούγκιζας και τη Νεμέα το 1926 – 1927. Η εν συνεχεία ανασκαφική ενασχόληση του Carl Blegen στην Πρόσυμνα και την Πύλο μείωσε για ένα διάστημα το ενδιαφέρον για την Κορινθία, το οποίο ανανέωσε και επεξέτεινε ο συμπατριώτης του James C. **Wright** και στη συνέχεια, μετά από αρκετά χρόνια, τη σκυτάλη πήρε κατά τα έτη 1957 – 1968 ο Oscar Broneer υπό την αιγίδα και πάλι της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. Άλλοι ερευνητές στην Κορινθία υπήρξαν οι Emily Vermeule, Γεώργιος Μυλωνάς, Richard Hope Simpson κ.ά., για να ακολουθήσουν ο Oliver Dickinson και ο Jeremy Rutter με το επετειακό για τη συμπλήρωση εκατονταετίας αμερικανικών ανασκαφών στην Κόρινθο έργο του: “Corinth and the Corinthia in the Second Millenium B.C. Approaches, New Problems” (2003).

Η ανασκαφική και γενικότερα η ερευνητική / αρχαιολογική ιστορία της **Μεσσηνίας** ξεκινάει ήδη από την περίοδο 1909-1912 από τους αρχαιολόγους Ανδρέα Σκιά και Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη και συνεχίστηκε στον Άνω Εγκλιανό από τον δεύτερο το 1939 σε συνεργασία με την αμερικανική αποστολή υπό τον Carl Blegen

ενώ το 1952 και μέχρι το 1966 στην περιοχή δραστηριοποιήθηκε ο Σπυρίδων Μαρινάτος υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών και της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας σε μία παράλληλη με τον Blegen διερεύνηση του αρχαιολογικού ορίζοντα της Μεσσηνίας. Ήδη, από τη δεκαετία του '20 και του '30 σουηδική αποστολή υπό τον Natan Valmin είχε διενεργήσει ανασκαφές στη Μάλθη με σημαντικά αποτελέσματα και αργότερα ο Michael Boyd, ο οποίος αναπροσδιόρισε (σε σχέση με την αρχική εκτίμηση του Valmin) αφενός τον αριθμό των τάφων στη Μάλθη, αφετέρου το χρόνο κατασκευής τούτων (βλ. στην οικεία περί Μάλθης πιο κάτω αναφορά). Σημαντική υπήρξε και η συμβολή του Πανεπιστημίου της Μινεσότα για την αρχαιολογική έρευνα στη Μεσσηνία. Πράγματι, αν και οι πρώτες έρευνες επιφανείας του εν λόγω πανεπιστημίου ανάγονται στη δεκαετία του 1950, το 1961 ξεκίνησε από αυτό ένα φιλόδοξο πρόγραμμα εργασίας πεδίου (fieldwork), το γνωστό ως Minnesota Messenia Expedition (MME) που αποτέλεσε την πρώτη συστηματική και διεπιστημονική αρχαιολογική μελέτη συγκεκριμένης περιοχής που έγινε ποτέ στην Ελλάδα και χρησίμευσε ως πρότυπο για τις ανάλογες μελέτες που ακολούθησαν. Τα αποτελέσματα εμφανίστηκαν στο AJA, καθώς και σε πιο εμπεριστατωμένες εργασίες, όπως τα: *Place Names of the Southwest Peloponnesus* (1969) και τη γνωστή δημοσίευση: University of Minnesota Messenia Expedition (UMME) "*Reconstructing a Bronze Age Regional Environment* (1972)" που εκδόθηκε με την επιμέλεια των William A. McDonald και George R. Rapp, Jr. και στην οποία σποτυπώνεται η εν γένει αρχαιολογικής φύσεως δραστηριότητα της ανασκαφικής ομάδας του οικείου πανεπιστημίου στο χώρο της Μεσσηνίας π.χ. όπως π.χ. στα Νιχώρια. Ακολούθησαν νεότερες έρευνες από τον καθηγητή Γεώργιο Κορρέ και την περί αυτόν ερευνητική ομάδα σε διάφορες μεσσηνιακές θέσεις με σημαντικά αποτελέσματα, μεταξύ άλλων, και για την κατανόηση της εξέλιξης της ταφικής αρχιτεκτονικής και των ταφικών εθίμων, όπως π.χ. στη Βοϊδοκοιλιά και αλλού. Σημαντικά επίσης υπήρξαν τα ευρήματα που προέκυψαν από το σχέδιο δράσης «The Pylos Regional Archaeological Project» των ετών 1993 -1995. Υπήρξαν και άλλοι ερευνητές, Έλληνες και ξένοι, που διενήργησαν ανασκαφές ή ερευνητικές εργασίες σε διάφορες θέσεις στη Μεσσηνία, όπως ο Jörg Rambach στα Καστρούλια, ο Άγγελος Χωρέμης στο Νησακούλι και άλλοι αρχαιολόγοι, των οποίων η συμβολή μνημονεύεται κατά την πιο κάτω περιγραφή των επιμέρους θέσεων.

Η σημαντικότερη μεσοελλαδική θέση στη **Λακωνία** είναι αναμφισβήτητα ο Άγ. Στέφανος, όπου διενήργησαν ανασκαφές Βρετανοί αρχαιολόγοι, όπως οι Richard Janko και William Taylour. Στη δεκαετία του 2000 ο Joost Crouwel «έσκαψε» στο Γεράκι, ενώ ο Νίκος Παπαδημητρίου εντόπισε ένα Κτιστό Θολωτό Τάφο κοντά στη Σπάρτη.

Στο Κάτω Σαμικό της **Ηλείας** πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες από τον Νίκος Γιαλούρη τη δεκαετία του '60 και ακολούθησε η Ελ. Παπακωνσταντίνου στις αρχές της δεκαετίας του '80 εκ μέρους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Εκεί εντοπίστηκε νεκροταφείο τύμβων της ύστερης ΜΕ / πρώιμης ΥΕ εποχής, όπου ο Νίκος Παπαδημητρίου περί το 2000 αναγνώρισε ορισμένους Κτιστούς Θολωτούς Τάφους.

Στην **Αχαΐα** και συγκεκριμένα στη θέση Φαραί - Καταρράκτης ο Νικόλαος Ζαφειρόπουλος στη δεκαετία του '50 ανέσκαψε τύμβο και στη θέση Πόρτες εντοπίστηκαν από τους Ιωάννη Μόσχο και Λάζαρο Κολώνα στη δεκαετία του '90, όπως επίσης και από τον Müller την επόμενη δεκαετία μεταβατικοί τύμβοι.

Στην **Αρκαδία** κατά τη δεκαετία του '70 ο Roger Howell διενήργησε ανασκαφές στην Ασέα και το Φενεό, ενώ πρόσφατα (2016) η Jeannette Forsén εφάρμοσε τεχνολογία προηγμένες μεθόδους αναγνώρισης και ανάγνωσης του ανασκαφικού πεδίου.

Τέλος, στον τομέα της **έρευνας** και της συγγραφής μελετών υπάρχει πλειάδα εργασιών τόσο σε γενικότερα, όπως π.χ. ενδεικτικά αναφέρω των William **Cavanagh** και Christopher **Mee**, του Michael Boyd κ.ά., όσο και σε εξειδικευμένα θέματα όπως π.χ. των Γεωργίου Κορρέ, Αφροδίτης Χασιακού, Νίκου Παπαδημητρίου, Ανθούλας Μπαλιτσάρη, της διεπιστημονικής υπό την Σοφία Βουτσάκη ομάδας, κ.ά., μέσω των οποίων επιχειρείται να συστηματοποιηθούν είτε να ερμηνευθούν δεδομένα που προέκυψαν από ανασκαφές, αναδεικνύοντας έτσι και αξιοποιώντας παλαιότερα και νεότερα ευρήματα τούτων.

Κεφάλαιο 2^ο

Νέες θεωρίες και εξελίξεις της τελευταίας εικοσαετίας

Ως προς το μέρος της εργασίας που αφορά τις **νέες θεωρίες και εξελίξεις** της τελευταίας εικοσαετίας σημειώνω προεισαγωγικά ότι εδώ και αρκετά χρόνια έχει γίνει αποδεκτό πως αρχαιολογία δεν είναι μόνο η νοερή αποκατάσταση και ερμηνεία της αρχικής μορφής και λειτουργίας των υλικών καταλοίπων του παρελθόντος, αλλά και η ανάκτηση μιας ακριβέστερης εικόνας και της ζωής των ανθρώπων που έκαναν χρήση αυτών. Θα μπορούσαμε να πούμε επίσης ότι πλέον έχει εδραιωθεί μια παράλληλη της υλικής ανθρωποκεντρική θεώρηση στην αρχαιολογία, όπου δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στον άνθρωπο ως υποκείμενο και συντελεστή των τεκταινομένων που, τελικά, στις επιμέρους περιοχές διαμόρφωσε όχι μόνο την εξ αντικειμένου φυσιογνωμία της κάθε εποχής αλλά και την εικόνα της κοινωνίας, στο πλαίσιο της οποίας έδρασε. Στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας, πράγματι έχει εκδηλωθεί (και προταθεί) μια αναθεωρητική τάση της προσέγγισης (ίσως λόγω της επιρροής της ήδη από τη δεκαετία του 1960 πρωτοεμφανισθείσας διαδικαστικής αρχαιολογίας) σε βασικά σημεία της θεωρίας, όπως π.χ. στην άποψη, σύμφωνα με την οποία υφίσταται μια συνάρτηση ανάμεσα στην κοινωνική θέση του νεκρού **με** την ποσότητα και την αξία των κτερισμάτων, καθώς και με την περιπλοκότητα της ταφικής αρχιτεκτονικής και των τελετουργιών (Dickinson 1983,56). Πρόκειται για την παραδοσιακή παραδοχή μέσω της οποίας διακρίνονται τα επιμέρους κοινωνικά στρώματα, μια παραδοχή την οποία απορρίπτει τόσο ο Hodder (1982), που υποστηρίζει ότι αυτή η προσέγγιση δεν αντανάκλα αλλά μάλλον διαστρεβλώνει την κοινωνική πραγματικότητα, όσο και ο Boyd που τη χαρακτηρίζει ως δογματική (Boyd 2002,11), υποστηρίζοντας ότι αυτό που έχει βαρύνουσα θέση σε μια κοινωνία είναι **το πρόσωπο που ενεργεί**. Πράγματι, στην περίπτωση του νεκρού ενεργούντες είναι οι επιζώντες, αυτοί δηλ. που οργανώνουν την κηδεία και μεριμνούν γι' αυτήν. Δηλαδή, πάντοτε σύμφωνα με την άποψη του Boyd, ο ρόλος του νεκρού, που αποτελεί πλέον ένα παθητικό πρόσωπο, ετεροπροσδιορίζεται από τη φροντίδα των ζώντων για την κηδεία και την ταφή του μέσω της εκ μέρους τούτων ερμηνείας των σχετικών με την ταφική διαδικασία επιλογών τους. Αυτό σημαίνει ότι το προς μελέτη υποκείμενο στο ταφικό πεδίο δεν είναι ο νεκρός αλλά οι ζωντανοί και, συνακόλουθα, το πρίσμα και η προοπτική μέσω των οποίων αυτοί προσεγγίζουν τις ταφικές πρακτικές (Boyd 2002,

12). Άρα, μέσω της μελέτης των ενεργειών των επιζώντων, που μετέρχονται τις όποιες ταφικές πρακτικές, μπορεί κάποιος να διακρίνει και να αναγνωρίσει ορισμένες όψεις από τη φύση των δομών και, κατ' επέκταση, την τυχόν υπάρχουσα διαστρωμάτωση, σε ένα κοινωνικό σύνολο.

Περαιτέρω, στην οικεία θέση της εργασίας γίνεται λόγος για τη διεπιστημονική πλέον προσέγγιση της αρχαιολογικής έρευνας μέσω της συμβολής σειράς άλλων επιστημών, που ως σκοπό έχει το συνδυασμό των πορισμάτων από τη μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων με τη βιοαρχαιολογική μελέτη των ευρημάτων μέσω των προηγμένης τεχνολογίας αναλύσεων και την εξαγωγή συμπερασμάτων, συμπεριλαμβανομένων και των κοινωνικών προεκτάσεων τούτων, ξεκινώντας από την ακριβέστερη χρονολόγησή τους και φθάνοντας μέχρι π.χ. τον υπολογισμό του τότε προσδόκιμου της ζωής, τις διατροφικές συνήθειες και τις αιτίες θανάτου ή των ασθενειών που μάστιζαν τους τότε ανθρώπους επί τη βάση μελέτης των σκελετικών καταλοίπων τους. Προς τούτο, σε αρκετές περιπτώσεις, και όχι μόνο σε σχέση με τις σύγχρονες ανασκαφές, τέθηκε στη διάθεση ειδικευμένων επιστημόνων το αρχαιολογικό υλικό παλαιότερων ερευνητών π.χ. της Δειλάκη, που δεν είχαν στην εποχή τους δυνατότητα πρόσβασης στην προηγμένη τεχνολογία των ημερών μας. Για το σκοπό αυτό π.χ. οργανώθηκε το Argos Tumuli Project υπό την εποπτεία των κ.κ. Καλλιόπης Σαρρή και Σοφίας Βουτσάκη (Sarri et al 2008, 433), στο πλαίσιο της εφαρμογής του οποίου και με στόχο την οστεολογική ανάλυση των διαθέσιμων σκελετών έγινε χρήση διαφόρων επιστημονικών μεθόδων, όπως αυτή της ραδιοχρονολόγησης, της μελέτης του γονιδιώματος (DNA) για τον εντοπισμό τυχόν συγγενικών δεσμών μεταξύ των νεκρών ενός τάφου, των σταθερών ισοτόπων και άλλων ακόμη μεθόδων της αρχαιομετρίας. Με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται μια συνεκτίμηση των αρχαιολογικών δεδομένων με τα «διεπιστημονικά», σε συνδυασμό πάντοτε με το αρχαιολογικό περιβάλλον του ευρήματος και τη στρωματογραφική του ταυτότητα. Η Σοφία Βουτσάκη επίσης διεύρυνε τους ορίζοντες της αρχαιολογικής έρευνας εντάσσοντας σε αυτήν νέες παραμέτρους όπως οι περιβαλλοντικές μεταβλητές (environmental variables) (Voutsaki 2005, 53), δηλαδή η συνεξέταση και ο συσχετισμός πολλών συνδεδεμένων με το υπό εξέταση αντικείμενο παραγόντων ως προς τους τάφους, του πλούτου και του μεγέθους καθενός από αυτούς, τη χρήση της παρακείμενης γης, τη σύσταση του εδάφους, το «δίκτυο» επικοινωνιών στην περιοχή, την τοπογραφία κ.ά. Μάλιστα, κατηγοριοποίησε στην τελευταία περίπτωση το

αντικείμενο της μελέτης και κατέταξε (Voutsaki 2005, 53) τους τάφους που έχουν εντοπισθεί ανάλογα με τα πιο πάνω χαρακτηριστικά, που ο καθένας από αυτούς συγκέντρωνε, στην αντίστοιχη ομάδα. Με αυτό τον τρόπο εξήγησε τεκμηριωμένα π.χ. το λόγο για τον οποίο η απότιση τιμών που αφορούσαν στις φτωχότερες κατηγορίες τάφων μειώνονταν κατά τη μετάβαση από τη ΜΕ στην ΥΕ περίοδο (Voutsaki 2005, 55).

Ιδιαίτερα σημαντικό κρίνεται το πρόγραμμα των τελευταίων ετών (Voutsaki 2003, -75 – 80 και Voutsaki, et al., 2005, 93 – 118) μέσω του σχετικού με τις μεσοελλαδικές αρχαιότητες της Αργολίδας Σχεδίου Δράσης (Project on the Middle Helladic Argolis) για **επανεκτίμηση** των αρχαιολογικών και οστεολογικών δεδομένων της Λέρνας, παράλληλα με τη χρήση μεθόδων της μοριακής βιολογίας, της γονιδιακής (DNA) εξέτασης συμπεριλαμβανομένης. Αυτή, λοιπόν, η μελέτη των 210 σωζομένων σκελετών επικεντρώθηκε, ειδικότερα, σε **διεπιστημονικές** μελέτες με σκοπό να έλθει στο φως ο τρόπος ζωής των ατόμων που έζησαν εκείνη την εποχή. Μέσω της σχετικής έρευνας προέκυψε ως πόρισμα η μεγάλη θνησιμότητα ατόμων ηλικίας κάτω του ενός έτους, καθώς και η πρόωμη – προ της ηλικίας των 50 ετών – γήρανση του πληθυσμού. Επίσης βρέθηκε από τη σχετική έρευνα υψηλότερο ποσοστό **οδοντιατρικών παθήσεων** μεταξύ των ανδρών (Voutsaki et al. 2005, 100).

Υπόψη ότι παλαιότερα η πλειονότητα των επιτυχημένων αναλύσεων αρχαίου γονιδιώματος (DNA) αφορούσε σε σκελετικά κατάλοιπα διατηρημένα σε ευνοϊκές συνθήκες χαμηλής θερμοκρασίας και υγρασίας, η έλλειψη των οποίων στην Ελλάδα εξηγεί τα περιορισμένα αποτελέσματα των σχετικών αναλύσεων. Ήδη όμως με βάση τη ανάπτυξη **μεθόδων επιδότησης του DNA** κατέστη δυνατή η ανάλυση του γενωμικού DNA και ο μοριακός προσδιορισμός του φύλου με ποσοστό επιτυχίας 100 %. Άλλες συναφείς νεότερες μέθοδοι είναι η ανάλυση του **μιτοχονδριακού DNA** και η επιδίωξη συμφωνίας (πάντα μέσω του DNA) ανάμεσα στα **γενετικά και ανθρωπολογικά** δεδομένα (Kovatsi et al. 2006, 490). Αυτές, λοιπόν, καθώς και μια σειρά άλλων συναφών διαπιστώσεων, που προήλθαν από την εκ νέου μελέτη παλαιότερων (και νεοτέρων) ευρημάτων, παρέχουν ένα ολοκληρωμένο προφίλ βιολογικής και περιβαλλοντικής φύσεως παραμέτρων που, βέβαια, δεν αναζητείτο καν στο παρελθόν. Σε τούτο, όπως και σε σειρά άλλων εφαρμογών της σύγχρονης τεχνολογίας, συνίσταται η σημαντική εξέλιξη στην **αρχαιολογία** των τελευταίων

ετών, που βελτίωσε τον τρόπο τεκμηρίωσης των ευρημάτων και κατέστησε την έρευνά της πλέον αποτελεσματική.

Για το σκοπό της χρονολόγησης των ευρημάτων γίνεται πλέον ευρεία χρήση των αποτελεσμάτων της χρονολόγησης με τον ραδιενεργό άνθρακα, που ερμηνεύονται σε συνδυασμό με τα στρωματογραφικά δεδομένα. Εντούτοις, σε ό,τι αφορά στη χρονολόγηση της Μεσοελλαδικής εποχής, παρεμβάλλονται ορισμένα προβλήματα, όπως το γεγονός ότι στους περισσότερους Μεσοελλαδικούς τάφους δεν υπήρχαν κτερίσματα ή δεν ήταν αυτά ευδιάγνωστα, ενώ είναι γνωστό ότι η ΜΕ κεραμική δεν είναι πάντοτε ευχερές να αποδοθεί σε κάποια από τις υποπεριόδους της και η χρονολόγηση των εντός οικισμών τάφων ανάμεσα σε εγκαταλελειμμένες οικίες είναι εξαιρετικά δύσκολη. Αυτό, όμως, δεν εμπόδισε την εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων όπως π.χ. ότι στη διάρκεια της ΜΕ Ι περιόδου μόνο λίγοι τάφοι ίσως να ήταν σύγχρονοι με τις σχετιζόμενες με αυτούς οικίες (εντός των οποίων φαίνονταν να έχουν κτιστεί) και ότι κατά την ύστερη φάση της οι τάφοι ανοίγονταν στα ερείπιά τους, ενώ κατά τη μεταβατική περίοδο νέες οικίες κτίζονταν επάνω σ' αυτούς τους τάφους (Voutsaki et al. 2005, 107). Η παράλληλη, λοιπόν, παρουσία ξεχωριστών οριζόντων αφενός της κατασκευής, καταστροφής και εγκατάλειψης των οικιών και αφετέρου της κατασκευής των τάφων δηλ. η εναλλασσόμενη οικιστική και ταφική χρήση, είναι ο λόγος για τον οποίο ο κατά το παρελθόν γενικός χαρακτηρισμός όλων των ταφών στη Λέρνα ως «εντός» των τειχών δεν είναι ούτε επαρκής ούτε ακριβής (Voutsaki et al. 2005, 107). Κλείνοντας εδώ το θέμα των σύγχρονων διεπιστημονικών εξελίξεων στη Λέρνα (και ισχύει και για άλλες θέσεις) σκόπιμο είναι να παραθέσουμε τους τρεις κύριους στόχους της ανάλυσης με τον ραδιενεργό άνθρακα (ραδιοάνθρακα) που είναι οι εξής: α) να ενισχύσει τη χρονολογική ακρίβεια των αναλύσεων στα ταφικά και οικιστικά δεδομένα, β) να διευκρινίσει τη μεσοελλαδική χρονολογική ακολουθία και γ) να συμβάλει στην ευρύτερη συζήτηση για τη χρονολόγηση στην Αιγαιακή αρχαιολογία και ιδιαίτερα στο πολυσυζητημένο θέμα της υψηλής και χαμηλής χρονολόγησης (Voutsaki et al. 2006, 641).

Εξάλλου, σε μια προσπάθεια να προσδιορίσει ακριβέστερα τα είδη των οικισμών και την εξέλιξή τους, ο Cavanagh εισήγαγε το 2009 την έννοια της επικράτειας (**territoriality**) (Cavanagh 2009, 55 – 65). Χρησιμοποίησε ως βάση τον

κανόνα της σχέσης βαθμίδας - μεγέθους (rank – size rule), σύμφωνα με τον οποίο υπάρχει μια προβλεπτή σχέση ανάμεσα σε μια σειρά οικισμών (υπολογιζομένων ανάλογα με τον πληθυσμό τους) και της κατάταξής τους από τον μεγαλύτερο στο μικρότερο. Με την υπαγωγή των δεδομένων μιας υπό διερεύνηση περιοχής (εν προκειμένω της προϊστορικής Λακωνίας) σ' αυτό τον κανόνα και την αποτύπωση της σχέσης τους επί τη βάση μιας μαθηματικής λογαριθμικής κλίμακας (Cavanagh 2009, 62) είναι δυνατό να προσεγγίσουμε τις αλλαγές στη διαμόρφωση ενός οικισμού στη διάρκεια μιας χρονικής περιόδου, όπως π.χ. τις συνέπειες μιας πιεστικής (δημογραφικής, πολιτικής, κ.ά.) κατάστασης για ορισμένους κατοίκους ενός κύριου προϊστορικού οικισμού, που θα είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση του μεγέθους ενός μικρότερου ή την επανακατοίκηση ενός εγκαταλελειμμένου άλλου.

Ενδιαφέρουσα και λίαν επιβοηθητική του έργου της αρχαιολογίας είναι η εφαρμογή της προηγμένης τεχνολογίας **GIS**, όπως π.χ. αυτή εφαρμόστηκε για την ανάλυση της κατανομής στο χώρο των τύμβων της Μεσσηνίας (Merkouri 2008, 203, 209). Η μέθοδος αυτή συνίσταται σε ένα σύνολο βασισμένων στη λειτουργία Ηλεκτρονικών Υπολογιστών συστημάτων διαχείρισης χωρικών δεδομένων και συσχετισμένων ιδιοτήτων με σκοπό την καταγραφή γεωγραφικών δεδομένων σε κλίμακα και την εν συνεχεία διαχείριση αυτών. Οι δεξιότητες και οι διαδικασίες για τη συλλογή, διαχείριση και χρήση πληροφοριών γεωγραφικής φύσεως απαιτούν υψηλό βαθμό επιστημονικής κατάρτισης. Τα επί του εδάφους μορφολογικά χαρακτηριστικά (αντικείμενα ή πεδία) απεικονίζονται με συγκεκριμένα σημεία που ανασυνθέτουν σ' αυτό την εικόνα του ερευνώμενου χώρου με το περιεχόμενό του (Merkouri 2008, 203, 209).

Μεταξύ των ετών 2001 και 2012 διεξήχθη μια ερευνητική εργασία (project) με αντικείμενο τη γεωφυσική έρευνα της περιοχής γύρω από το Παλαιόκαστρο της Ασέας στην Αρκαδία, που είχε κατοικηθεί στη διάρκεια της ΜΕΧ, αλλά αφορούσε (η έρευνα) υστερότερους χρόνους. Η εργασία αυτή έγινε μέσω **μαγνητομετρικής** έρευνας που συμπλήρωσε την αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα που είχε πραγματοποιηθεί στην ίδια περιοχή το 1995 ενώ πρόσθεσε νέα ευρήματα σ' αυτά που είχαν προκύψει από τη μετέπειτα και μέχρι το 2007 χρήση διαφόρων επιστημονικών ερευνητικών μεθόδων, όπως η γεωηλεκτρική χαρτογράφηση, η γεωηλεκτρική τομογραφία και η χρήση γεωραντάρ (Forsén et al. 2017, 153).

Ειδικότερα, μια λεπτομερής μαγνητική έρευνα προϋποθέτει την κατάστρωση ενός συστήματος συντονισμού για τη συλλογή δεδομένων και την εν συνεχεία μέτρηση του οικείου μαγνητικού πεδίου, σημείο προς σημείο, κατά διαστήματα και όχι σε απόσταση πέραν του μισού μέτρου το ένα από το άλλο και οπωσδήποτε κοντά στην επιφάνεια του εδάφους. Τα αποτελέσματα των μετρήσεων συνδυάζονται και έτσι εντέλει δημιουργείται ένας χάρτης, όπου έχουν αποτυπωθεί τα επιμέρους σημεία του μαγνητικού πεδίου (Forsén et al. 2017, 154).

Λίαν ενδιαφέρουσα και επωφελής κρίνεται και η εφαρμογή της **φωτοερμηνείας και τηλεσκόπησης** στην αρχαιολογία, ως αυτή έχει χρησιμοποιηθεί με αντικείμενο μελέτης τη Μεσσηνία (Χρόνη 2012). Αφορά, ειδικότερα, και στοχεύει στους **τρόπους ανίχνευσης και εντοπισμού αρχαιολογικών θέσεων**. Πάντοτε, βέβαια, σε συνδυασμό με τον επίγειο έλεγχο και τη συγκέντρωση βιβλιογραφικών και ιστοριογραφικών πληροφοριών υποστηρίζει και προτείνει μια πιο εκτεταμένη χρήση τόσο **αναλογικών όσο και ψηφιακών τηλεπισκοπικών απεικονίσεων** για την ανάπτυξη μιας μεθοδολογίας μέσω της οποίας επιδιώκεται η ανίχνευση μη γνωστών αρχαιολογικών χώρων. Η ερμηνεία της πληροφορίας που εμπεριέχεται στις τηλεπισκοπικές απεικονίσεις είναι δυνατό να οδηγήσει στην ανεύρεση οικισμών που σήμερα έχουν εξαφανιστεί, του δικτύου των εσωτερικών οδών του οικισμού, της θέσης ορισμένων δημόσιων οικοδομημάτων, του νεκροταφείου του οικισμού κ.ά.

Στην προκειμένη περίπτωση αλλά και γενικότερα για την ακριβή απεικόνιση π.χ. ενός χώρου ανασκαφής χρησιμοποιούνται σήμερα ιπτάμενες απεικονιστικές συσκευές (**drones**) που συμβάλλουν (και αυτά) στην αναγκαία για την επιστήμη μας φωτογραφική τεκμηρίωση. Έτερο, συναφές με το προηγούμενο βοήθημα για την αρχαιολογία, αποτελεί η **γεωφυσική διασκόπηση** δηλ. η «ακτινογραφία» του υπεδάφους, όπου ενδέχεται να «κρύβονται» αρχαιότητες, μέσω της σάρωσης της περιοχής με ειδικά μηχανήματα, που τοποθετούνται στην επιφάνεια του εδάφους. Με αυτό τον τρόπο και πριν από την έναρξη των ανασκαφικών εργασιών ερευνάται μέσω αυτής της μεθόδου η συγκεκριμένη περιοχή προκειμένου να εντοπισθούν κατόψεις τυχόν οικοδομικών καταλοίπων π.χ. λειψάνων θεμελιώσεων και να αποδοθούν εν συνεχεία αυτά σε τρισδιάστατη απεικόνιση. Ακολούθως ο ανασκαφέας έχει τη δυνατότητα να ανασκάψει και να αναζητήσει στα σημεία που έχουν «υποδειχθεί» τις όποιες δομές με υψηλό βαθμό βεβαιότητας (Τσόκας 1988, 491 – 500). Η μέθοδος

αυτή έχει τύχει εφαρμογής για τη διερεύνηση πλειάδας αρχαιολογικών χώρων, όπως π.χ. στο Άργος (Zananiri et al. 2008, 32). Προς τον ίδιο σκοπό κατατείνει και η μέθοδος της **τομογραφίας ηλεκτρικής ειδικής αντίστασης**, άλλως η απεικόνιση ηλεκτρικής ειδικής αντίστασης (electrical resistivity tomography ERT), μέσω της οποίας αποφασίζεται το σημείο της ανασκαφής. Κατ' αυτήν, ηλεκτρικό ρεύμα διοχετεύεται μέσα στο έδαφος για να μετρήσει την αντίσταση και να ανιχνεύσει αντικείμενα που ενδέχεται να είναι κατασκευές βαθιά και κάτω από την επιφάνειά του (Lock 2004).

Σημαντική είναι και η συμβολή της συνεχώς εξελισσόμενης **ταφονομίας** δηλ. της επιστήμης που μελετά όλα τα χημικά φαινόμενα και τα στάδια μεταμόρφωσης ενός φυσικού οργανισμού (φυτού ή ζώου) από τη στιγμή που πεθαίνει μέχρι τη στιγμή που ανακαλύπτουμε τα λείψανά του. Ειδικότερα αφορά στην εξήγηση των ανθρωπογενών είτε περιβαλλοντικών αλλοιώσεων που υφίστανται τα ανθρώπινα ή ζωικά λείψανα μετά το θάνατο. Σχετικά με την Πελοπόννησο είναι τα πιο κάτω έργα: S. Voutsaki, S. Triantaphyllou, A. Ingvarsson-Sundström στο **PROJECT ON THE MIDDLE HELLADIC ARGOLID: A REPORT ON THE 2006 season**, Pharos, 2007, σε sub – project σχετικό με την οστεολογική ανάλυση ανθρωπίνων λειψάνων στην Ασίνη. **Επίσης** στο: *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 2017 όπου: Stella Macheridis - *Centralization at Asine during the Bronze Age from a Zooarchaeological Perspective* (pp. 159 – 174).

Ως επιστέγασμα χρησιμοποίησης της προωθημένης τεχνολογίας στον τομέα της τεκμηρίωσης και αποτύπωσης του ανασκαφικού έργου θεωρείται η καταγραφή των ανασκαφικών ευρημάτων κατευθείαν από τα σκάμματα μέσω της εφαρμογής **iDig**, σύμφωνα με την οποία οι επιβλέποντες την ανασκαφή «ανεβάζουν» τις σημειώσεις του πεδίου, το εκάστοτε αρχαιολογικό περιβάλλον (context), τα επιμέρους αντικείμενα, τα σχέδια (plans), τα σχεδιαγράμματα (drawings) και τα σχετικά με τα μέτρα συντήρησης των ευρημάτων δεδομένα σε μια ενιαία και ολοκληρωμένη ψηφιακή πλατφόρμα που παρέχει την ευχέρεια για μετανασκαφική ανάλυση με μεγαλύτερη ευκολία και αποτελεσματικότητα.

Ιδιαίτερη, εξάλλου, μνεία επιβάλλεται να γίνει στις εξελεγμένες μεθόδους **συντήρησης** που συμβάλλουν (και αυτές) στη διάσωση και αποκατάσταση της

αρχικής μορφής των αρχαιολογικών (ιδιαίτερα των ευπαθών) κινητών και σταθερών ευρημάτων.

Γενικότερα μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα από όσα ενδεικτικά και μόνο παραθέσαμε, καθώς το πεδίο είναι ευρύτατο, ότι η εφαρμογή των επιμέρους επιστημών και της προηγμένης τεχνολογίας στην αρχαιολογική έρευνα είναι σήμερα αυτονόητη και έχει συμβάλει στην πρόοδο αυτής, ιδιαίτερα στον τομέα της προϊστορικής αρχαιολογίας, όπου η έλλειψη γραπτών πηγών καθιστά απαραίτητη την αναπλήρωσή τους από τη διεπιστημονική σύμπραξη και συνεργασία.

Πέραν της πιο πάνω αξιοποίησης της προηγμένης τεχνολογίας στην υπηρεσία των αρχαιολόγων και της διεπιστημονικής πλέον διεξαγωγής της αρχαιολογικής έρευνας έχει σημειωθεί και μια καθόλα άξια λόγου στροφή στον τρόπο, με τον οποίο η αρχαιολογία προσεγγίζει το αντικείμενό της και έχει εκφραστεί αυτή με διάφορες τάσεις. Πράγματι, η μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων με συνθετικό τρόπο και όχι μεμονωμένα ως προς καθένα από αυτά (Μπαλιτσάρη 2017, 18) συμβάλλει στην ακριβέστερη και πλέον εμπειριστατωμένη ερμηνεία των ευρημάτων, ενώ ως προς την ίδια κατεύθυνση αξιοπρόσεκτη είναι και η μεταδιαδικαστική προσέγγιση της αρχαιολογίας, σύμφωνα με την οποία, και σε άμεση σχέση με την υπό συζήτηση εργασία / ανάλυση, θεωρείται εν προκειμένω ότι οι ταφικές πρακτικές δεν αντανάκλυσαν την κοινωνική θέση του νεκρού, αλλά αποτελούσαν περισσότερο αντανάκλαση των κοινωνικών σχέσεων των ζώντων (Hodder 1982, 152). Θεωρήθηκε δηλαδή ότι η κοινωνία των ζώντων ήταν αυτή που διαμόρφωνε κάθε φορά τον τρόπο που ένας νεκρός θα ενταφιαστεί, χωρίς να αντιστοιχούν οι πρακτικές αυτές πάντα σε κανόνες που έχουν να κάνουν αποκλειστικά με την κοινωνική θέση του νεκρού, αλλά περισσότερο με ιδεολογίες και συμβολισμούς, που διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις και διαμορφώνονται κάθε φορά κάτω από διαφορετικό πλαίσιο (Βλ. και Urban & Schortman 2012, 96 – 98).

Αξιοπρόσεκτες είναι και οι νεότερες προσεγγίσεις που δίνουν εκ νέου ιδιαίτερη σημασία στο **αρχαιολογικό περιβάλλον** (context). Σύμφωνα με αυτές, είναι δύσκολο να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα ως προς το ρόλο και τις συνέπειες των ευρημάτων που αφορούν στον υλικό πολιτισμό χωρίς λεπτομερή ανάλυση του περιβάλλοντος του χώρου εντοπισμού των (Boyd et al. 2016, 1).

Τέλος, κλείνοντας την αναφορά μου στις πρόσφατες εξελίξεις, επιβάλλεται να ανατρέξω σε σχετικά πρόσφατη μελέτη των Boyd και Dakouri – Hild (2016, 8), όπου γίνεται λόγος για τα θέματα που τώρα τίθενται στην ημερήσια διάταξη της συζήτησης για την Αιγαιακή ταφική έρευνα. Πράγματι, οι ερευνητές σήμερα έχουν εξολοκλήρου ενστερνισθεί την αντίληψη ότι η διεξαγόμενη από αυτούς έρευνα αφορά περισσότερο στην ουσία των ανθρωπίνων πράξεων κατά το παρελθόν παρά στην απλή καταγραφή τους, γι' αυτό και η τάση που τείνει να επικρατήσει επισύρει την προσοχή στις πράξεις καθεαυτές με ποικιλόμορφες θεωρητικές προσεγγίσεις. Έτσι, ο Boyd σαφώς προβάλλει τη θεωρητική άποψη των «πεδίων ενέργειας» (“fields of action”) ως ένα τρόπο περιγραφής του ανθρωπογενούς αιτίου. Ο Βαβουρανάκης με παρόμοιο τρόπο υιοθετεί μια «μεταανθρωποκεντρική» προσέγγιση που συμπλέκει κατά το ενέργημα τους ανθρώπους και το περιβάλλον τους. Ο Παπαδημητρίου επίσης προτείνει μια ιδιαίτερη θεώρηση στην ανθρώπινη ενέργεια σε συνδυασμό με την αντίληψη του χώρου. Άλλοι, πάλι, ερευνητές υιοθετούν με τη σειρά τους παρόμοιες θεωρητικές προσεγγίσεις, στις οποίες παντού σαφώς αποδίδεται έμφαση στην ανθρώπινη πράξη και κανείς από αυτούς δεν αναζητεί γνωστικά στοιχεία σε κοινωνικές δομές και ιεραρχήσεις (προτεραιοτήτων) του παρελθόντος που θα προέκυπταν με βάση τοποθετημένες στη σειρά αντιπροσωπευτικές (των ευρημάτων) κατηγοριοποιήσεις, κάτι το οποίο ίσχυε παλαιότερα και θα περίμενε κανείς να συμβαίνει και τώρα. Γι' αυτό και μπορούμε να πούμε ότι η πληθώρα των μελετημάτων που προσεγγίζουν τις (αρχαιολογικές) ενδείξεις με αυτό τον τρόπο συνιστά ασφαλώς μια αξιοσημείωτη πρόοδο).

Υπάρχουν, βέβαια, και άλλα εξειδικευμένα, εξίσου σημαντικά, θέματα που έχουν ανακύψει κατά την πορεία της έρευνας που διεξάγεται με τη συγκεκριμένη προοπτική και, μεταξύ άλλων, αφορούν την ταφή στα επιμέρους ταφικά μνημεία και νεκροταφεία, καθώς και τη νοερή ανάπλαση της εικόνας του χώρου και του τρόπου με τον οποίο αυτή, δηλ. η ταφή μπορεί να γίνει αντιληπτή / κατανοητή σήμερα υπό το πρίσμα πάντα του ανθρώπινου πράττειν, όπως π.χ. οι νεωτεριστικές απόψεις που προβάλλονται σχετικά με το ευρέως συζητούμενο θέμα της εκ νέου χρήσης περιοχών ενός οικισμού για ταφές κ.ά. (Boyd et al. 2016, 8).

Κεφάλαιο 3^ο

Το χρονοπολιτισμικό πλαίσιο – Μέση Εποχή του Χαλκού

Η έναρξη της Μέσης Εποχής του Χαλκού (στο εξής ΜΕΧ) περί τα τέλη της 3^{ης} χιλιετίας στον ελλαδικό χώρο ως γνωστόν συμπίπτει χρονικά με την εμφάνιση του ανακτορικού συστήματος στην Κρήτη, όμως, σε αντίθεση με την εκρηκτική ανάπτυξη που σημειώθηκε στη Μεγαλόνησο, στον ηπειρωτικό κυρίως χώρο παρατηρείται μια πολιτισμική στασιμότητα, η οποία πιθανότατα οφείλεται στις βίαιες ανακατατάξεις που καταγράφονται στην ευρύτερη περιοχή κατά τα τέλη της Πρώιμης Χαλκοκρατίας και δεν επέτρεψαν την περαιτέρω απρόσκοπτη εξέλιξη. Η τροχοπέδηση αυτή, η οποία εκδηλώθηκε και ως πολιτισμική ρήξη σε ορισμένες περιπτώσεις (cultural break) (Forsén, 2010, 54) ιδιαίτερα αντανακλάται στην κοινωνική οργάνωση και τις επιμέρους εκφάνσεις αυτής, συμπεριλαμβανομένης και της εν γένει ταφικής πρακτικής (Phillippa – Touchais 1998, 31).

Χάρη σε επιφανειακές έρευνες και νέες ανασκαφές κατά τις τελευταίες δεκαετίες, οι γνώσεις μας για τις εγκαταστάσεις της ΜΕΧ στην Πελοπόννησο έχουν αυξηθεί σημαντικά. Μετά την κατάρρευση που έδωσε τέλος στον ΠΕ II πολιτισμό, σε μεγάλο μέρος της Πελοποννήσου (όπως εξάλλου και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού και νησιωτικού χώρου) σημειώνονται αναταράξεις και ανακατατάξεις. Σε ορισμένες θέσεις υπάρχουν καταστροφές και εγκατάλειψη. Σε άλλες καταστροφές και επανεγκατάσταση και σε άλλες συνέχεια με αλλαγές (Forsén 1996 και Forsén. 2010, 53-66 και Manning 1995). Αντίθετα, προς το τέλος της ΠΕ περιόδου δηλ. κατά την ΠΕ III, που, σύμφωνα με απόψεις ορισμένων μελετητών θα μπορούσε να θεωρηθεί ως τμήμα της ΜΕ μάλλον παρά της ΠΕ περιόδου, και τις αρχές της ΜΕΧ καταγράφονται προσπάθειες επιβίωσης και ανασύνταξης. Η εν συνεχεία επανεκκίνηση δεν επισυμβαίνει σε όλα τα μέρη της χερσονήσου την ίδια χρονική στιγμή. Σε κάποιες περιοχές της Πελοποννήσου υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις ήδη από την ΜΕ II, ενώ σε άλλες, όπως π.χ. η νότια Αργολίδα, δεν παρουσιάζουν καμία σημαντική εγκατάσταση πριν από την ύστερη ΜΕ III. (Cavanagh and Walker 1998). Η πεδιάδα του Άργους, η παράκτια ζώνη του Κόλπου του Άργους, το ΒΑ τμήμα του Κορινθιακού Κόλπου και η Δυτική Μεσσηνία φαίνεται ότι υπέφεραν λιγότερο και για μικρότερο χρονικό διάστημα. Αντιθέτως, οι παράκτιες περιοχές της δυτικής

Πελοποννήσου όπως π.χ. η Ηλεία, καθώς και η κοιλάδα του Ευρώτα ήταν προφανώς αραιοκατοικημένες μέχρι το β' μισό της ΜΕΧ (Cavanagh and Walker 1998).

Ειδικότερα, τώρα, ως προς το **χρονολογικό πλαίσιο** της υπό εξέταση περιόδου, ο προσδιορισμός των υποδιαιρέσεων της περιόδου, και ιδιαίτερα της αρχικής και τελικής φάσης, δημιούργησε προβλήματα, πολλά από τα οποία παραμένουν ακόμη δυσαντητώπιστα (Treuil et al. 1996, 270). Έτσι, σήμερα γίνεται ευρέως αποδεκτό ότι, επί της ουσίας, η ΠΕ ΙΙΙ φάση ανήκει πολιτισμικά στη Μεσοελλαδική περίοδο. Τούτο, διότι στην τελική αυτή φάση των πρωτοελλαδικών χρόνων, και όχι στη ΜΕ Ι, εμφανίζονται ορισμένες σημαντικές καινοτομίες, όπως η διάδοση των αψιδωτών οικιών, του ταχύστροφου τροχού, των πρώτων γκρίζων μονόχρωμων στυλβωτών αγγείων μινυακού τύπου, καθώς και η επανεμφάνιση των ταφών στο εσωτερικό των οικισμών. Πάντως, είναι γεγονός ότι η υποδιαίρεση της ΜΕ περιόδου σε επιμέρους φάσεις στηρίζεται αποκλειστικά στην τεχνοτροπική εξέλιξη των διαφόρων τύπων κεραμικής. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον παραδοσιακό διαχωρισμό, διακρίνονται τρεις φάσεις (Ι, ΙΙ και ΙΙΙ), οι οποίες ποτέ δεν προσδιορίστηκαν επαρκώς – κυρίως η ΜΕ ΙΙ φάση – αλλά ούτε και συμπίπτουν χρονολογικά από τον ένα τόπο στον άλλο.

Η χρονολογική και πολιτισμική αλληλουχία της ΜΕΧ, όσο κι αν διαφοροποιείται από τη μια περιοχή στην άλλη, δεν παρουσιάζει σε γενικές γραμμές κάποια ιδιαίτερη μεταβολή στους τρεις τουλάχιστον πρώτους αιώνες, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν ζυμώσεις, που τροφοδοτούνται και εντείνονται από τις διαρκώς αυξανόμενες επαφές και επιδράσεις από την Κρήτη, την Ανατολή και τη Βαλκανική ενδοχώρα, αλλά και από μία εσωτερική δυναμική που αναπτύσσεται στον ηπειρωτικό χώρο. Εντέλει, αυτές οι διεργασίες βρίσκουν την έκφρασή τους περί το τέλος της περιόδου, κατά τη μετάβαση στην Ύστερη Χαλκοκρατία.

Κεφάλαιο 4^ο

Γενική θεώρηση: Ταφές και ταφικές πρακτικές κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού

Τα ταφικά μνημεία της Μεσοελλαδικής εποχής αποτελούν την κυριότερη από αρχαιολογική άποψη τεκμηρίωσή της (funerary evidence) (Papadimitriou 2001,1) και παρέχουν, εκτός των άλλων, και μια κατά το δυνατόν κατατοπιστική εικόνα της κοινωνίας και των συνδεόμενων με τα μνημεία αυτά εθίμων ταφής (Voutsaki 1998, 29). Επίσης, τα δημογραφικά στοιχεία που, μεταξύ άλλων, προκύπτουν από τη μελέτη των ταφών, δείχνουν μεν μια αξιόλογη αύξηση του πληθυσμού σε σύγκριση με την προηγούμενη εποχή (ΠΕΧ ΙΙΙ), όμως δεν διαφαίνεται, πλην εξαιρέσεων, όπως π.χ. η περίπτωση του πολεμιστή της Αίγινας που έχει χρονολογηθεί στη ΜΕ ΙΙ, κάποιας μορφής κοινωνική διαστρωμάτωση πριν από την ΜΕ ΙΙΙ.

Όμως, παρά το γεγονός ότι αυτή είναι η κρατούσα άποψη, αξίζει να συνεκτιμηθεί και η περίπτωση των τύμβων, που ξεκινούν από την αρχή της ΜΕ περιόδου και οι οποίοι θεωρείται ότι με την κατασκευή τους, το πλήθος των ταφών και τη συχνά ξεχωριστή θέση μέσα στο τοπίο μπορεί να υποδηλώνουν κάποιας μορφής κοινωνική διαστρωμάτωση ή, έστω, διεκδίκησή της, όπως π.χ. ο πρώιμος τύμβος στα Καστρούλια Μεσσηνίας (Rambach 2007 και Rambach 2011). Η αρχική, πάντως, εικόνα αυτής της «ισοτιμίας» μεταβάλλεται άρδην κατά το 16ο αι., οπότε παρατηρείται συγκέντρωση του πλούτου και άνιση κατανομή αυτού κατά τη μετάβαση στην πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή.

Σημειωτέον ότι, ειδικά στην Πελοπόννησο, έχει αποκαλυφθεί ικανός αριθμός τάφων των Μεσοελλαδικών χρόνων, ορισμένοι από αυτούς μεμονωμένοι, άλλοι σε μικρές ομάδες μέσα ή κοντά σε οικισμούς, και άλλοι σε μεγαλύτερα σύνολα, που αποτελούν οργανωμένα, κατά κάποιο τρόπο, νεκροταφεία.

Οι ταφικές πρακτικές και τα συνδεόμενα με αυτές έθιμα ενίοτε παραπέμπουν σε μείζονες αλλαγές. Πράγματι, τα οργανωμένα νεκροταφεία που εντοπίστηκαν στην κεντρική Ελλάδα και στις Κυκλάδες στη διάρκεια της ΠΕΧ, δεν συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται στη ΜΕΧ και αυτός ο τύπος της ομαδικής ταφής δεν συναντάται πλέον – πλην ορισμένων περιπτώσεων, όπως το (εκτός Πελοποννήσου) Δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας (Μυλωνάς 1975) ή ο τύμβος της Ασίνης (Dietz

1980), που θεωρείται «εκτός των τειχών» νεκροταφείο. Πιθανόν στην κατηγορία αυτή ανήκουν και άλλα, που δεν διακρίνονται λόγω της επανειλημμένης χρήσης, όπως π.χ. στο Άργος, στους πρόποδες της Ασπίδας, όπου η εικόνα είναι ότι πρόκειται για ταφές εντός του οικισμού – όμως, δεν είναι σαφές ότι η εικόνα ήταν η ίδια σε όλες τις περιόδους. Πιθανώς υπήρχαν χωριστοί χώροι ταφής, που, όμως, σταδιακά, με την ανάπτυξη του οικισμού, βρέθηκαν ανάμεσα στις οικίες. Ταυτόχρονα σημειώνεται ότι οι «εντός των τειχών» ταφές ελάχιστα χαρακτηρίζουν την προηγηθείσα της ΜΕΧ φάση, ενώ επικρατούν κατ' αυτήν (Cavanagh – Mee 1998, 23).

Οι τύποι τάφων που επικρατούν στους πρώιμους και μέσους ΜΕ χρόνους είναι οι απλοί λάκκοι, οι κιβωτιόσχημοι και οι κτιστοί τάφοι. Μεγάλης κλίμακας αλλαγές ως προς τους διάφορους τύπους των τάφων χαρακτηρίζουν τη μετάβαση από την ΜΕ στην ΥΕ περίοδο, αλλά τότε διαφέρουν σαφώς και οι γενικότερες συνθήκες. Εντυπωσιακές είναι οι τότε εξελίξεις στο χώρο της ταφικής αρχιτεκτονικής, με την εμφάνιση νέων τύπων τάφων, όπως οι λακκοειδείς τάφοι στους ταφικούς κύκλους στις Μυκήνες και αλλού οι θολωτοί και οι θαλαμοειδείς τάφοι. Την ΜΕ παράδοση, όμως, φαίνεται να κρατούν οι τύμβοι, οι οποίοι συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται σε πολλές περιπτώσεις, ενώ, σύμφωνα με ορισμένες θεωρίες, αποτελούν τον «πρόγονο» των θολωτών τάφων.

Η συχνή έλλειψη κτερισμάτων ή τα πενήχρα ευρήματα των μεσοελλαδικών τάφων (Dietz 1980 κ.ά) δυσκολεύουν κατά πολύ τη διαδικασία της χρονολογικής κατάταξης των ταφών και τη μελέτη της εξέλιξης των ταφικών εθίμων. Επίσης η, τυπολογία της Μεσοελλαδικής κεραμικής δεν διακρίνεται για τις ιδιαίτερες εκλεπτύνσεις της, ενώ δεν είναι πάντα ευχερής ο διαχωρισμός της τυπολογίας της ύστερης Μεσοελλαδικής κεραμικής από εκείνη της πρώιμης Μυκηναϊκής Εποχής. Σε αντίθεση πάντως με αυτό που συμβαίνει με τα ταφικά μνημεία, δηλαδή την εμφάνιση νέων τύπων, η ΜΕ κεραμική παράδοση εμφανίζεται ισχυρή και με διάρκεια, ακόμη και όταν αρχίζουν να εμφανίζονται νέοι κεραμικοί τύποι και ρυθμοί, αυτοί που θα αποτελέσουν την Μυκηναϊκή κεραμική παράδοση.

Ως προς το θέμα της κατανομής των επιμέρους τάφων και της ακολουθούμενης ταφικής πρακτικής, παρατηρείται ότι στην προηγούμενη ΠΕ II περίοδο οι περισσότεροι τάφοι είναι σχετικά μικροί και υπόγειοι (λάκκοι, κτιστοί, κιβωτιόσχημοι, θαλαμοειδείς) και ομαδοποιούνται σε νεκροταφεία, ενώ στη ΜΕ

περίοδο παρατηρούνται αρκετές διαφοροποιήσεις: ταφές τόσο «εντός» όσο και «εκτός των τειχών», τάφοι πολύ απλοί αλλά και μνημειώδεις τύμβοι, προς το τέλος, οι κτιστοί θαλαμοειδείς και, από την μεταβατική περίοδο οι λακκοειδείς και οι θολωτοί τάφοι.

Η ατομική ταφή σε απλούς λάκκους, σε κιβωτιόσχημους τάφους ή σε πίθους επικρατεί συντριπτικά από τη Θεσσαλία στο Βορρά έως τη Μεσσηνία στο Νότο, η δε ταφή σε τύμβο απαντά όχι μόνο σε ολόκληρη την Πελοπόννησο αλλά επίσης και στην Κεντρική Ελλάδα. Σημειωτέον ότι οι Μεσοελλαδικές ταφές, σε συνδυασμό με τη σύγχρονή τους κεραμική, προτείνουν πειστικά, και παρά τις ιδιαιτερότητες, την ύπαρξη σε γενικές γραμμές μιας ενιαίας διακριτής όσο και εξαπλωμένης σε μεγάλη έκταση πολιτισμικής ταυτότητας.

Ανεξάρτητα, πάντως, από τον τύπο ή τη θέση των τάφων, ο μοναδικός βεβαιωμένος τρόπος ταφής, σε όλη τη διάρκεια της περιόδου, είναι ο ενταφιασμός, οι δε τάφοι περιέχουν συνήθως ένα μόνο νεκρό και σπανιότερα δύο ή τρεις. Αυτό αλλάζει προς τα τέλη της περιόδου, όταν σημειώνεται πλέον πολλαπλή χρήση των τάφων, καθώς οι οικογενειακοί δεσμοί φαίνεται να αποκτούν ιδιαίτερη κοινωνική σημασία. Αυτή η ταφική πρακτική θα εκδηλωθεί με τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό στους ύστατους ΜΕ – πρώιμους ΥΕ λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών και θα συνεχιστεί στους θολωτούς και θαλαμοειδείς σε όλη τη διάρκεια των Μυκηναϊκών χρόνων.

Η συνήθης στάση των νεκρών κατά την διάρκεια των ΜΕ χρόνων είναι η εμβρυική/ συνεσταλμένη. Μόνο με την πάροδο του χρόνου η εκτεταμένη στάση υπερτερεί της συνεσταλμένης (χωρίς αυτή εντελώς να εγκαταλειφθεί) και φέρει και την διεύρυνση των τάφων, η οποία ίσως να σχετίζεται και με τη βαθμιαία απομάκρυνσή τους από τις κατοικημένες περιοχές.

Ως προς τις τελετουργικές εκδηλώσεις, αν εξαιρέσουμε αυτές που ελάμβαναν χώρα εντός των τύμβων (για τις οποίες ιδιαίτερα γίνεται λόγος στην πιο κάτω οικεία ανάλυση για τους τύμβους του Άργους), ελάχιστα ίχνη έχουν αφήσει, απλώς υπάρχουν κάποιες ενδείξεις ότι ορισμένες φορές η ταφή συνοδευόταν από θυσίες ζώων ή νεκρόδειπνα και ότι ίσως αγγεία ή λίθοι τοποθετούνταν επάνω στους τάφους ως σήματα. Πράγματι, σύμφωνα με την Δειλάκη, σε τάφους των τύμβων του Άργους

αναφέρεται η ύπαρξη λίθων – σημάτων (Πρωτονοταρίου - Δειλάκη 1980, 164 – 68). Διευκρινίζεται όμως ότι επρόκειτο για τελετουργίες που συνδέονταν με τον ενταφιασμό και όχι με τυχόν λατρεία των νεκρών, η ύπαρξη της οποίας αποδεικνύεται μόνο στις αρχές της Εποχής του Σιδήρου (Treuil et al. 1996, 291). Σημειωτέον, τέλος, ότι ως προς τα κτερίσματα, οι τάφοι των ενηλίκων εμφανίζονται γενικά περισσότερο φροντισμένοι και έχουν συχνότερα νεκρικές προσφορές απ' ό,τι οι παιδικοί τάφοι.

1. Χώροι ταφής

Οι χώροι ταφής των ΜΕ χρόνων έχουν εντοπισθεί άλλοτε σε σχέση με οικισμούς και άλλοτε μεμονωμένοι.

Στο πλαίσιο της εργασίας αυτής και στο βαθμό που σχετίζεται με τους τάφους και τα ταφικά έθιμα θα εξετασθεί μεταξύ άλλων και η ενδιαφέρουσα παράμετρος των οικείων στους χώρους ταφής οικισμών. Το συνδεόμενο με αυτούς – στις περισσότερες περιπτώσεις - πρόβλημα της καταστροφής είτε αλλοίωσης του τοπίου λόγω ανθρωπογενών αιτιών ή διαβρωτικών είτε αποθετικών διαδικασιών δυσχεραίνει τον εντοπισμό τους, όμως, ως γνωστόν, η απουσία των σχετικών ενδείξεων κοντά στους χώρους ταφής δεν σημαίνει την απουσία των οικισμών.

Ειδικότερα, η εξέταση των τάφων αποτελεί αντικείμενο ειδικών ερευνών και αναλύσεων, που αφορούν στο σχήμα, τον τύπο και το περιεχόμενο των τάφων, καθώς και των σχετιζόμενων με αυτούς ταφικών εθίμων, γι' αυτό και, με δεδομένο ότι οι τάφοι αποτελούν το κυριότερο από αρχαιολογική άποψη αντικείμενο μελέτης αυτής της περιόδου (Voutsaki 1998, 29), είναι λογικό και αναγκαίο να εστιάσουμε την προσοχή μας σ' αυτούς, αντλώντας τις διαπιστώσεις μας από τα κατάλοιπά τους.

Με ιδιαίτερη έμφαση και σε σχέση με τα ταφικά έθιμα της εποχής έχει συζητηθεί η διάκριση ανάμεσα σε ταφές «εντός των τειχών» και «εκτός των τειχών» (Εικ. 1 και 2), υπό την έννοια της συνύπαρξης ή μη τούτων στους ίδιους χώρους με τις οικίες, καθώς πραγματικά τείχη είναι πολύ σπάνια ή δεν είναι ακριβώς χρονολογημένα, όπως στην περίπτωση της Μάλθης. Στην πρώτη κατηγορία έχουν αποδοθεί τάφοι, οι οποίοι έχουν ανευρεθεί κάτω από δάπεδα οικιών ή κάτω από δρόμους και αυλές μεταξύ οικιών, όπως π.χ. στη Λέρνα ή την Ασίνη. Στη δεύτερη κατηγορία έχουν αποδοθεί σύνολα τάφων, που αποτελούν νεκροταφεία, και έχουν

δημιουργηθεί σε χώρους που βρίσκονται σε απόσταση από τον οικισμό, με πολύ χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Δυτικού Νεκροταφείου της Ελευσίνας, αλλά και τύμβων, όπως στην Ασίνη ή την Βοϊδοκοιλιά.

Εντούτοις, τα πράγματα δεν είναι πάντα τόσο σαφή και η διάκριση αυτή έχει αμφισβητηθεί και επανεξετασθεί σε πολλές περιπτώσεις, όπως στο Άργος, στην Ασίνη, στη Θήβα και αλλού, υπό την έννοια ότι οι τάφοι βρίσκονται πολλές φορές σε χώρους, οι οποίοι δεν εμπίπτουν απολύτως σε καμία από τις δύο κατηγορίες (Cavanagh et al. 1998, 24).

Στην περίπτωση τάφων που ανευρίσκονται κάτω από δάπεδα οικιών, σπανίως είναι βέβαιο ότι είχαν ανοιγεί κατά την εποχή χρήσης της οικίας. Πρόσφατες έρευνες που σχετίζονται και με τη θεωρούμενη πλέον ως μη πρόσφορη τη διάκριση εντός και εκτός οικισμού ταφών (Voutsaki et al. 2008, 451) (Cavanagh et al. 1998, 24 -5) έχουν δείξει ότι σε αρκετές περιπτώσεις οι τάφοι κατασκευάστηκαν, όταν πλέον οι οικίες είχαν εγκαταλειφθεί και, συνεπώς, είναι πιθανόν να μην αποτελούσαν πλέον μέρος του οικισμού (Nordquist 1987, 95), αλλά χώρους που ανήκαν στους προγόνους, άρα κατάλληλους για ταφή.

Σε άλλες περιπτώσεις οι τάφοι βρίσκονται πολύ κοντά στις οικίες, αλλά, λόγω της απουσίας ενός πραγματικού τείχους, είναι δύσκολο να θεωρηθεί ότι είναι πράγματι «εντός των τειχών». Άλλες φορές πάλι έχουν αναγνωρισθεί εντός οικισμών εκτάσεις με τάφους και, μάλιστα ομαδοποιημένους, ακριβώς όπως στα εκτός των τειχών νεκροταφεία, όπως συχνά στην πόλη των Θηβών (Καδμεία). Αυτό συμβαίνει ακόμη και με τύμβους, όπως στο Άργος, οι οποίοι, σε άλλες περιοχές (Μεσσηνία, Ασίνη) βρίσκονται εκτός οικισμών. Το ερώτημα εν προκειμένω είναι, αν πρόκειται για ηθελημένη χρήση κενών χώρων εντός του οικισμού για ταφές (Nordquist 1987, 95) ή αν πρόκειται για χώρους, που αρχικά βρίσκονταν εκτός οικισμού και χρησιμοποιήθηκαν ως νεκροταφεία, αλλά, στη συνέχεια, με την επέκταση του οικισμού, βρέθηκαν «εντός των τειχών». Αυτό θα μπορούσε να απαντηθεί, αν υπήρχαν πολύ ακριβείς χρονολογήσεις για τους τάφους και για τις οικίες, όμως οι ΜΕ τάφοι είναι συχνά ακτέριστοι, ενώ και για την ΜΕ κεραμική δεν διατίθενται πάντα πολύ «εκλεπτυσμένες» χρονολογήσεις, που να επιτρέπουν και την αντίστοιχη ακριβή χρονολόγηση των οικιών.

Ωστε, λοιπόν, μια σημαντική εν προκειμένω διάκριση είναι η θέση των τάφων σε ξεχωριστές ταφικές εκτάσεις, είτε αυτές είναι ανάμεσα στις οικίες ή συνέχονται με αυτές ή βρίσκονται έξω στους αγρούς (Cavanagh et al. 1998, 25).

1.1. Υποδαπέδιες ταφές.

Ενδεικτικά, σύμφωνα με σχετική μελέτη (Nordquist 1987, 91), στην Ασίνη, από το σύνολο των 147 ΜΕ τάφων οι 111 βρίσκονται στην Κάτω Πόλη, θεωρητικά δηλαδή «εντός των τειχών». Οι περισσότεροι από αυτούς (άνω του 60 %) περιείχαν ταφές παιδιών ή νηπίων και καμία από τις πιθοταφές δεν περιείχε ενήλικες. Πολλές από τις παιδικές ταφές είχαν πιθανόν πραγματοποιηθεί την εποχή χρήσης των οικιών (Nordquist G. 1987, 93), ενώ ένα μέρος από τους τάφους των ενηλίκων βρισκόταν σε μη κατοικούμενες πλέον περιοχές του οικισμού και άλλοι από αυτούς είχαν λαξευθεί στα δάπεδα εγκαταλελειμμένων οικιών.

Πρέπει, βέβαια, να σημειώσουμε ότι στην Ασίνη, παράλληλα με τις εντός του οικισμού ταφές, λειτουργούσε και το «εκτός των τειχών» «Ανατολικό Νεκροταφείο», όπου και ο τύμβος IQ (Dietz 1975).

Στο άλλο άκρο της Πελοποννήσου, στην Περιστεριά, και πάντοτε στο χρονικό πλαίσιο της ΜΕΧ, εντοπίστηκε δωμάτιο της «Ανατολικής Οικίας» με παιδικές ταφές μέσα σε μικρούς κιβωτιόσχημους τάφους (Κορρές 1976, 500), συνηγορώντας έτσι στη δημιουργία μιας υπόθεσης εργασίας, σύμφωνα με την οποία ταφές σύγχρονες με τη χρήση οικιών αφορούσαν κατά κανόνα παιδιά, όπως π.χ. στη Λέρνα (Μπαλιτσάρη δδ 2017, 242, Blackburn 1970) και αλλού (Kirrha 22, Dor et al. 1960, 53, 119). Υπόψη ότι η κατά την πρόμη ΜΕ εποχή παρουσία ενταφιασμού νεογνών και βρεφών εντός του οικισμού της Λέρνας αποτελεί **έμμεση απόδειξη** για την ύπαρξη εξωτερικού νεκροταφείου.

1.2. Ταφές σε εγκαταλελειμμένες οικίες.

Έχει παρατηρηθεί ότι τμήματα τοίχων παλαιών οικιών έχουν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή τάφων, αλλά και εγκαταλελειμμένες οικίες ως χώροι ταφής, ενώ, στην περίπτωση του λόφου του Αετού στο Μενελάειο, εντοπίστηκαν ΜΕ ταφές λαξευμένες σε εργαστηριακούς χώρους (Taylour 1972, 214, Cavanagh et al. 1998, 25, Catling 2009, 28 -9).

Αντίστοιχο παράδειγμα προέκυψε στην ανασκαφή του ΕΚΠΑ στο Πλάσι Μαραθώνα.

1.3 Νεκροταφεία - ταφικές εκτάσεις σε συνέχεια οικισμών (Cavanagh et al. 1998, 25).

Πρόκειται για χέρσους χώρους εντός των οικισμών ή στην περιφέρειά τους, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι ταφής, αλλά αργότερα, πιθανώς με την επέκταση του οικισμού, ενσωματώθηκαν, όπως π.χ. στην περίπτωση των τάφων της Οικίας D στην Ασίνη, όπου προϋπήρξαν τα κατάλοιπα οικιών της ΜΕ II φάσης, τα οποία στη συνέχεια ισοπεδώθηκαν, προφανώς με σκοπό να λαξευτούν στη θέση τους οι τάφοι (Nordquist 1987). Τυπικές περιπτώσεις μεσοελλαδικών νεκροταφείων είναι αυτές που αφορούν σε **εκτεταμένα επίπεδα νεκροταφεία**, που υποδιαιρούνται σε τομείς, όπως το προϊστορικό νεκροταφείο των Μυκηνών (Wace 1950, 228) ή σε νεκροταφεία μέσα σε πόλεις, όπως στο Άργος (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980), **νεκροταφεία με διάσπαρτες συστάδες τάφων**, όπως στη Θήβα (Sumeonoglou 1985, 20), Τίρυνθα (Cavanagh et al. 1998, 25), και **μικρά ανεξάρτητα νεκροταφεία** γνωστά σε θέσεις, όπως στη Μπαρμπούνα (Hägg, 1975) στο Μύλο Χελιώτου στην Κόρινθο (Cavanagh et al. 1998, 25) και αλλού.

1.4 Νεκροταφεία –Ταφικές εκτάσεις στην ύπαιθρο χώρα

Ο Blegen είχε αποκαλύψει (Blegen 1937, 30, 31) της Πρόσυμνας Ηραίων του Άργους (βλ. πιο κάτω σελ. 74) διάσπαρτες ομάδες τάφων σε εκτός οικισμού χώρους, γεγονός που στο παρελθόν είχε θεωρηθεί εξαίρεση, όπως π.χ. στην Κίρρα (Dor et al. 1960, 52, Cavanagh et al. 1998, 25 σημ.37). Επίσης, είναι εξίσου γεγονός ότι ταφικοί χώροι με **τύμβους** εντοπίζονται σε κάποια απόσταση από τον οικισμό (Cavanagh et al. 1998, 25), όπως στην Ασίνη, αλλά και στις περιπτώσεις των μεσσηνιακών τύμβων, που δεν περιβάλλονται από οικίες, αν και δεν είναι γνωστό σε ποια απόσταση βρίσκονται οι αντίστοιχοι οικισμοί. Επ' αυτού έχει διατυπωθεί η υπόθεση

ότι τα νεκροταφεία στην ύπαιθρο χώρα πιθανόν να σχετίζονται με διάσπαρτες αγροικίες (Κορρές *ΠΑΕ* 1980, 131 -2, 143) και να συνδέονται με οικογένειες ίσως σε χώρους ιδιόκτητους (;) ή διεκδικούμενους μέσω των ταφών (Blegen 1937, 30, 31, Boyd 2002, 34) με το σκεπτικό της οικειοποίησης του χώρου λόγω της εντός αυτού ταφής οικείου νεκρού. Τέλος, επειδή συνήθως αναφέρεται θέμα ορολογίας, διευκρινίζεται ότι η διάκριση ανάμεσα στον τύμβο νεκροταφείο (tumulus cemetery) και το επίπεδο νεκροταφείο (flat cemetery) είναι **πιθανότατα τεχνητή**, αφού και τα δύο είδη των τάφων συνυπάρχουν / απαντούν σε θέσεις όπως στο Άργος και στην Ασίνη.

2.Τάφοι

2.1 Παράγοντες που επέδρασαν στην επιλογή της θέσης και της τυπολογίας των τάφων.

Οι λόγοι / παράγοντες που έπαιζαν κάθε φορά ρόλο στην επιλογή της θέσης ταφής – εντός ή εκτός των τειχών, εντός ή εκτός τύμβου, εντός ενεργού ή εγκαταλελειμμένης οικίας – παραμένουν για εμάς δυσεπίλυτο πρόβλημα, καθώς δεν παρουσιάζουν ομοιομορφία. Γενικώς, έχει σημειωθεί στατιστικά, ότι οι «εντός των τειχών» ταφές είναι σε μεγαλύτερο ποσοστό παιδικές (Nordquist G. 1987, 95), όμως συναντάται και το αντίθετο: ταφές **ενηλίκων εντός** των τειχών π.χ. εντός του οικισμού στην Κάτω Πόλη της Ασίνης (Nordquist G. 1987, 95) και στην Ασπίδα (Touchais *BCH* 102 (1978) σ. 801 fig.39) και **ανηλίκων εκτός** (Nordquist. 1987, 99). Πέρα από τον ηλικιακό παράγοντα, φαίνεται πως έπαιζαν ρόλο και παράγοντες οικονομικοί ή κοινωνικοί, καθώς οι «εντός των τειχών» ταφές είναι συχνά φτωχότερες από τις «εκτός των τειχών» τόσο από αρχιτεκτονική άποψη, όσο και από άποψη κτερισμάτων (Nordquist 1987, 101, Cavanagh et al. 1998, 31). Όμως, αυτό που ίσως ήταν το πιο σημαντικό και πιθανώς έπαιξε καθοριστικό ρόλο για την επιλογή του χώρου ταφής είναι οι ιδεολογικοί παράγοντες - και, δυστυχώς, είναι αυτό που μας διαφεύγει.

Ειδικότερα ως προς τους τύμβους και τη θέση αυτών, σημειώνουμε ότι αυτή μπορεί να είναι σε κορυφές υψωμάτων (Βοϊδοκοιλιά) ή σε λιγότερο προβεβλημένες θέσεις, όπως σε πλαγιές ή πρόποδες λόφων, ακόμη και σε πεδιάδες π.χ. σε επίπεδες

εκτάσεις (Αργος, Παπούλια), ή σε κλιτύ λόφου, στα Μακρούσια και τα Δενδρά (τύμβος Γ).

Ως προς το **χρονικό συσχετισμό** και αναφορικά, πάντα, με την επιλογή της θέσης των τάφων, είναι αξιοσημείωτο ότι ένας αριθμός τύμβων έχει κτισθεί σε Πρωτοελλαδικές θέσεις, όπως στη Βοϊδοκοιλιά, ενώ στου Ρούτση και στα Παπούλια δεν έχουν μεν βρεθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ΠΕ χρόνων κάτω από τους τύμβους, έχουν όμως βρεθεί ΠΕ όστρακα στις επιχώσεις τους, ένδειξη που καθιστά πολύ πιθανή την ύπαρξη ενός (πρωιμότερου) οικισμού σε γειτονική περιοχή (Cavanagh 1998, 26). Ο τύμβος επί της Οικίας των Κεράμων στη Λέρνα, αν και δεν είναι ευθέως συγκρίσιμος, παρουσιάζει ορισμένες αναλογίες, γεγονός που γεννά το ερώτημα, μήπως εν προκειμένω το παρελθόν σκόπιμα επιλέγεται, για να χρησιμεύσει ως ένας συμβολισμός στο Μεσοελλαδικό παρόν.

Σχετικά, τώρα, με την κατασκευή απλών τάφων θα πρέπει να συνεκτιμηθεί μια σειρά προσδιοριστικών παραγόντων / σημαντικών παραμέτρων ως προς την προς το σκοπό αυτό επιλογή, όπως:

Το **μέγεθος**, το οποίο σχετίζεται με την ηλικία του νεκρού (μικροί τάφοι για νήπια, μεγαλύτεροι για ενήλικες και ακόμη μεγαλύτεροι για πολλαπλές ταφές) ή μεγάλου μεγέθους, ώστε να προσδίδει κύρος στο νεκρό.

Η **συνεκτικότητα του εδάφους**, που, αν είναι σαθρό, μπορεί να χρησιμοποιούνται πλάκες για να συγκρατήσουν τη μορφή του τάφου, ενώ, αν είναι σκληρός βράχος, προτιμώνται περισσότερο οι λαξευτοί λάκκοι ή οι κτιστοί τάφοι.

Το **διαθέσιμο υλικό** και η **τεχνογνωσία** μπορεί επίσης να επηρεάζει την απόφαση για το είδος του τάφου, όπως και η ανάγκη για τη **σφράγιση**, με την έννοια της διαθεσιμότητας του προς τούτο κατάλληλου υλικού και της γνώσης χρήσης του για το συγκεκριμένο λόγο.

Σημαντική πιθανώς είναι και η **πρόσβαση** στον τάφο όχι μόνο για την ταφή, αλλά και για τις μετέπειτα τελετουργίες προς τιμήν του νεκρού.

Επίσης η **τοποθεσία**, καθώς και η **απόσταση** από τον οικισμό πρέπει να ήταν σημαντικές παράμετροι για την επιλογή.

Το πιθανότερο, πάντως, είναι ότι αποφασιστικής σημασίας κριτήριο πρέπει να ήταν οι απαιτήσεις για την ακολουθητέα τελετουργία.

Σε ό,τι αφορά στους **τύπους των τάφων**, φαίνεται ότι οι λάκκοι, οι κιβωτιόσχημοι με εσωτερική επένδυση από πλινθόλιθους (brick lined cists) και οι πιθοταφές ανευρίσκονται συχνότερα «εντός των τειχών», ενώ οι ταφές σε λάκκους (pit graves) και εκείνες στους άλλου τύπου κιβωτιόσχημους με επένδυση πλακών απαντούν εξίσου σε «εκτός των τειχών νεκροταφεία», π.χ. στο Ανατολικό νεκροταφείο της Ασίνης (Nordquist 1987), στους τύμβους Β και Γ του Άργους, οι οποίοι αποτελούν τα αρχαιότερα εκτός Ασπίδας οπωσδήποτε, αλλά ίσως εντός ή πλησίον οικιών της πεδιάδας νεκροταφεία στην Αργολίδα και από τα πρωιμότερα στην ηπειρωτική Ελλάδα (Voutsaki et al. 2008, 450 αλλά και Δειλάκη 1980, 6 στο Cavanagh 1998, 24) **και** σε «εντός των τειχών» νεκροταφεία, π.χ. στην Κάτω Πόλη της Ασίνης (Nordquist 1987), οι υπ. αρ. 54-9 τάφοι, στη Μάλθη (Valmin 1938), στην περιοχή ΒΕ της Λέρνας (Caskey 1957, 143 -4), αλλά και σε άλλες περιοχές, όπως π.χ. στην Κίρρα (Dor et al 1960, 52 κ.ά). Υπόψη ότι αυτό το γενικό συμπέρασμα βρίσκεται σε αντίθεση με τη σχετική με τους τάφους της Ασίνης παρατήρηση, όπου, δηλαδή, οι ταφές σε λάκκους ήταν κατά πολύ συχνότερες «εντός των τειχών» (Nordquist 1987, 91).

Είναι αληθές, όμως, ότι η ασκούμενη ταφική πρακτική διέφερε σημαντικά από τη μια θέση στην άλλη. Όντως, το προϊστορικό νεκροταφείο των Μυκηνών και οι τάφοι της Πρόσυμνας συμπεριλαμβάνουν ένα σημαντικά ψηλότερο ποσοστό ταφών σε λάκκους από εκείνο της Ασίνης, με την οποία, ως προς το σημείο αυτό, προσομοιάζει κατά ένα τρόπο η περίπτωση της Ελευσίνας, που, όμως, έχει σχετικά λιγότερες «εντός των τειχών» ταφές σε λάκκους. Υπόψη ότι στην Κεντρική Ελλάδα και τη Θεσσαλία διαφαίνεται μια εκ πρώτης όψεως προτίμηση στους κιβωτιόσχημους τάφους. Παράλληλα, παρατηρείται επίσης και μια διαφοροποίηση ως προς το χρησιμοποιούμενο ταφικό τύπο ανάμεσα στις ταφές των παιδιών και των ενηλίκων στην Ασίνη (Nordquist 1987, 95 βλ. πιο κάτω στην οικεία αναφορά).

Σε ό,τι αφορά την **ιδιαίτερη φροντίδα** που παρατηρείται σε ορισμένους τάφους, σημειώνουμε ότι ενίοτε οι λάκκοι και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, αλλά και άλλοι, περιβάλλονται από μία σειρά λίθων, περιπτώσεις που στην βιβλιογραφία αναφέρονται ως λιθοπερίβλητοι τάφοι (stone-surrounded) (Taylour 1972, 214) .

Έχει, εξάλλου, υποστηριχθεί, επί τη βάσει των τάφων της Ασίνης, ότι συμπληρωματικές κατασκευαστικές επεμβάσεις και ιδιαίτερη φροντίδα (refinements), όπως η παρουσία βοτσαλωτού ή πλακόστρωτου δαπέδου, η χρήση ή η μη χρήση καλυπτήριων πλακών και η χρήση προσκέφαλου για το νεκρό δεν συνδέονται ευθέως με τον πλούτο ή την κοινωνική θέση του (Nordquist 1987, 98).

Επίσης, δεν έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη κάποιου κανόνα που να ορίζει τον προσανατολισμό του τάφου, ενώ η διαφοροποίηση ως προς τη στάση του νεκρού, ιδιαίτερα ανάμεσα στη συνεσταλμένη και την εκτάδην, έχει αποδοθεί στη διαφορετική χρονολογία των επιμέρους ταφών.

2.2 Στρωματογραφικές συνάψεις και χρονολόγηση των τάφων

Ρητή μνεία και ιδιαίτερη επισήμανση θα πρέπει να γίνει στο μείζον θέμα της ακριβούς χρονολόγησης των τάφων. Καταρχάς σημειωτέον ότι ήδη από την αρχαιότητα οι τάφοι έχουν προσελκύσει συλητές, ενώ πολλοί από αυτούς έχουν υποστεί μετατροπές λόγω της χρήσης τους για μετέπειτα τελετουργίες ή της εκ νέου ταφικής χρήσης. Υπάρχουν περιπτώσεις με πολλαπλές ταφές, οι πρωιμότερες από τις οποίες έχουν παραμερισθεί ή τα οστά τους έχουν τοποθετηθεί σε μικρούς λάκκους ή έχουν απομακρυνθεί, οπότε τα τυχόν κτερίσματα – ενίοτε σε κακή κατάσταση - δεν είναι πάντοτε δυνατό να συσχετισθούν με συγκεκριμένη ταφή. Μόνο μια λεπτομερής καταγραφή της στρωματογραφίας και των δεδομένων γενικότερα θα μπορούσε ενδεχομένως να δώσει απάντηση στα αναφερόμενα ερωτήματα, δυστυχώς, όμως, οι σύγχρονες ανασκαφικές τεχνικές και τα προηγμένα σήμερα βοηθήματά τους δεν ήταν στη διάθεση των ανασκαφέων, που διενήργησαν τις ανασκαφές στον πρώιμο παρελθόντα αιώνα, ούτε οι τότε δημοσιεύσεις κρίνονται επαρκείς για την επανεξέταση των ευρημάτων με τα σημερινά κριτήρια με κυριότερη την απουσία σχεδιαγραμμάτων και φωτογραφιών.

Έτσι, η έλλειψη στρωματογραφικής πληροφόρησης και η απουσία ή η πενιχρή παρουσία κτερισμάτων σε τόσο πολλούς Μεσοελλαδικούς τάφους καθιστούν δύσκολο το έργο της **χρονολόγησής** τους. Ωστόσο, μπορούμε βάσιμα να πιστεύουμε ότι το ταφικό πρότυπο της υπό εξέταση εποχής στην ουσία ανάγεται στην πρωιμότερη Μεσοελλαδική φάση. Πράγματι, στην πιο πρώιμη φάση της Λέρνης έχει επιβεβαιωθεί η ύπαρξη του συνόλου της σειράς των ταφικών τύπων: ταφές σε

λάκκους, κιβωτιόσχημοι τάφοι, τάφοι με επένδυση πλινθολίθων, παιδικές ταφές και ταφές ενηλίκων, ατομικές και πολλαπλές, καθώς και καύσεις - κατάλοιπα τελετουργιών (Blackburn 1970, 27 – 44). Επίσης, παρόμοια σειρά τάφων εντοπίζεται στην Ασίνη κατά τη μετάβαση από την ΠΕ στη ΜΕ περίοδο, καθώς και στην ΥΕ Ι φάση (Nordquist 1987, 128 – 36) .

Ειδικότερα, πρέπει να σημειώσουμε ότι πολλοί από τους πιο πρώιμους ΜΕ τάφους περιείχαν μονές ταφές και δεν είχαν ανοιγεί ξανά μετά τη χρήση τους, οπότε οι ταφές βρέθηκαν στην αρχική τους θέση, αλλά συχνά ακτέριστες, κατά συνέπεια δύσκολα χρονολογήσιμες με ακρίβεια (Cavanagh et al. 1998, 31). Σε αυτές τις περιπτώσεις συχνά η στάση του νεκρού παρέχει χρονολογικές ενδείξεις, καθώς έχει παρατηρηθεί ότι οι πιο πρώιμοι ΜΕ νεκροί βρίσκονται σε ισχυρά συνεσταλμένη στάση. Αντίθετα, στην ώριμη και ύστερη ΜΕ εποχή, παρατηρείται χαλαρότερη στάση στους νεκρούς, για να καταλήξει σε εκτάδην κατά τους ΥΕ χρόνους. Επίσης, όταν πλέον αρχίζει να επικρατεί η συνήθεια των πολλαπλών ταφών π.χ. στη Λέρνα (Blackburn 1970,141-2) κ.ά. παρατηρείται δευτερογενής μεταχείριση των νεκρών και αναστάτωση εντός των τάφων.

Οι τύμβοι, επίσης, σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν παραμείνει άθικτοι, όπως στα Καστρούλια, ενώ σε άλλες περιπτώσεις υπήρξαν μεταγενέστερες παρεμβάσεις, όπως π.χ. στη Βοϊδοκοιλιά, όταν, στο κέντρο του ΜΕ τύμβου, ανοίχτηκε θολωτός τάφος κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους, ή στο Άργος, όπου η αδιάλειπτη χρήση της πεδιάδας δημιούργησε πολλές παρεμβολές και αλλοιώσεις στους τύμβους στη διάρκεια των ιστορικών χρόνων, ακόμη και κατά την σύγχρονη εποχή.

3. Είδη τάφων.

Σύμφωνα με την κρατούσα στην έρευνα κατηγοριοποίηση είναι τα εξής:

3.1. Οι Πίθοι.

Κατά κανόνα εντός πίθων ή εντός τεμαχίων πίθων και συχνά εντός των τειχών ανευρίσκονται ταφές παιδιών και νηπίων, συνήθως ακτέριστες. Όμως εντός δύο μικρών σχετικά, αλλά αμαυρόχρωμων πίθων, βρέθηκαν παιδικές ταφές στον τύμβο των Παπουλίων, ο οποίος, κατά τα άλλα, φιλοξενεί ταφές ενηλίκων εντός πίθων.

Οι ταφές ενηλίκων σε αγγεία ή πίθους δεν είναι σπάνιες. Πράγματι, στο Άργος και στο «εκτός των τειχών» νεκροταφείο της Ασίνης έχουν διαπιστωθεί απλές ή πολλαπλές ταφές ενηλίκων σε ευμεγέθεις πίθους, συνοδευόμενες από ορισμένα κτερίσματα. Επίσης ταφές σε πίθους μεγάλων διαστάσεων (μέχρι και 2 μ. ύψους) απαντούν κατά κανόνα σε τύμβους της Μεσσηνίας (Βοϊδοκοιλιάς και Παπουλίων, Καμινίων, Κοκοράκου, βλ. κατωτ.). (Εικ. 3 και 4).

3.2. Λάκκοι

Πρόκειται για τον απλούστερο τύπο τάφου σκαμμένου στο έδαφος (pit grave), που καλύπτεται άλλοτε με πλάκες και άλλοτε απλώς με χώμα ή ίσως και ξύλα. Εντούτοις, δεν υπάρχει ομοφωνία στην έρευνα για τη χρησιμοποιούμενη ορολογία. π.χ. χρησιμοποιείται ο όρος «λακκοειδής» τάφος, για απλούς λάκκους, ενώ ο ίδιος αυτός όρος χρησιμοποιείται και στην περίπτωση των ιδιαίτερα μεγάλων και επιμελημένων τάφων των ταφικών κύκλων των Μυκηνών. Για τους δεύτερους αυτούς χρησιμοποιείται διευκρινιστικά το επίθετο «κάθετο». Εξάλλου, στις δημοσιεύσεις σπάνια γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα σε λάκκους σκαμμένους σε χώμα ή λάκκους λαξευμένους σε βράχο. (Εικ. 5 και 6).

3.3. Κιβωτιόσχημοι τάφοι

Κιβωτιόσχημοι χαρακτηρίζονται οι τετράπλευροι τάφοι με τοιχώματα εσωτερικά επενδεδυμένα με όρθιες πλάκες (ορθοστάτες), που δίνουν την εικόνα «κιβωτίου». Η κάλυψη γίνεται συνήθως με μία ή περισσότερες πλάκες. Αλλά, και σε αυτή την περίπτωση, παρατηρείται ενίοτε εννοιολογική επικάλυψη. Συχνά, εκτός από τους τάφους με επένδυση πλακών (slab cists), αναφέρονται ως κτιστοί κιβωτιόσχημοι (built cists), τάφοι με τοιχώματα κτισμένα με λίθους, τύπος, που, σε άλλες δημοσιεύσεις, αναφέρεται απλώς ως κτιστός τάφος, πράγμα που διευκολύνει την διάκριση. (Εικ. 7)

Στους κιβωτιόσχημους επίσης λογίζονται και οι σχετικά σπάνιοι τάφοι, τα τοιχώματα των οποίων επενδύονται με ωμό πηλό ή κτίζονται με πλίνθους (brick cists)¹, αν και οι τελευταίοι θα κατατάσσονταν καλύτερα στους κτιστούς.

3.4 Κτιστοί τάφοι

3.4.1 Κτιστοί κιβωτιόσχημοι

Η χρήση ξερολιθιάς (dry - stone) για την κατασκευή ενός ή περισσότερων πλευρικών τοίχων δεν είναι ασυνήθιστη στην περίπτωση των κοινών κιβωτιόσχημων τάφων, μια πρακτική που συχνά φαίνεται προτιμότερη από εκείνη της χρήσης για το σκοπό αυτό των ορθίων πλακών. Σ' αυτές τις περιπτώσεις δεν πρέπει να προσδώσουμε άλλη ιδιαίτερη σημασία πέραν της ευκολίας των κατασκευαστών, όταν δηλ. φαίνεται πως είναι ευχερέστερο (και ως εκ τούτου προτιμότερο) να χτισθεί εξ υπαρχής ένας τοίχος **από** το δυσχερέστερο έργο να εξευρεθούν ενιαίες μεγάλες πλάκες και να μεταφερθούν ίσως από μακριά. Πάντως, σε ορισμένες περιπτώσεις, διακρίνεται μια εσκεμμένη επιλογή, ίσως ως ένδειξη ιδιαίτερης φροντίδας ή και επίδειξης, αν και οι συγκεκριμένοι τάφοι δεν περιέχουν πάντοτε άξια λόγου κτερίσματα, όπως άλλοι κτιστοί, π.χ. των «πολεμιστών» στην Αίγινα ή στη Θήβα (Εικ.8), οι οποίοι, όμως, λόγω του τρόπου κατασκευής, του μεγάλου μεγέθους και των πολύτιμων κτερισμάτων τους λογίζονται ως πρώιμοι λακκοειδείς, πρόδρομοι των πλούσιων τάφων των Μυκηνών.

3.4.2 Κτιστοί θαλαμοειδείς τάφοι (Built Chamber Tombs ή BCTs)

Κατά την ανασκαφή του Δυτικού Νεκροταφείου της Ελευσίνας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, (Μυλωνάς 1975) είχε εντοπίσει ένα μεγάλο αριθμό τάφων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τους οποίους είχε θεωρήσει ως μετεξέλιξη των κιβωτιόσχημων, χωρίς να τους κατατάξει συνολικά σε ιδιαίτερη κατηγορία. Ενδιαφέρον επέδειξαν στη συνέχεια οι Μαρινάτος, Κορρές, Πρωτονοταρίου – Δειλάκη, Pelon, Dickinson και Müller (1995,114), χωρίς, όμως, επίσης, να εντάζουν το είδος αυτό σε ξεχωριστή ταφική κατηγορία. Οι τάφοι αυτοί έχουν ποικίλα σχήματα και εντάσσονταν συνήθως στην κατηγορία των «κτιστών τάφων» ή «ορθογωνίων κτιστών τάφων», στην ίδια δηλαδή κατηγορία με άλλους παρόμοιους τάφους.

Ο Ν. Παπαδημητρίου, στην έρευνά του, που ανήκει στις σημαντικές εξελίξεις της τελευταίας 20ετίας, κατατάσσει αυτούς και ένα πλήθος άλλων τάφων του αιγαιακού χώρου στην νέα κατηγορία «Κτιστοί Θαλαμοειδείς Τάφοι» (Κ.Θ.Τ.) (Papadimitriou 2001).

Οι τάφοι αυτοί χρονολογικά υπάγονται κυρίως στην υπό εξέταση περίοδο (ΜΕ ΙΙΙ ή και ενωρίτερα), καθώς και στην ΥΕ, και προηγούνται τυπολογικά της εν συνεχεία καινοτόμου χρήσης των Μυκηναϊκών ταφικών τύπων, των θολωτών και θαλαμοειδών τάφων. Για τους ΚΘΤ σημειώνουμε ειδικότερα τα εξής ως προς την αρχιτεκτονική, τη χρονολόγηση, την προέλευση, τις ταφικές πρακτικές και την κοινωνική τους διάσταση:

Πρόκειται για τάφους κτιστούς, διαφόρων σχημάτων, αλλά το κοινό χαρακτηριστικό που τους διακρίνει από τους άλλους κτιστούς είναι η πλευρική είσοδος, δηλαδή ο τρόπος εισόδου του νεκρού από θύρα σε μία πλευρά του τάφου και όχι από επάνω.

Δεν πρόκειται για ένα ακόμη μεταβατικό τύπο τάφου, δεδομένου ότι πιστοποιεί μια σαφή διαφοροποίηση στην αντίληψη για την ταφή των νεκρών, που απετέλεσε το πρώτο στάδιο για την καθιέρωση της συνήθειας τοποθέτησης των νεκρών στον τάφο μέσω πλευρικής εισόδου και όχι από επάνω, συνεπώς αποτελεί και το πρώτο βήμα σε μια πρακτική, που λαμβάνει μνημειώδη μορφή στους θολωτούς και θαλαμοειδείς τάφους των Μυκηναϊκών χρόνων. Μέσω των Κτιστών Θαλαμοειδών Τάφων, ο Παπαδημητρίου αναγνωρίζει την ύπαρξη μιας πρώτης «ελίτ», πριν από εκείνη των λακκοειδών τάφων των Μυκηνών, όπως αυτή «εξεπήδησε» μέσα από την ΜΕ κοινωνία, με αποτέλεσμα η εν συνεχεία εμφάνιση της ελίτ των λακκοειδών να μην παρέχει την εντύπωση της τόσο «ξαφνικής» ή τόσο διαφοροποιημένης κατάστασης.

Ως προς το σχήμα τους οι Κ.Θ.Τ., σε αναφορά πάντοτε με αυτούς που ανήκουν στην ΜΕ περίοδο και έχουν εντοπισθεί στην Πελοπόννησο, μπορεί να είναι ορθογώνιας, αψιδοειδούς ή ελλειπτικής κάτοψης και συνήθως καλύπτονται με επίπεδες πλάκες, ενώ, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, ως στέγη έχουν μια υποτυπώδη θόλο, ενώ, καλυπτόμενοι από χώμα, δημιουργούν ένα είδος ατομικού τύμβου. Οι τάφοι αυτοί συχνά διαθέτουν δρόμο και πάντοτε χρησιμοποιούνται για πολλαπλές ταφές (Papadimitriou 2001, 2).

Αυτό που κυρίως διαφοροποιεί αυτούς τους τάφους από άλλους είναι **ο τρόπος πρόσβασης** στο χώρο ταφής, που καθόριζε (ή καθοριζόταν από) κυρίως το διαδικαστικό μέρος της νεκρώσιμης τελετής. Γι' αυτό το λόγο οι τάφοι στους οποίους

η **είσοδος** βρισκόταν στο επάνω μέρος τους σε σχέση με εκείνους που είχε τοποθετηθεί αυτή **στο πλευρό τους** δεν διαφέρουν μόνο στη συνολική αντίληψη του χώρου, αλλά επίσης και στις ακολουθούμενες ταφικές πρακτικές και πρέπει, ως εκ τούτου, να υπαχθούν (και συνακόλουθα να ανήκουν) σε διαφορετικές ταφικές κατηγορίες. Οι Κ.Θ.Τ. ενδιαφέρουν ιδιαίτερα την παρούσα εργασία, όχι μόνο για την κατασκευαστική τους ιδιαιτερότητα και διότι κυρίως απαντούν στην Πελοπόννησο, αλλά και διότι ίσως συνδέονται με αυτούς ορισμένα κοινωνικά δεδομένα, που τυχόν συνείργησαν στην επινοήσή τους. Επίσης, κατανέμονται σε μια ευρεία περιοχή και σε πολυάριθμες θέσεις, αν και σε πολύ λίγες έχουν εντοπισθεί περισσότεροι από τρεις ή τέσσερις από αυτούς.

Ο **τύπος τους** φαίνεται ότι αρχικά εξελίχθηκε βάσει του Μεσοελλαδικού τύμβου, όπου οι πίθοι τοποθετούνται οριζόντια και, έτσι, τα στόμιά τους αποτελούν ένα είδος πλευρικής εισόδου για τον νεκρό. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως π.χ. στα Παπούλια ή στο Ρούτσι – Καλογεροπούλου, το στόμιο των πίων έχει κτιστές «παραστάδες» και λίθινο κατώφλι δίνοντας την εικόνα θύρας εισόδου στον ταφικό «χώρο». Η αντίληψη / σύλληψη αυτή (δρόμος - θύρα/ στόμιο – θάλαμος) θα περάσει, μέσω των κτιστών θαλαμοειδών, στους τυπικούς Μυκηναϊκούς τάφους, λαξευτούς θαλαμοειδείς και κτιστούς θολωτούς, οπότε και θα λάβει τη γνωστή μνημειώδη μορφή. Οι μικροί θολωτοί τάφοι, που εντοπίστηκαν στην Κουκουνάρα και τα Καμίνια Μεσσηνίας και επίσης χρονολούνται στη μεταβατική ΜΕ-ΥΕ φάση ανήκουν, παρόλο που δεν έχουν την πλήρη διαμόρφωση των μετέπειτα θολωτών, στην ίδια νοοτροπία με τους ΚΘΤ, οι οποίοι έχουν «θύρα», με είσοδο στο πλάι. Έτσι, οι ΚΘΤ αποτελούν ένα συνδετικό κρίκο ανάμεσα στους τύμβους (όπως το κεντρικό πεταλόσχημο κτίριο του τύμβου Παπουλίων, Μαρινάτος ΠΑΕ 1956, Κορρές 1980) και τους θολωτούς τάφους και σχετίζονται με εξελίξεις που προηγήθηκαν του «εκμυκηναϊσμού» καθεμιάς από τις περιοχές, στις οποίες έχουν εντοπισθεί (Papadimitriou N. 2001, 10).

Οι ΚΘΤ είναι οι πρώτοι (ή, ίσως μεταξύ των πρώτων τάφων), που έχουν να επιδείξουν πολλαπλές ταφές, πλούσια κτέριση του νεκρού και, πιθανότατα, συσχετισμό με πρώιμες ηγετικές ομάδες – κοινωνικές ελίτ, όπως αυτές αναδύονται σταδιακά μέσα από την ΜΕ κοινωνία και πριν την εμφάνιση της διακεκριμένης ελίτ των λακκοειδών τάφων των Μυκηνών.

Στην προκειμένη περίπτωση, προτείνεται η άποψη ότι ο διαχωρισμός αυτός μπορεί να εξηγηθεί από τη διαφορετική φύση / φυσιογνωμία των ελίτ της Ύστερης Μεσοελλαδικής *από* εκείνες της Μυκηναϊκής περιόδου και των διαφορετικών συστατικών, στα οποία στήριζαν αυτές την εκ μέρους τους διεκδίκηση της εξουσίας (Papadimitriou N. 2001, 10).

Ορισμένοι είναι εξαιρετικά πλούσιοι και πολύ περισσότεροι φαίνονται να υπήρξαν καλύτερα εξοπλισμένοι, με την έννοια ότι διαθέτουν επιπλέον κατασκευαστικά στοιχεία (furnishing, refinements), όπως «προσκέφαλο», βοτσαλωτό δάπεδο κ.ά. από άλλους σύγχρονους με αυτούς, αλλά διαφορετικού είδους τάφους στην ίδια περιοχή. Ως προς τη χρονολόγησή τους, οι πλείστοι ανήκουν στην ύστερη ΜΕ εποχή ή στις πρώιμες φάσεις της της ΥΕ περιόδου.

Εκτός, λοιπόν, από την αρχιτεκτονική τους αξία, το γεγονός ότι οι περισσότεροι από αυτούς ανάγονται χρονικά στη μεταβατική ΜΕ/ΥΕ φάση αναδεικνύει από μόνο του τη σημασία των Κ.Θ.Τ., συν το γεγονός ότι οι τάφοι αυτοί *«φαίνεται ότι έχουν διαδραματίσει ένα σημαντικό ρόλο στις σύνθετες κοινωνικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα στην εν λόγω μεταβατική φάση στην ηπειρωτική Ελλάδα»* (Papadimitriou 2001, 2), αν και, εξίσου βάσιμα θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι οι τάφοι αντικατοπτρίζουν αυτές τις εξελίξεις.

Ο Wright υποστηρίζει ότι η σχετική με την ταφική πρακτική συμπεριφορά μπορεί ευχερώς να χειραγωγηθεί για ιδεολογικές επιδιώξεις από κυρίαρχουσες στην κοινωνία ομάδες (Wright 1987a, 179 – 84), ενώ η Βουτσάκη ισχυρίζεται ότι τα ταφικά έθιμα ίσως υποκρύπτουν αντί να αποκαλύπτουν κοινωνικές σχέσεις (Voutsaki 1993, 156 – 9). Ως παράδειγμα επίδρασης του ταφικού μνημείου στη διαμόρφωση κοινωνικών συνθηκών αναφέρεται η περίπτωση του Εγκλιανού, όπου ο οικείος θολωτός τάφος ίσως συνέβαλε στη διαμόρφωση του τοπίου σε μια ιδανική αρένα για την επίδειξη δύναμης της ανερχόμενης ελίτ (Galanakis 2008 , 220).

Υπόψη ότι το κοινό χαρακτηριστικό σημείο όλων, δηλ. η πλευρική είσοδος και η χρησιμοποίηση για πολλαπλές ταφές, αποτελούν στοιχεία, τα οποία υποδηλώνουν μια στοχευμένη / συνειδητή διανοητική σύλληψη (conceptual principle), η οποία είναι ακριβώς αυτή που περισσότερο τους συνδέει μεταξύ τους παρά η αρχιτεκτονική ομοιομορφία (Papadimitriou 2001, 2). Εξάλλου, αν και οι

Κ.Θ.Τ. φαίνονται, λόγω της λίθινης κατασκευής τους, της πλευρικής εισόδου και των πολλαπλών ταφών να προσομοιάζουν τυπολογικά με τους θολωτούς τάφους, εν τούτοις διαφοροποιούνται από αυτούς διότι, σε αντίθεση με το κυκλικό σχήμα εκείνων, μπορούν αυτοί να έχουν οποιοδήποτε περίγραμμα / σχήμα (Paradimitriou 2001, 2). Σημειωτέον ότι η ύπαρξη πλευρικής εισόδου σε κάποιο σημείο των τοίχων του θαλάμου διαφοροποιεί τους Κ.Θ.Τ. από όλους τους τύπους των δομημένων τάφων εκτός των θολωτών, ενώ με τους σε βράχο λαξευμένους θαλαμοειδείς μοιάζουν μόνο ως προς την πλευρική είσοδο/ θύρα. Τέλος, η επίπεδη στέγη και ο τρόπος δόμησης των τοίχων αποτελεί την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στους Κ.Θ.Τ. και τους θολωτούς τάφους. Συνεπώς, στο βαθμό που σε ορισμένους τάφους παρατηρούμε τα άλλα δύο διακριτικά χαρακτηριστικά– την πλευρική είσοδο και τους κτιστούς τοίχους – θα πρέπει να τους συμπεριλαμβάνουμε στην κατηγορία αυτών των ΚΘΤ, ανεξάρτητα αν υπάρχουν επιμέρους διαφορές μεταξύ τους. (Πιο κάτω, κατά την παρουσίαση των ταφικών τύπων στους επιμέρους νομούς της Πελοποννήσου, θα υπάρξει για καθένα από αυτούς σχετική αναφορά).

3.4.3 Κτιστοί κάθετοι λακκοειδείς τάφοι

Οι κάθετοι Λακκοειδείς Τάφοι (Shaft Graves) των Μυκηνών και ιδιαίτερα οι πρωιμότεροι του **Ταφικού Κύκλου Β'** δεν αφίστανται μεν της ύστερης ΜΕ παραδόσεως ως προς τον τρόπο ταφής (από επάνω) ούτε ως προς την συμπερίληψή τους σε κοινό κυκλικό ταφικό μνημείο, ούτε ακόμη ως προς την εμφανή συνέχεια της ΜΕ κεραμικής παράδοσης, όμως τόσο το μεγάλο τους μέγεθος και η διαφοροποίηση στην κατασκευή και την στέγαση, όσο και ο πλούτος των κτερισμάτων, τους καθιστούν μία λαμπρή εξαίρεση, που μας «επιτρέπει» να μην τους συμπεριλάβουμε στη παρούσα μελέτη, η οποία εξετάζει τη σειρά των «ταπεινότερων» ΜΕ τάφων.

Υπόψη, εξάλλου, ότι κατά την ΜΕ II και III εμφανίζονται οι λεγόμενοι Τάφοι των πολεμιστών, που ξεχωρίζουν για τον πολεμικό εξοπλισμό που περιέχουν ως κτερίσματα και, καθώς προηγούνται χρονικά, φαίνεται να αποτελούν προδρόμους των μεταβατικών λακκοειδών τάφων των Μυκηνών και, γενικότερα, του Μυκηναϊκού – Αιγαιακού εθίμου των ταφών πολεμιστών. Ένα από τα πλέον εντυπωσιακά παραδείγματα είναι ο τάφος του πολεμιστή που βρέθηκε στην Κολώνα της Αίγινας (Kilian 1997). Είναι ένας μεγάλος, κτιστός λακκοειδής τάφος, κατασκευασμένος παραπλεύρως της κυρίας πύλης εισόδου του οχυρωματικού

περιβόλου. Κοντινό παράλληλο τούτου είναι ο τάφος του πολεμιστή στη Θήβα (Κασίμη – Σούτου, ΑΔ 1980), όπως και στο Πλάσι του Μαραθώνα, όπου ανακαλύφθηκε επίσης παρόμοιος με τον προηγούμενο τάφος στη διάρκεια των πανεπιστημιακών ανασκαφών του ΕΚΠΑ.

3.5 Τύμβοι

Λόγω της ιδιαίτερης σημασίας των τύμβων αφενός ως προς την αρχιτεκτονική εξέλιξή τους ως ταφικών μνημείων και αφετέρου λόγω της συχνότητας που απαντούν στην Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια της Μέσης Εποχής του Χαλκού κρίνεται σκόπιμη μια εκτενέστερη σ' αυτούς αναφορά.

Πράγματι, οι ελλαδικοί τύμβοι (Tumuli) εντοπίζονται στην βιβλιογραφία μόλις στις αρχές του 20ου αιώνα. Εμφανίστηκαν κυρίως σε πρακτικά ανασκαφών και είναι φανερό ότι αποτέλεσαν ένα αδιάγνωστο ακόμα στοιχείο για τους αρχαιολόγους, καθώς παρουσιάζονται κάτω από τον γενικευμένο τίτλο του «προϊστορικού» ευρήματος (π.χ. Σκιάς, ΠΑΕ 1902, 123-130, Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1903, 41 για τύμβους στην Αθήνα και την Βοιωτία αντίστοιχα).

Ως ταφικός τύμβος νοείται κάθε τεχνητό έξαρμα γης, το οποίο καλύπτει έναν ή περισσότερους τάφους. Οι τύμβοι ήταν απλές αλλά συνάμα εντυπωσιακές κατασκευές (Βλ. περιγραφή σε Pelon 1976, 99 – 115, Πρωτονοταρίου - Δειλάκη 1980: 133-8 και Boyd 2002, 5). Ήταν χαμηλοί γήλοφοι, οι οποίοι δημιουργούνταν από συσσώρευση λίθων ή/ και χώματος και περιελάμβαναν ένα σύνολο ταφών σε διάφορους τύπους τάφων (κυρίως λάκκους μικρούς ή μεγαλύτερους, κιβωτιόσχημους και πολύ συχνά σε πίθους) και περιβάλλονταν από μια λίθινη κρηπίδα. Επίσης παραθέτω τον κατά τον καθηγητή Γ.Κορρέ ορισμό του τύμβου (κατά πολύ πληρέστερο εκείνου για τους πιο πάνω τύμβους στο Άργος), σύμφωνα με τον οποίο ένας τύμβος σχηματίζεται από τη συσσώρευση χώματος στον πυρήνα ενός κωνικού ταφικού μνημείου και την επίστρωσή του με αργούς, όπως στην περίπτωση της Βοϊδοκοιλιάς ή πλακωτούς, όπως στα Παπούλια και στο Μαραθώνα, λίθους υπό τύπον μανδύα και ενός περιβόλου αποτελούμενου από μεγαλύτερους λίθους, που χρησίμευε ως αναλημματικός τοίχος του τύμβου και ταυτόχρονα ως όριο σε σχέση με παρακείμενους λοιπούς τύμβους ή τάφους ή, γενικότερα, με τον περιβάλλοντα χώρο.

Εδώ ανακύπτει **το θέμα της γένεσης των τύμβων**, που έχει ερμηνευθεί άλλοτε ως καινοτόμος επιλογή και άλλοτε ως εισηγμένη μίμηση. Η προέλευσή τους παραμένει αβέβαιη, καθώς η ποικιλομορφία στην κατασκευή τους είναι μεγάλη και η γνωστή μέχρι στιγμής κατανομή τους στο χώρο και το χρόνο εκτεταμένη αλλά αραϊή, οπότε ενδεχομένως παραπλανητική (Nordquist 1987, 100). Πράγματι, το φαινόμενο των τύμβων είναι τόσο εκτεταμένο που είναι δύσκολο να εντοπισθεί η αρχική κοιτίδα - αν βέβαια υπάρχει (Harding 2008, 21).

Γνωστή εν προκειμένω είναι η «θεωρία των Κουργκάν» (Kurgan theory), σύμφωνα με την οποία η Gimbutas συσχέτισε την κάθοδο «ινδοευρωπαϊκών» φυλών από τις ουκρανικές στέπες με την εμφάνιση των πρώτων ταφικών εξαρμάτων στη Βαλκανική και στο Αιγαίο κατά την ΠΕΧ περίοδο (Gimbutas 1997, 169-173), ενώ ο Hammond οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι υπάρχουν πολλές ομοιότητες ανάμεσα στο νεκροταφείο των τύμβων στο Στενό Λευκάδας και σε ένα αριθμό ταφικών τύμβων στην Αλβανία (Hammond 1967, 1974). Με τις θέσεις αυτές διαφώνησαν αρκετοί ερευνητές τόσο ως προς αρχαιολογικά όσο και ως προς γλωσσολογικά ζητήματα (Renfrew, 1987 κ.ά.). Η θεωρία του Hammond για «κάθοδο» της συνήθειας των τύμβων από την Αλβανία στη δυτική Ελλάδα φαινόταν πιθανή όσο τα ευρήματα της Λευκάδας ήταν οι μόνες μαρτυρίες. Όμως, οι ΠΕ τύμβοι που βρέθηκαν στην Θήβα (Αμφείον και τύμβος Νέου Μουσείου) ρίχνουν άλλο φως στην κατανομή και διάδοση του μνημείου.

Η Müller δεν παρεκκλίνει πολύ από τις πρώιμες θεωρίες που είχαν αναπτυχθεί για τους ελλαδικούς τύμβους και υποστηρίζει ότι αυτοί αποτελούν ένα βαλκανικό στοιχείο, που εξαπλώθηκε (θεωρία διάχυσης) στον ελλαδικό χώρο από το τέλος της ΠΕ II περιόδου (Müller, 2007, 188 ομοίως και Forsén 1992, 232 – 237) και κατά τη διάρκεια της Μέσης αλλά και της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Πράγματι, οι ταφικοί τύμβοι διαδίδονται στην Ελλάδα κατά την Εποχή του Χαλκού, όμως δεν συγκροτούν μια ομοιογενή ομάδα, αλλά παρουσιάζουν διαφορετικά μορφολογικά χαρακτηριστικά, που φαίνεται να εξαρτώνται από τις περιβαλλοντικές συνθήκες (π.χ. χωμάτινοι τύμβοι σε πεδινές περιοχές, όπως στα Καστρούλια ή τα Καμίνια και λίθινοι σε βραχώδεις περιοχές, όπως στη Βοϊδοκοιλιά) την κοινωνική θέση του νεκρού ή και την εποχή ή, πιθανότατα, και από την προσωπική ή τοπική ερμηνεία και σύλληψη του ταφικού αυτού μνημείου.

Πάντως, σύμφωνα με τις Σαρρή και Βουτσάκη, στην όλη συζήτηση για την ανεύρεση της καταγωγής των τύμβων δεν έχουν επαρκώς ερευνηθεί οι τοπικές παράμετροι και οι κοινωνικές ανάγκες που συνέδραμαν στην υιοθέτηση αυτού του ταφικού τύπου (Sargi et al 2008, 439).

Σύμφωνα με την ανασκαφέα των τύμβων του Άργους Ε. Πρωτονοταρίου - Δειλάκη, η ιδέα ξεκίνησε από την εμφάνιση της ανάγκης της ατομικής κάλυψης ενός τάφου, και την περαιτέρω επέκταση για να καλύψει της ανάγκες μιας οικογένειας και τέλος, τη δημιουργία ενός «τυμβίου» νεκροταφείου για ολόκληρη την κοινότητα. Η ίδια σημειώνει ότι η δημιουργία υψώματος επιβαλλόταν προκειμένου να αποκατασταθεί η επιφάνεια του εδάφους, όταν, με την πάροδο του χρόνου, υπήρχε η πιθανότητα να δημιουργηθεί λάκκος εξαιτίας της καθίζησης των υπερκειμένων στρωμάτων, λόγω φθοράς των φθαρτών υλικών ενός ευρισκόμενου σε σχετικά μικρό βάθος τάφου - λάκκου, κιβωτιόσχημου ή πίθου.

Το φαινόμενο της κατασκευής των τύμβων ανεξάρτητα από τις περι προελεύσεως των θεωρίες είναι διαδεδομένο σε σχεδόν όλες τις περιοχές του κόσμου, καθώς σχετίζεται αφενός, γενικότερα, με τη διαχρονική και πανανθρώπινη ανάγκη προστασίας των ζώντων από τις δυσμενείς συνέπειες σήψης του πτώματος μέσω της κατάχωσής του, αφετέρου, όμως, παράλληλα, επισημαίνεται ότι η διαμόρφωση ενός υψώματος σε μνημείο με ανέγερση κτίσματος ή επικάλυψη με λίθους και χώμα επ' αυτού συνιστά καθεαυτή μια πράξη με πολιτισμικό υπόβαθρο, αφού σήμαινε κάτι περισσότερο από την κάλυψη των σωματικών καταλοίπων ενός προσώπου και, συγκεκριμένα, ως σκοπό είχε **να διατηρήσει** την εικόνα του προσώπου αυτού στη μνήμη των ζωντανών και, επίσης, να συντηρήσει την ψυχή του, το είναι του, ταυτιζόμενο με το πρόσωπο αυτό (Harding 2008, 21).

Θεωρητικά, κατά την εποχή της κατασκευής τους, οι τύμβοι, βρίσκονταν «εκτός των τειχών», όπως συμβατικά ονομάζονται οι εκτός οικισμού ταφές, όμως σχεδόν πάντοτε σε άμεση γειτονία προς το συνοικισμό, οπότε, σε περιπτώσεις επέκτασης του οικιστικού ιστού της πόλης, συχνά βρέθηκαν μεταξύ οικιών (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 183). Μια άλλη εξήγηση της γειννίας αυτής προς τον οικισμό είναι η ανάγκη προστασίας των τύμβων από τη σύληση ή την καταστροφή τους, αλλά και διότι σύχναζαν σ' αυτούς οι συγγενείς για την απότιση

τιμής προς τους νεκρούς, δεδομένου ότι οι νεκρικές τελετουργίες και προσφορές δεν περιορίζονταν μόνο στα τεκταινόμενα στη διάρκεια της ταφής.

Ο ενταφιασμός σε συνεσταλμένη στάση μέσα σε ταφικούς πίθους, κιβωτιόσχημους ή λακκοειδείς τάφους κυριαρχούσε στην υπό εξέταση περίοδο εντός των τύμβων. Η χρήση της φωτιάς, όπως αυτή τεκμηριώνεται από τα ευρήματα καμένων τμημάτων ζώων και λατρευτικών σκευών στην περιοχή των τύμβων, αποτελούσε μέρος συμβολικής τελετουργίας προς τιμήν των νεκρών (Merkouri 2008, 205).

Σε ό,τι αφορά τις διαστάσεις των τύμβων υπάρχει μεγάλη ποικιλία, με τη διάμετρό τους να κυμαίνεται από 8.00 έως 25 μ. και κατά μέσον όρο 14,50 μ. Ως προς το μέγεθος μεγαλύτερος από όσους έχουν μέχρι στιγμής εντοπισθεί πρέπει να είναι ο τύμβος του Κοκοράκου Μεσσηνίας, με διάμετρο περί τα 20 μ. και ίσως από τους μικρότερους θα μπορούσε να ήταν τα τυμβοειδή εξάρματα στη θέση Γουβαλάρη διαμέτρου 6μ. (Κορρές 1975, 337), αλλά και στο Δραχμάνι με διάμετρο περ. 2 μ.

Η Δειλάκη **κατηγοριοποίησε** τους τύμβους σε: α) τύμβους με χάλικες χωρίς περίβολο β) τύμβους με μια απλή σειρά από πέτρες που περιβάλλει το εξάρμα γ) απλούς ή πολλαπλών ταφών τύμβους κτισμένους από πλάκες δ) τύμβους που περιβάλλονται από κτιστό (built) περίβολο ε) τύμβους με περίβολο αποτελούμενο από κατακόρυφα τοποθετημένες πλάκες (peribolos of vertical slabs) (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 190 – 5).

Αν και οι επιμέρους τύμβοι μπορούν να υπαχθούν στον ένα ή στον άλλο από τους πιο πάνω τύπους, είναι φανερό ότι για το σχηματισμό αυτής της κατάταξης έχει δοθεί βαρύτητα σε ένα δευτερεύον χαρακτηριστικό δηλ. στον περίβολο (Cavanagh et al. 1998, 29), **ενώ** για την κατηγοριοποίησή τους μπορούν θεωρητικά να χρησιμοποιηθούν διαφορετικά και **πιο «ισχυρά» κριτήρια**, όπως α) ο τρόπος κατασκευής, β) τα υλικά κατασκευής (λίθοι, χώμα), γ) η τεχνολογία κατασκευής, συσσώρευση υλικών ή «χτίσιμο», τη χρήση πλακών, πηλού κλπ δ) οι διαστάσεις και ε) τα είδη τάφων που περιέχονται σε αυτούς.

Στην πραγματικότητα, φαίνεται ότι υπήρξαν σχεδόν τόσο διαφορετικοί τρόποι κατασκευής τύμβων, όσες οι θέσεις στις οποίες αυτοί έχουν βρεθεί (Εικ. 9). Αν και η αντίληψη παραμένει ίδια, οι παραλλαγές ως προς την κατασκευή, τα υλικά

και την μορφή των τύμβων είναι πολλές. Για παράδειγμα, ο τύμβος της Ασίνης είχε δύο λίθινες στρώσεις, της Βοϊδοκοιλιάς είχε λίθινο και χωμάτινο μανδύα. Ο τύμβος των Παπουλίων είχε λίθινους μανδύες, ενώ ο τύμβος Ρούτση - Καλογεροπούλου ήταν χωμάτινος (Paradimitriou 2001, 37 & Κορρές 1975, 28).

Σε κάθε περίπτωση, οι τύμβοι κατασκευάζονταν (όχι κατ' ανάγκην με την αναφερόμενη πιο κάτω σειρά) με τα εξής επιμέρους κατασκευαστικά στάδια:

1) αρχική χάραξη στο έδαφος ενός κύκλου με σκοπό την οριοθέτηση του χώρου, στον οποίο θα κατασκευαζόταν ο τύμβος και στη συνέχεια ισοπέδωση αυτού του χώρου και, ενίοτε επίστρωσή του με πηλό (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 186).

2) συγκέντρωση χώματος ή/ και λίθων και συσσώρευσή τους μέσα στα όρια του κύκλου για τη δημιουργία του εξάρματος. Σχετικά με αυτό το στάδιο, ορισμένοι ανασκαφές όπως ο Κορρές (Κορρές 1980 129 – 150) έχουν διατυπώσει την άποψη ότι το εξάρμα πρέπει να δομείται με μια σειρά από διαδοχικά στρώματα - «μανδύες» όπως αυτά του κρεμμυδιού (όπως π.χ. στη Βοϊδοκοιλιά) και μάλιστα σε διαφορετικές φάσεις, αφού, μερικές φορές, παρατηρούνται διαφορετικά υλικά, όπως π.χ. στα Παπούλια (Κορρές 1980, 129 – 150).

3) δημιουργία περιβόλου πριν ή, το πιθανότερο, μετά την συσσώρευση των υλικών από απλές πέτρες, κτιστό τοίχο ή όρθιες πλάκες, με σκοπό την συγκράτηση των χωμάτων.

4) Σε ορισμένες περιπτώσεις έχει διαπιστωθεί η αναδόμηση του τύμβου με σκοπό την επέκταση της χωρητικότητάς του, ώστε να συμπεριλάβει πλείονες ταφές. Η αναδόμηση αυτή ίσως σχετίζεται με την εικόνα των πολλαπλών περιβόλων, που δίνουν μερικοί τύμβοι (Άργος, Βρανά Μαραθώνα) (Cavanagh et al. 1998, 30).

Ερώτημα παραμένει ο χρόνος και ο τρόπος δημιουργίας των τάφων. Για όσους τύμβους έχουν κεντρικό κτίσμα μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτό δημιουργείται πριν την συσσώρευση των υλικών. Όμως, αποτελεί θέμα προς συζήτηση πώς ακριβώς τοποθετούνταν οι πίθοι ή ανοίγονταν οι τάφοι μέσα στο «σώμα» του τύμβου. Αν υπήρχε ένας εξ αρχής σχεδιασμός ή όχι για την θέση των ταφών.

Για την περίπτωση της Βοϊδοκοιλιάς (Κορρές 1988, 397 και Κορρές ΠΑΕ 1978 σχεδ. 4.18) και των Παπουλίων (Κορρές ΠΑΕ 1978 σχεδ. 4.19), όπως και

ορισμένων τύμβων του Άργους (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 456 επ. και Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 360 - 363 σχεδ. 2, 3, 4 και 5 του Τύμβου Α) αυτό δεν αποκλείεται λόγω της κανονικότητας των ταφών, που ήταν τοποθετημένες ακτινωτά γύρω από το κέντρο του τύμβου. Αντίθετα, στις περισσότερες περιπτώσεις η επιλογή του χώρου φαίνεται να ήταν μάλλον τυχαία.

Υπόψη ότι «ο ΜΕ τύμβος είναι ένας τόπος ταφής για πολλούς νεκρούς, που, όμως, διαφέρει σε αντίληψη από ένα χώρο ΠΕ νεκροταφείου με πολλούς τάφους» (Χασιακού 2003, 242). Ο αριθμός των νεκρών που μπορούν να ταφούν σε ένα τύμβο περιορίζεται από τη χωρητικότητά του και εικάζεται ευλόγως ότι προορίζεται να «φιλοξενήσει» ανθρώπους με κάποια συγγενική μεταξύ τους σχέση (Χασιακού ομοίως ως άνω).

Αν και η τοποθέτηση των τύμβων στο τοπίο **δεν** φαίνεται να ακολουθεί συγκεκριμένους και αυστηρούς κανόνες, ο συμβολισμός φαίνεται ότι ήταν σημαντικός, **τουλάχιστον για τους πρώιμους τύμβους** που συχνά κατασκευάζονταν σε κορυφές υψωμάτων ή επάνω ή κοντά σε προηγούμενες οικισμούς, όπως στην περίπτωση της Βοϊδοκοιλιάς, του Αγ.Ιωάννη Παπουλίων και του Ρούτση. Στην ύστερη ΜΕ περίοδο ενδιέφερε λιγότερο η στρατηγική θέση **και περισσότερο η εγγύτητα σε οικισμούς**, γι' αυτό και οι τύμβοι γίνονταν μέρος κοινοτικών νεκροταφείων ή αποτελούσαν οι ίδιοι χώρους πολλαπλών ταφών π.χ. Ασίνη, Άργος (Merkouri 2008, 203, 204).

Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να επισημανθεί η **προβολή** αυτών των μνημείων ως γήινων εξαρμάτων στο σημείο που έχουν κατασκευασθεί, δηλ. η - ούτως ή άλλως εκ κατασκευής - εξέχουσα θέση και θέαση που αυτά διαθέτουν από και προς τον περιβάλλοντα χώρο, καθώς και ο αντίκτυπος της επιβλητικής παρουσίας τους στον παρατηρητή και η εγγύτητά τους σε μείζονος σημασίας οδούς που οδηγούν από και προς τον οικισμό, που τα καθιστά **τοπόσημα**, τα οποία, αλληλεπιδρώντας με το παρελθόν, μορφοποιούν σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους και το περιβάλλον τους (Galanakis 2008, 219). (Ενίοτε κατασκευάζονται και σε εγκαταλελειμμένες θέσεις πρωτοελλαδικών οικισμών, όπως στη Λέρνα, όπου ένας ύστερος ΠΕ τύμβος κάλυψε κατά ένα μεγάλο μέρος την λεγόμενη «Οικία των Κεράμων». Θα μπορούσε, συνεπώς, να ερμηνευθεί η επιλογή αυτού του χώρου ως μια αναφορά της κοινότητας σε μια παλαιότερη ένδοξη περίοδο του οικισμού).

Ειδικότερα, σε ό, τι αφορά το **ύψος** των τύμβων, να επισημάνουμε ότι, όπως είπαμε, τα εξάρματα αυτά δεν ήταν σε όλες τις περιπτώσεις «τηλεφανή», δηλ. δεν εδέσποζαν πάντοτε με τον όγκο τους στη γύρω περιοχή, αφού το αναφερόμενο ως μέσο αυτών ύψος των 3,20 - 1,70 μ. είναι βέβαιο ότι έχει υπέρ το δέον υπολογισθεί, όπως προκύπτει από τα παραδείγματα που έθεσε υπόψη της επιστημονικής κοινότητας η γνωστή για την αρχαιολογική δράση της στη Μεσσηνία ερευνητική ομάδα του Πανεπιστημίου της Μινεζότα (Boyd 2002, 35). Παράλληλα, όμως, θα πρέπει, σχετικά με το ύψος των τύμβων, να λάβουμε υπόψη και τον παραπλανητικό ως προς αυτό παράγοντα της **διάβρωσης** του εδάφους, καθώς και της **μετατόπισης** των χωμάτινων όγκων (βλ. περιπτώσεις Άνω Εγκλιανού και Κορυφασίου στο Χασιακού 2003, 242).

Πέραν της κατηγοριοποίησης που έχει επιχειρήσει με βάση τον περίβολο των τύμβων η Δειλάκη προτείνει, έχοντας κατά νου τους τύμβους του **Άργους**, και δεύτερη διάκριση τούτων **ανάλογα με το ύψος και το περιεχόμενό τους** (Πρωτονοταρίου - Δειλάκη 1980, 184) σε α) **ατομικούς**, δηλαδή κατασκευασμένους και προοριζόμενους για ένα μόνο επιφανή, κατά τεκμήριο, νεκρό, όπου, μετά την τήρηση των νενομισμένων (εθίμων) επισωρεύεται χώμα, που τελικά λαμβάνει κωνική μορφή και, έτσι, λόγω ύψους, είναι ευδιάκριτο το έξαρμα στον περιβάλλοντα χώρο και β) **μεγάλους**, δηλαδή κοινούς οικογενειακούς, στους οποίους έχει ταφεί μεγάλος αριθμός νεκρών. Αυτός αποτελεί το χαρακτηριστικό τύπο του Αργειακού τύμβου και ενδέχεται σ' αυτόν να γίνονταν από κοινού ταφές σημαντικών μελών της κοινότητας και απλών θνητών, αφού έχει προηγηθεί για τον καθένα από αυτούς η προσήκουσα εξόδιος τελετουργία και έχει ακολουθήσει, ανάλογα με την κοινωνική και οικονομική κατάσταση του θανόντος, η απόδοση τιμών και ο αντίστοιχος της πιο πάνω κατάστασής του κτερισμός.

Ως προς το **υλικό κατασκευής** των τύμβων, καθένας από αυτούς διακρίνεται για την ιδιαιτερότητά του ανάλογα με τον τρόπο της διαμόρφωσης του χώρου, στον οποίο έχει κατασκευασθεί και του υλικού που έχει χρησιμοποιηθεί, το οποίο, με τη σειρά του, σχετίζεται με τις διαθέσιμες στη συγκεκριμένη περιοχή πηγές εξασφάλισής του. Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα κύρια υλικά που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή των τύμβων είναι **λίθοι και χώμα**, με το ένα από τα δύο υλικά συνήθως να κυριαρχεί, ώστε να μπορούν οι τύμβοι να καταταγούν σε δύο βασικές κατηγορίες,

λίθινους π.χ. (βλ. και πιο πάνω) ο τύμβος της Ασίνης είχε δύο λίθινες στρώσεις και της Βοϊδοκοιλιάς είχε λίθινο μανδύα και **χωμάτινους**, όπως συμβαίνει στις περιπτώσεις του τύμβου Καλογεροπούλου και στο Πελόπιο (Κορρές 1975, 28).

Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στο Άργος, ήδη αναφέρθηκε και η χρήση βοτσάλων και χαλικιών, καθώς και πηλού, για την επίστρωση ή στερέωση των υλικών, ώστε αυτά να συγκρατούνται και να μην ολισθαίνουν στις επικλινείς πλευρές του τύμβου. Γι' αυτό το σκοπό βέβαια υπήρχαν και οι περίβολοι. Οι πιο πάνω λίθοι μπορεί να είναι πλακοειδείς, ολοίτροχοι ή άλλοι, ενώ ο τρόπος δημιουργίας του τύμβου μπορεί να είναι είτε με συσσώρευση των υλικών είτε με ένα είδος «κτισίματος» ή πλακόστρωσης π.χ. επίστρωση με αργούς (Βοϊδοκοιλιά) ή πλακωτούς λίθους (Παπούλια, Μαραθώνας).

Με τα στρώματα που δημιουργούνται από τη απόθεση του ίδιου υλικού (χαλίκια και χώμα) στο κάλυμμα του τύμβου δημιουργούνται εντέλει σ' αυτό λιθοσρωοί, οι οποίοι τους καθιστούσαν ορατούς από απόσταση. Χρησιμοποιείται επίσης, κατά περίπτωση, για την κατασκευή των τύμβων και καθαρός πηλός για την κάλυψή τους, καθώς και για την επένδυση των στρώσεων των χαλικιών, ώστε να συγκρατηθούν αυτά και να μην ολισθαίνουν στις επικλινείς πλευρές του τύμβου, ενώ για την κατασκευή ενιαίου και αδιαπέραστου δαπέδου χρησιμοποιούνται πλακοειδείς λίθοι.

Άλλοτε, όπως π.χ. στους τύμβους του Άργους, έχει παρατηρηθεί η ύπαρξη ογκώδους λίθου, ενίοτε με εγχαράξεις, πάνω από τάφους του τύμβου. Ίσως πρόκειται για σήματα προς τιμήν των νεκρών ή, απλώς, για τον ευχερέστερο εντοπισμό του τάφου από τους οικείους του νεκρού, όταν αυτοί επέστρεφαν για τελετουργίες μνήμης.

Οι **μελανού χρώματος αποθέσεις**, που παρατηρούνται ενίοτε σε ορισμένα σημεία των τύμβων προέρχονται από κατάλοιπα νεκρικών τελετών αλλά και σχετικών με αυτές καύσεων και συχνά συνευρίσκονται με οστά ζώων και απόθεση αγγείων.

Είναι βέβαιο ότι ένας αριθμός τύμβων διέθετε ένα τάφο στο κέντρο του, ο οποίος θα υπήρξε και η αφορμή για την συσσώρευση χώματος γύρω και πάνω του και τη δημιουργία τύμβου. Πράγματι, στο Μοίραλι και το Δραχμάνι είχαν ένα λάκκο καλυμμένο από λίθους, στη Λευκάδα (Dörpfeld 1927) ένα κιβωτιόσχημο (Εικ. 9^α),

στο Θορικό ένα κτιστό τάφο (Musche 1974, 15 – 23), ενώ στους περισσότερους τύμβους έγιναν προσθήκες νέων τάφων.

Ως προς την κατηγοριοποίηση των τύμβων **με κριτήριο τα είδη των τάφων** που απαντούν στους τύμβους, αυτά ποικίλλουν ανάμεσα στους επιμέρους τύμβους αλλά ακόμη και στον ίδιο τύμβο π.χ. κιβωτιόσχημοι στην Ασίνη, το Σαμικό, τα Παπούλια, το Ρούτσι, τη Λευκάδα, κτιστοί τάφοι και ταφές σε λάκκους αλλά και πίθοι στο Σαμικό, πίθοι στη Βοϊδοκοιλιά, τα Παπούλια, το Ρούτσι και την Περιστεριά/ Κοκοράκου.

Υπόψη ότι στη Μεσσηνία οι πίθοι συνήθως τοποθετούνται οριζόντια στην περιφέρεια του τύμβου, έτσι ώστε τα στόμιά τους, όπως ήδη αναφέρθηκε, να είναι στραμμένα προς τα έξω (Εικ. 3 και 4). Σημειωτέον, πάντως, ότι ως χαρακτηριστική και ξεκάθαρη περίπτωση επανειλημμένης αναδιάταξης λόγω πολλαπλής χρήσης ενός τύμβου θεωρείται αυτή του Μαραθώνα, στο προϊστορικό νεκροταφείο Βρανά (Εικ. 9^β). Στα Παπούλια υπάρχει μια αψιδοειδής / πεταλόσχημη κατασκευή σε χαμηλότερο επίπεδο, αλλά δεν είναι σαφής ο χρόνος κατασκευής της (Κορρές, Γ. ΠΑΕ 1978, 331) ούτε και η ακριβής χρήση της. Εξάλλου, η απουσία ανθρώπινων οστών εμποδίζει την ερμηνεία του πεταλόσχημου ως τάφου, ενώ η ύπαρξη στάχτης και οστών ζώων μπροστά στη θύρα του οδηγεί στην υπόθεση ότι επρόκειτο για κενοτάφιο ή χώρο τελετουργιών (Cavanagh 1998, 30). (Εικ. 4).

Ίσως, πάντως, σε μερικούς τύμβους που έχουν πλέον καταστραφεί, να είχαν υπάρξει κάποτε κεντρικοί (πρωτ)αρχικοί τάφοι, γύρω από τους οποίους κατασκευάστηκε ο τύμβος, όπως π.χ. στη Βοϊδοκοιλιά, όπου, όμως, το κέντρο του τύμβου καταστράφηκε, όταν, στα Μυκηναϊκά χρόνια, κατασκευάστηκε εκεί ένας θολωτός τάφος. Καθώς, όμως, ο τύμβος της Βοϊδοκοιλιάς έχει διάταξη πολύ παρόμοια με αυτόν των Παπουλίων, με πίθους ακτινωτά τοποθετημένους στην περιφέρεια, είναι πολύ πιθανό να υπήρχε στο κέντρο του τάφος/ κενοτάφιο ή τελετουργικής χρήσης κτίσμα, όπως στον Άγιο Ιωάννη. Στο Μοίραλι, το Θορικό και το Δραχμάνι δεν υπήρχαν άλλοι τάφοι, όμως, στους περισσότερους τύμβους, είχαν ενσωματωθεί επί πλέον τάφοι στο ανάχωμά τους, όπως στην Ασίνη, όπου, όμως, είναι ασαφής η αρχική μορφή του κέντρου του τύμβου. Στα Καμίνα έχουμε δύο ταφικούς πίθους στο κέντρο του εξάρματος και πέντε θολωτούς τάφους ακτινωτά στην περιφέρεια, με το στόμιά τους προς τα έξω, ενώ δύο πίθοι σφηνωμένοι έξω από

ένα των θολωτών τάφων μάλλον προέρχονται από προγενέστερη χρήση. Στου Ρούτσι δεν γίνεται λόγος για αντίστοιχες κυκλικά διατεταγμένες ταφές, ούτε στις Ακόνες και στου Κοκοράκου. Στον Κισσό έχουμε στο κέντρο δύο πιθοταφές, και περιφερειακά χαλαρά τοποθετημένους «ταφικούς περιβόλους».

Ως προς την κοινωνική σημασία των τύμβων μόνον υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν (Nordquist 1987, 100). Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, η επιβλητική μορφή, καθώς και η διάκριση ενός τύμβου στο τοπείο, σε συνδυασμό με την τυχόν ύπαρξη κατασκευαστικών ιδιαιτεροτήτων, ο όποιος «πλούτος» και η ανεύρεση ενίοτε μεταλλικών ή και «σπάνιων» σχημάτων (βλ. Βοϊδοκοιλιά) κτερισμάτων σε ορισμένες ταφές κτερισμάτων, η παρουσία τάφων ή πύλων μεγάλων διαστάσεων π.χ. στα Παπούλια, η τέλεση τελετουργιών, ως αυτή συνάγεται από τα μελανού χρώματος χρώματα, καθώς και το γεγονός ότι στη Βοϊδοκοιλιά το κεντρικό σημείο του τύμβου κατέλαβε αργότερα ένας Μυκηναϊκός θολωτός τάφος, όλα αυτά, θα μπορούσαν να υποδηλώνουν μιας μορφής κοινωνική διαφοροποίηση. Υπέρ αυτής της υποθέσεως συνηγορούν τα πλούσια και σπάνια ευρήματα του τύμβου των Καστρουλίων, αλλά και η εντυπωσιακή θέση και διαμόρφωση του τύμβου της Βοϊδοκοιλιάς, γι' αυτό και στις δύο περιπτώσεις πιθανολογείται η ιδιαίτερη κοινωνική θέση των νεκρών που οι συγκεκριμένοι τύμβοι φιλοξενούσαν.

Όμως, από την άλλη πλευρά, παρατηρούμε ότι, κατά κανόνα, οι τύμβοι δεν αποτελούν κάτι πολύ ιδιαίτερο / ξεχωριστό, καθώς είναι εξάρματα γης περιορισμένων διαστάσεων, δεν απαντούν πάντα μεμονωμένοι, αλλά και κατά ομάδες και /ή μέσα σε νεκροπόλεις, που δεν αποτελούνται αποκλειστικά από τύμβους, όπως στο Άργος, ενώ οι περιεχόμενοι σε αυτούς επιμέρους τάφοι δεν διαφέρουν ουσιαστικά ούτε ως προς το σχήμα ούτε ως προς τα κτερίσματα από τους κοινούς τάφους. Τέλος, η τοποθέτηση ενός θολωτού τάφου στο εσωτερικό ενός τύμβου, όπως στη Βοϊδοκοιλιά, μπορεί να εξυπηρετεί καθαρά (ή να οφείλεται σε) πρακτικούς λόγους.

Ωστε, λοιπόν, δεν αποδεικνύεται ότι οπωσδήποτε τα ταφικά αυτά εξάρματα προορίζονταν για άτομα με ιδιαίτερη κοινωνική θέση. Ούτε και η κατά τόπους παρουσία τους παρέχει στοιχεία ικανά για την ένταξη των «ενοίκων» τους σε μια συγκεκριμένη εθνοτική ή πολιτισμική ομάδα (Asine II 2,71 – 74).

Ως προς την **αρχιτεκτονική εξέλιξη των τύμβων**, η περίπτωση της Μεσσηνίας με τη μεγάλη συγκέντρωση τύμβων και πρώιμων θόλων (Voutsaki 1995, Boyd 2002) αποτελεί ένα από τα επιχειρήματα της θεωρίας της προέλευσης **του θολωτού τάφου από τον τύμβο**. Βέβαια, κατά την **Δειλάκη**, η ιδέα του θολωτού τάφου πρέπει να προέρχεται από την ανάγκη δημιουργίας άνετου υπόγειου χώρου για τις ταφές και της ευχερέστερης πρόσβασης μέσω του δρόμου σ' αυτές. Άρα, ο θολωτός τάφος αποτελεί ένα κενό στο εσωτερικό του τύμβου, που, καλυπτόμενο με χώμα, στο εξωτερικό του εμφανίζει την εθμική μορφή του τύμβου. Υπόψη ότι η ίδια Ελληνίδα αρχαιολόγος συμπεριλαμβάνει στην κατηγοριοποίησή της και **θολωτούς τάφους** που περικλείονται σε τύμβους, που προϋπήρχαν του θολωτού τάφου, όχι στο Άργος, όπου, μέχρι στιγμής, δεν έχει ανευρεθεί θολωτός τάφος, αλλά στις Μυκήνες, όπου η ίδια έχει υποστηρίξει την ύπαρξη, πέραν των δύο κύκλων Α και Β, τους οποίους θεωρεί τύμβους, ενός τρίτου, μεγάλου τύμβου (τύμβος Γ), μεταξύ των δύο άλλων, που περιελάμβανε το ΜΕ (εκτός των τειχών) νεκροταφείο. Σε αυτόν τον παλαιότερο τύμβο θεωρεί ότι εντάχθηκε ο σχετικά πρώιμος θολωτός τάφος του «Αιγίσθου» (Πρωτονοταρίου -Δειλάκη 1980, 217). Κατ' αυτήν, το ίδιο ισχύει και για τον λεγόμενο τάφο της «Κλυταιμνήστρας», ο οποίος έχει ανοιχτεί εντός των ορίων του μεγάλου «τύμβου Β». **Αν και αυτή η άποψή της για τις Μυκήνες δεν έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτή**, περιπτώσεις θολωτών τάφων εντός παλαιότερων τύμβων καταγράφονται σαφώς στην Μεσσηνία και συγκεκριμένα στη Βοϊδοκοιλιά και στα Καμίνια, ενώ εντός εξαρμάτων περιλαμβάνονται οι πρώιμοι μικροί θολωτοί τάφοι στο Γουβαλάρη. Γενικότερα, οι θολωτοί τάφοι, ακόμη και ο χρονολογικά ύστατος και τυπολογικά πλέον εξελιγμένος θολωτός τάφος «του Ατρέα» καλύπτεται με τύμβο, ο οποίος, μάλιστα, διαθέτει και περίβολο. **Ο Κορρές**, πάλι, επισημαίνει τη συνέχεια μεταξύ της χρήσης ταφικών πίθων με το στόμιο προς την έξω πλευρά των τύμβων και την «αντικατάστασή» τους από αντίστοιχης κατεύθυνσης θολωτούς τάφους, όπως στην περίπτωση των Καμινίων, αλλά και την «εκπήδηση» του θολωτού τάφου μέσα από τα σπλάχνα του τύμβου, όπως στην περίπτωση της Βοϊδοκοιλιάς.

Αρκετά, λοιπόν, ζητήματα σχετικά με την προέλευση των τύμβων, την εξέλιξή τους κ.ά. παραμένουν αμφιλεγόμενα είτε αναπάντητα ή έχουν μερικώς μόνον προσεγγισθεί παλαιότερα επιβάλλοντας την αναθεώρηση ή την περαιτέρω εις βάθος διερεύνησή τους και είναι εμφανές ότι απαιτούν επαναπροσέγγιση υπό το φως των νεότερων ανακαλύψεων, αλλά και της ανάπτυξης προηγμένων τεχνολογικών

εφαρμογών στην αρχαιολογία. Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να αναφερθώ στο σχετιζόμενο με τον τίτλο της εργασίας μου: *Project on the Middle Helladic Argolid*, μια διεπιστημονική συλλογική εργασία των Sofia Voutsaki, Sevi Triantaphyllou, Anne Ingvarsson - Sundström, Kalliope Sarri, Michael Richards, Albert Nijboer, Sophia Kouidou-Andreou, Leda Kovatsi, Dimitra Nikou και Eleni Milka που διεξήχθη στη διάρκεια των ετών 2003 – 2008 και ως σκοπό είχε την υπό το πρίσμα της σύγχρονης επιστήμης και τεχνολογίας εξέταση και μελέτη παλαιότερων και νεότερων αρχαιολογικών ευρημάτων από ορισμένες (και πέραν του Άργους) θέσεις όπως η Λέρνα, η Ασίνη η Ασπίς, οι Μυκήνες, η Μιδέα και η ύστερη ΜΕ Πρόσυμνα. Στην περίπτωση π.χ. της Λέρνας η εξέταση εστιάστηκε σε σκελετικά κατάλοιπα και, συγκεκριμένα, σε βιολογικές παραμέτρους, όπως η παλαιοδημογραφία, η κατάσταση της υγείας η διαιτητική, καθώς και μυοσκελετικά σημάδια ενδεικτικά σωματικών δραστηριοτήτων. Έγιναν επίσης μελέτες με βάση τη μέθοδο χρονολόγησης με ραδιενεργό άνθρακα ^{14}C , το DNA και την ανάλυση των σταθερών ισοτόπων. Μάλιστα, η πραγματοποιηθείσα από τη Σοφία Βουτσάκη ανάλυση με ραδιενεργό άνθρακα ως σκοπό είχε να διερευνήσει και διευκρινίσει χρονολογικές παραμέτρους που αφενός αφορούν στη ΜΕ χρονολογική ακολουθία και αφετέρου εριζόμενα θέματα σχετικά με τη χρονολόγηση στην Αιγαιακή αρχαιολογία.

Κεφάλαιο 5^ο

Η μεταχείριση του νεκρού

1. 1 Στάση νεκρού, μονές και πολλαπλές ταφές, διατάραξη ταφών

A) Η **συνήθης στάση του σώματος** στους Μεσοελλαδικούς τάφους ήταν η συνεσταλμένη (flexed, contracted) (Cavanagh et al. 1998, 30) με το σώμα τοποθετημένο στο δεξιό ή στο αριστερό πλευρό και κατ' εξαίρεση με την πλάτη. Οι εκτάδην ταφές είναι σπάνιες και απαντούν στη μεταβατική περίοδο προς την ΥΕ π.χ. Malthi gr. VII διπλή παιδική ταφή (Cavanagh et al. 1998, 30) και ίσως συμπτωματικές σε περιπτώσεις παιδιών. Υπόψη ότι οι ταφές ενηλίκων λόγω του μεγέθους του σώματος του νεκρού απαιτούσαν μεγαλύτερων διαστάσεων και χωρητικότητας τάφους, αυτή δε η αναγκαιότητα μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη ότι η κάμψη του πτώματος δεν οφειλόταν ενδεχομένως σε τελετουργικούς αλλά σε πρακτικούς λόγους (Papadimitriou N. 2001, 2).

B) Οι **μονές** ταφές συνηθίζονται ιδιαίτερα κατά την πρώιμη ΜΕ φάση π.χ. (Lerna Excavations Archive, ASCSA 2006, τάφος 22 (πέντε σκελετοί σε καλή κατάσταση) και τάφος 25 (Blackburn 1970, 141 -2, καθώς και στην Ασίνη, συνολικά 147 ΜΕ τάφοι (Nordquist G. 1987, 91) με τα εντός αυτών υπολείμματα 158 ατόμων, όπου στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι ταφές ήταν μονές), σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν **διπλές** ταφές, όπως π.χ. στο Ανατολικό Νεκροταφείο της Ασίνης, όπου εντοπίστηκαν δύο περιπτώσεις βρεφών τοποθετημένων μαζί με ενήλικες (π.χ. στον τάφο gr.1972 – 5, όπου είχαν ταφεί μια γυναίκα με ένα βρέφος και στον τάφο gr. 1972 – 7, όπου είχαν ταφεί ένας άνδρας και ένα βρέφος στην καλυπτήρια πλάκα) (Nordquist 1987, 99). Οι **πολλαπλές ταφές**, δηλ. η επανειλημμένη χρήση ενός τάφου για διαδοχικές ταφές (βλ. και Papadimitriou 2001, 2) ανάγονται χρονολογικά κυρίως στην ώριμη και ύστερη ΜΕ φάση, οπότε, σ' αυτή την περίπτωση, τα οστά των παλαιότερων ταφών παραμερίζονται για την τοποθέτηση μιας άλλης (π.χ. στο Άργος και συγκεκριμένα στον τύμβο Γ, ο gr. 69, που περιείχε τουλάχιστον δύο μη σύγχρονους σκελετούς ενηλίκων (Nordquist 1987, 99), καθώς και στη Λέρνα ο τάφος 36 (Lerna Excavations Archive, ASCSA 2006).

Γ) Σχετικά με το θέμα της **μεταγενέστερης διατάραξης του σκελετού**, σημειώνουμε καταρχάς ότι σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν ανευρεθεί κενοί τάφοι, οι οποίοι έχουν ενίοτε ερμηνευθεί ως κενοτάφια (Κίρρα, τάφοι 35 και 51, καθώς και Παπούλια, Καλογεροπουλου), αν και μπορούν να δοθούν και άλλες πιθανές εξηγήσεις. Πράγματι, σε ορισμένες περιπτώσεις, φαίνεται ότι οι νεκροί έχουν διαταραχθεί από τους επιζώντες για τελετουργικούς λόγους π.χ. στην Κίρρα gr. 16,18,22 και 50 (Dor et al. 1960, 55).

Στην Πρόσυμνα ο Blegen περιγράφει περίπτωση, όπου η κατάσταση των καλυπτήριων πλακών απέκλειε την περίπτωση διατάραξης του τάφου, όμως «τα κατάλοιπα των οστών βρέθηκαν σε μια περίεργη και εντελώς ανεξήγητη ακαταστασία» (Blegen 1937, 35). Πρόκειται για περιπτώσεις αντικατάστασης της προηγούμενης ταφής ή της οποίας τα οστά συνελέγησαν όλα μαζί, χωρίς η διατάραξη αυτή να δικαιολογείται από την εν συνεχεία κατάληψη της θέσης της από τον επόμενο νεκρό. Συνηθέστερη περίπτωση είναι να ωθούνται προς τη μια πλευρά του τάφου τα οστά μιας προηγούμενης ταφής, όπως ήδη αναφέρθηκε, όταν προέκυπτε η ανάγκη για μια άλλη. Αν αυτής της διαδικασίας προηγείτο μια τελετή ή όχι είναι δύσκολο να μάθουμε, ωστόσο πιθανολογείται ότι, σε περίπτωση που γινόταν, το κρανίο πρέπει να τύγγανε ιδιαίτερης μεταχείρισης.

1.2 Ταφικές προσφορές και τελετουργίες.

Στις περιπτώσεις των ταφών σε λάκκους, σε κιβωτιόσχημους τάφους και τύμβους οι ταφικές προσφορές είναι σπάνιες κατά τη διάρκεια της ΜΕ περιόδου. Πράγματι, από το σύνολο των τάφων της Λέρνης ποσοστό άνω του 70% (Cavanagh et al. 1998, 31) δεν περιείχαν κτερίσματα ή τουλάχιστον δεν διασώθηκε κανένα από αυτά, ενώ στις ταφές που βρέθηκαν στην Κάτω Πόλη της Ασίνης το ποσοστό αγγίζει το 85% (Cavanagh et al. 1998, 31). Σε ορισμένα όμως «εκτός των τειχών» νεκροταφεία, όπως αυτό της Πρόσυμνας, το ποσοστό μειώνεται κατά πολύ και φθάνει στο 35%, ενώ στη θέση Μύλος Χελιώτου στην Κόρινθο στο 31 % (Cavanagh et al. 1998, 31). Πάντως, οφείλουμε να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι στην άποψη που εκφράζεται στις σχετικές με τους «εκτός των τειχών» τάφους δημοσιεύσεις, ότι δηλαδή αυτές που δεν περιείχαν κτερίσματα υπήρχε περίπτωση να τις είχαν ενδεχομένως παραβλέψει οι ερευνητές (παραλείπει στην καταμέτρηση) επειδή δεν ήταν σε θέση (ελλείπει κτερισμάτων) να τις χρονολογήσουν (Cavanagh et

al. 1998, 31). Στους εντός τύμβων τάφους, των οποίων τα περιεχόμενα έχουν ήδη δημοσιευθεί, ποσοστό 47% από αυτούς Οπου ανέρχεται στο 58% αν προσμετρηθούν τα όστρακα) δεν περιέχουν κτερίσματα. Ενόψει τούτου, συνεπώς, είμαστε πλέον σε θέση να έχουμε μια εικόνα σχετικά αδιαφοροποίητων δηλ. παρόμοιων μεταξύ τους – όταν πρόκειται για απλούς τάφους – ταφών.

Τα αγγεία που περισσότερο συμπεριλαμβάνονται μεταξύ των ταφικών κτερισμάτων, εκεί όπου υπάρχουν, είναι αυτά που σχετίζονται με την κατανάλωση τροφής ή ποτών (αγγεία πόσης), όπως πρόχοι και κύπελλα (συχνά ως «σετ») (Hägg et al. 1996, ΜΗ 98, 35), και, σπανιότερα, φιάλες, πυξίδες και τα συναφή, αμφορείς, μαγειρικά σκεύη, καθώς και αποθηκευτικά αγγεία (πίθοι).

Σπανιότερα απαντούν άλλου είδους κτερίσματα, που περιλαμβάνουν κοσμήματα, όπως δακτυλίους και ενώτια, χάλκινες και οστέινες περόνες, περιδέραια από χάντρες, κατασκευασμένες από λίθο ή φαγεντιανή ή όστρακα, ψέλλια, σφηκωτήρες, όπλα, όπως χάλκινα εγχειρίδια και ξίφη, αιχμές βελών, χαυλιόδοντες αγριόχοιρου, χάλκινα εργαλεία, όπως μαχαίρια, λαβίδες, ξυράφια, σμίλες, εργαλεία από οψιανό και πυριτόλιθο, μυλόπετρες και αρκετά πήλινα σφονδύλια ή κουμπιά.

Οι λεγόμενοι **τάφοι των πολεμιστών** ξεχωρίζουν για τον πολεμικό εξοπλισμό που περιέχουν ως κτερίσματα. Ένα από τα πλέον εντυπωσιακά παραδείγματα είναι ο τάφος του πολεμιστή που βρέθηκε στην Κολώνα της Αίγινας (Kilian 1997) και ήταν κτερισμένος με χρυσό διάδημα, ένα μακρύ ξίφος, ένα ακόντιο, αιχμές βέλους από οψιανό, κράνος από χαυλιόδοντες αγριόχοιρου, ένα ξυράφι καθώς και τοπική και εισηγμένη από την Κρήτη και τις Κυκλάδες κεραμική. Κοντινό παράλληλο τούτου είναι ο τάφος του πολεμιστή στη Θήβα (Κασίμη – Σούτου, ΑΔ 1980), τον οποίο συνόδευε στην τελευταία του κατοικία παρόμοιος με τον πιο πάνω αναφερθέντα πολεμικός εξοπλισμός (αλλά όχι διάδημα), όπως και στο Πλάσι του Μαραθώνα, όπου ανακαλύφθηκε επίσης παρόμοιος με τον προηγούμενο τάφος και περιείχε ένα ξίφος, ένα εγχειρίδιο, ένα μαχαίρι, δόρυ και δεκατρείς αιχμές βελών (ανακοίνωση στο συνέδριο του Τομέα Αρχαιολογίας 2017).

Οι παραπάνω, μπορούν να θεωρηθούν **ταφές γοήτρου** που, βέβαια, δεν συγκρίνονται ως προς τον πλούτο των κτερισμάτων τους με εκείνο των Μυκηναϊκών λακκοειδών τάφων, περιέχουν όμως μέταλλα αντικείμενα. Λίγοι ακόμη τάφοι

περιέχουν πολύτιμα ευρήματα, όπως χρυσού διαδήματος κεφαλής που βρέθηκε στον τάφο 88 του Τύμβου Ε του Άργους (Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, 1980, 201), χρυσό διάδημα σε τάφο του «τύμβου» της Κορίνθου (Blegen 1964, Vol. XIII, 1) και επίσης χρυσό διάδημα σε τάφο του Ανατολικού Νεκροταφείου της Ασίνης και, συγκεκριμένα, σε ανδρικό τάφο ΝΑ του τύμβου, όπου βρέθηκε ένα **χρυσό διάδημα** (Dietz 1975, 15), παράλληλο με εκείνο του λεγόμενου Βόρειου Νεκροταφείου της αρχαίας Κορίνθου. Σ' αυτούς μπορούμε να προσθέσουμε πλούσιες ταφές σε πρώιμους τύμβους, όπως π.χ. στη Βοϊδοκοιλιά, όπου βρέθηκε αργυρός σφηκωτήρας με σπείρα και στα Καστρούλια, όπου βρέθηκαν μικρά χάλκινα ομοιώματα διπλών πελέκεων, μάλλον από περιδέραιο.

Έχουν επίσης εντοπισθεί και **προσφορές σφαγίων ζώων**, που ενδεχομένως ανήκαν στην ιδιοκτησία του νεκρού, όταν αυτός ζούσε, και τον συνόδευαν στην τελευταία κατοικία του, ποικίλλουν δε αυτές από ίππους στα Δενδρά (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 202) μέχρι σκύλους (Λέρνα τάφος 172) (Blackburn 1970, 135 – 6). Αξιοπρόσεκτο, ίσως και απρόσμενο, είναι το γεγονός ότι οι ίπποι ήταν τοποθετημένοι σε ξεχωριστούς λάκκους (Cavanagh et al. 1998, 32) (Εικ. 10). για να μη θεωρηθεί ότι σε όλες τις περιπτώσεις τα οστά προέρχονταν από θυσίες ζώων, θα μπορούσαμε επίσης να ερμηνεύουμε ως απλές προσφορές τροφών ορισμένες αναφορές που κάνουν λόγο για εύρεση οστών ζώων σε τάφους, όπως στο Άργος (Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1980, 31).

Οι πληροφορίες για **καύσεις σε τάφους** προέρχονται από ίχνη φωτιάς που έχουν παρατηρηθεί σε ένα αριθμό ταφών. Αν και δεν είναι ίδιες μεταξύ τους όλες οι σχετικές περιπτώσεις, τα ίχνη αυτά έχουν ερμηνευθεί ως προσφορές, των οποίων η καύση έγινε επί του τάφου. Άλλη περίπτωση είναι αυτή στη Μάλθη, όπου διαπιστώθηκε ένα στρώμα καύσης επάνω σε ένα σκελετό στον τάφο 38 (Valmin 1938, 189). Στην Περιστεριά παρατηρήθηκε επίσης ένα στρώμα καύσης στον εκεί τύμβο Κοκοράκου (Μαρινάτος 1964, 92). Σχετικά και ο Taylour αναφέρει *«κάποια θυσία και / ή νεκρώσιμη εκδήλωση που έγινε ενόσω ο τάφος ήταν ακόμη ανοιχτός»* και στη συνέχεια *«καύση προσφορών που έγινε επάνω στον ήδη κλειστό τάφο»* στον τάφο Α 31 στον Άγ. Στέφανο Λακωνίας (Taylour 1972, 219).

Εξάλλου, επιπλέον της συγκεκριμένης κατασκευής στο κέντρο του τύμβου Α στο Άργος, όπου αναφέρθηκαν επανειλημμένες καύσεις (Πρωτονοταρίου –

Δειλάκη 1980, 13), ένας ιδιαίτερος χώρος (και πάλι στο Άργος) με καμένες προσφορές συσχετίστηκε με την περιοχή Γ (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 29 – 30).

Σχετικά με τις **προσφορές προς τον νεκρό που έπονται της ταφής του**, ο Blegen επέσυρε την προσοχή σε μια σειρά τάφων στην Πρόσυμμα, όπου τα αντικείμενα της προσφοράς ήταν τοποθετημένα **έξω** από τον τάφο (Blegen 1937, τάφοι 1,3,4,11 και 14). Το ίδιο παρατήρησαν και άλλοι ερευνητές σε ανάλογες περιπτώσεις (Βλ. Frödin and Persson 1938, 347) (Εικ. 11), ενώ ο Κορρές στον τύμβο της Βοϊδοκοιλιάς είχε διαπιστώσει την ύπαρξη μεταγενέστερων – της ταφής – προσφορών π.χ. το μεσσηνιακού τύπου αμφικύπελλο δέπας (Κορρές 1977, 269, Κορρές 1978, 357 και Κορρές 1988, 411,415).

Η **σήμανση** των τάφων με πέτρες θα μπορούσε επίσης να είναι ενδεικτική για την πραγματοποίηση τελετής μετά την ταφή και, στο ίδιο πλαίσιο έρευνας, θα πρέπει να επισημάνουμε ιδιαίτερα την τελετουργική τοποθέτηση ενός πίθου στην κορυφή ενός τύμβου στο Δραχμάνι (Soteriades 1908, 94). Επίσης άξια προσοχής είναι και τα όστρακα από ένα μεγάλο πίθο που βρέθηκαν στο επάνω μέρος ενός τύμβου στο Μοίραλι (ΠΑΕ 1952, 395).

Ως προς τους **λακκοειδείς τάφους** είναι γνωστός, βέβαια, ο μοναδικός, ως φαίνεται, πλούτος των εντός αυτών **αντικειμένων προσφοράς** στους νεκρούς, πλην, όμως, δεν κρίθηκε σκόπιμη (μολονότι οι τάφοι εμπίπτουν ως μεταβατικοί στην υπό εξέταση περίοδο), ως προανέφερα, η ανάλυση στην παρούσα εργασία των κτερισμάτων αυτών λόγω του μεγάλου αριθμού τους και της, ως εκ τούτου, δυσανάλογης με τη λοιπή θεματολογία έκτασης που θα καταλάμβαναν. Σημειώνεται, πάντως, ότι η ομώνυμη εποχή τους δεν σηματοδοτεί μια αιφνίδια και ευκρινή ρήξη με το μεσοελλαδικό παρελθόν, καθώς και πρόδρομοι λακκοειδείς τάφοι υπήρξαν εντός της Μεσοελλαδικής εποχής, αλλά και η κεραμική των ταφικών κύκλων των Μυκηνών εν πολλοίς συνεχίζει την Μεσοελλαδική παράδοση. Οι μεγάλοι λακκοειδείς τάφοι με τα πλούσια κτερίσματα αποτελούν ένδειξη της ανόδου ισχυρών τοπαρχών της μεταβατικής ΜΕ – ΥΕ κοινωνίας, που αποτέλεσαν τη νέα στρατιωτική άρχουσα τάξη (warrior elit). Αυτή η άνοδος δεν έχει πλήρως κατανοηθεί, παρατηρείται όμως, εκτός των Μυκηνών, και σε άλλα σημεία της ηπειρωτικής Ελλάδας και κυρίως στη Μεσσηνία. Οι οικογένειες που ανήκαν στην

ηγετική ομάδα διατηρούσαν στενές επαφές μεταξύ τους, καθώς επίσης και με τις Κυκλάδες και ιδιαίτερα με την Κρήτη, από όπου προερχόταν μεγάλο μέρος του αξιοσημείωτου πλούτου και των φορητών αντικειμένων γοήτρου που κατείχαν (Cavanagh et al 2002, 136).

Αντίθετα, κρίνεται αναγκαία και απόλυτα συμβατή με την εργασία η έστω συνοπτική και υπό τύπον ερωτήματος θεώρηση της σχέσης των ταφικών εθίμων με τις πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές δομές της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην Ελλάδα. Στο σημείο αυτό υπενθυμίζουμε ότι η ηπειρωτική Ελλάδα έχει χαρακτηριστεί ως ο «Τρίτος Κόσμος» εκείνης της εποχής στην περιοχή του Αιγαίου (Dickinson 1989, 133), προφανώς λόγω της τότε βραδύτερης σε σχέση με τις άλλες περιοχές κοινωνικοπολιτισμικής της εξέλιξης, και μόνο προς το τέλος της περιόδου (περίπου τον τελευταίο αιώνα) εκτιμάται ότι έκαναν την εμφάνισή τους νέα αξιοπρόσεκτα στοιχεία. Αν και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σημαντικές αλλαγές συνέβησαν κατά τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου των Λακκοειδών Τάφων, η διαδικασία σχηματισμού / συγκρότησης μιας πολιτειακής οντότητας (process of state formation) στην Ελλάδα έχει μια βαθύτερη χρονικά οπτική (longer perspective (Cavanagh et al.1998, 34). Συναφής είναι και η άποψη του Παπαδημητρίου για το σχηματισμό μιας πρώτης ελίτ στη διάρκεια της ΜΕ εποχής (Papadimitriou 2001, 10-11). Κρίσιμης σημασίας εξελίξεις διαφαίνονται ήδη στις πρώιμες φάσεις της Μεσοελλαδικής Εποχής και ζωτικής σημασίας αλλαγές θα ακολουθούσαν στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙ, δηλ. μετά τη μεταβατική ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι. Με αυτήν ακριβώς την οπτική προέχει να σταθμίσουμε τη θέση ερωτημάτων, που αφορούν στην πολιτισμική ταυτότητα, όπως: σε ποιο βαθμό υπήρχε πολιτισμική ενότητα στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά την Μέση Εποχή του Χαλκού και πόσο σημαντική ήταν αυτή για εκείνη την εποχή αλλά και για τις μελλοντικές εξελίξεις; Εδώ θα πρέπει να συνεκτιμήσουμε και το ρόλο που διαδραματίζουν οι επιμέρους ιδιαιτερότητες ως προς τα κατά τόπους κρατούντα ανά την ηπειρωτική Ελλάδα και τα οποία συνδιαμορφώνουν διαφοροποιημένες ως ένα βαθμό πολιτισμικές οντότητες.

Πέραν τούτου και ως προς τις κοινωνικές δομές, τίθεται το ερώτημα κατά πόσον είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε μιας μορφής κοινωνική διαστρωμάτωση, δηλ. κοινωνικές ομάδες στους κόλπους μιας κοινότητας, καθώς και τη θέση του ατόμου σε σχέση με τα λοιπά μέλη της κοινωνικού συνόλου στο ποίο ανήκει.

Γεγονός είναι ότι η έκταση της πολιτισμικής ενότητας σε ολόκληρη την Ελλάδα κατά τη διάρκεια **αυτής της περιόδου** μερικές φορές υπερεκτιμάται. Πράγματι, ακόμη και καθολικής αποδοχής στοιχεία της πολιτισμικής της ταυτότητας δεν απαντούν σε όλες τις περιοχές, όπως π.χ. η πραγματική Γκρίζα Μινυακή κεραμική δεν είναι καθόλου συνήθης σε ορισμένες περιοχές της Πελοποννήσου (Howell 1992, 44).

Ωστόσο, με την επιφύλαξη της ύπαρξης τοπικών διαφοροποιήσεων, η γενικότερη πολιτισμική ομοιομορφία (στη ΜΕΧ ανά την Ελλάδα είναι εντυπωσιακή και ακριβώς οι ταφικές πρακτικές επιβεβαιώνουν αυτή την άποψη. Όντως, η ταφή σε λάκκους και κιβωτιόσημους τάφους έχει τεκμηριωθεί αδιάσειστα **από τη Μεσσηνία** στα νοτιοδυτικά **μέχρι τη Θεσσαλία** στα βόρεια, επίσης και η χρήση **τύμβων** ως χώρων ταφής κατανέμεται σχεδόν στην ίδια επικράτεια (έστω, τουλάχιστον, **μέχρι τη Βοιωτία**), παρά την ύπαρξη κενών δηλ. μη εντοπισμού τους στην Αρκαδία. Ομοιότητες υπάρχουν όχι μόνο ως προς τους βασικούς τύπους των τάφων ως χώρων ταφής αλλά επίσης και στις λεπτομέρειες της εκάστοτε ακολουθούμενης τελετουργικής πρακτικής. Κατά την επόμενη Μυκηναϊκή περίοδο οι ταφικοί τύποι της ΜΕΧ αντικαθίστανται από νέου σχεδιασμού τύπους, **όμως** ο πυρήνας (*core*) της πιο πάνω (γεωγραφικής) κατανομής (των τάφων), δηλ. ο αρχικός χώρος εμφάνισής τους παραμένει ο ίδιος (Cavanagh et al. 1998, 34), ακόμη κι όταν εντέλει επεκτείνεται η κατασκευή τους στις επικράτειες της Κρήτης, των Νήσων του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας. Αυτή η κοινή παράδοση, όπως αντανακλάται στους ταφικούς τύπους, που οι απαρχές της ιχνηλατούνται στην έναρξη της ΜΕΧ περιόδου αποτέλεσε ένα σημαντικό παράγοντα για την εν συνεχεία μετεξέλιξη της Μεσοελλαδικής κοινωνίας προς την ανάπτυξη των Μυκηναϊκών κρατών (Cavanagh et al. 1998, 34).

Περαιτέρω, την ποικιλομορφία των ακολουθούμενων πρακτικών στη διάρκεια της ΜΕ περιόδου έχουμε κάθε λόγο να ερμηνεύουμε με όρους κοινωνικής ως ένα βαθμό πολυπλοκότητας, έστω κι αν αυτή δεν συνάδει με την καταφανή απλότητα του τότε υλικού πολιτισμού (Mee and Cavanagh 1984, 38). Ανατρέχοντας εν προκειμένω στη σχετική με τους τάφους της Ασίνης εμπειριστατωμένη ανάλυση της Nordquist, παρατηρούμε ότι τονίζει εκεί την ύπαρξη μιας μικρής κλίμακας κοινωνίας, που στην ουσία ήταν ένα χωριό περίπου 200 ανθρώπων, όπου όλοι οι

κάτοικοι θα σχετίζονταν (ενδεχομένως και ως συγγενείς) μεταξύ τους. Το πλεονέκτημα του περίπλοκου ταφικού συστήματος, σημειώνει η Nordquist, συνίστατο στο ότι παρείχε ενδεχομένως τη δυνατότητα ακριβούς προσδιορισμού της θέσης **κάθε μέλους** στην κοινωνία. Και, στη συνέχεια, αποφαίνεται η ίδια, πως μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ένας τέτοιος ατομικός προσδιορισμός ισχύει αυστηρά και μόνο σε μια μικρού μεγέθους κοινωνία, ενώ, αντίθετα, σε μια μεγαλύτερη (κοινωνία) αποτυπώνεται με αυτό τον τρόπο η υπαγωγή ενός ατόμου σε μια εντός αυτής συγκεκριμένη **ευρύτερη** ομάδα, όπου εκεί προέχουν και υπερέχουν τα χαρακτηριστικά μιας συνολικής τάσης έναντι μιας ατομικής επιλογής (Nordquist 1990, 38).

Η εικόνα που αποκομίζουμε από την ιδιαίτερη αυτή ανάλυση της κατασκευής και διάθεσης των τάφων στα μέλη της κοινωνίας στην Ασίνη, αποτελεί αφετηρία και έναυσμα για περαιτέρω προβληματισμό. Διαφωτιστική εν προκειμένω είναι **η τοποθεσία των τάφων**. Καταρχάς ως σημειώσουμε το διαχωρισμό των παιδικών ταφών, που, στην πλειονότητά τους, γίνονται «εντός των τειχών». Παράλληλα και σε ό,τι αφορά τις ταφές ενηλίκων διαπιστώνουμε την ισχυρή έμφαση που είχε δοθεί στην όποια θέση κατείχε ο νεκρός, κυριολεκτικά και μεταφορικά, μέσα στο κάθε νοικοκυριό. Π.χ. οι πλουσιότερες ταφές ενηλίκων στο εκτός οικισμού ανατολικό νεκροταφείο της Ασίνης, όπου σε μεγαλύτερο βαθμό ενταφιάζονταν ενήλικες και, αντιστρόφως, η παρατηρούμενη τάση στους εν γένει χώρους ταφής της Ασίνης να ενταφιάζονται τα μικρά παιδιά σε πολύ απλούς τάφους (Nordquist 1987, 101)

Είτε πρόκειται για μεγάλα χωριά είτε για μικρές πόλεις, σε θέσεις όπως οι Μυκήνες και το Άργος φαίνεται να υπάρχει ένας διαχωρισμός των νεκροταφείων με τη μορφή ταφικών κύκλων, τύμβων ή ομάδων τάφων μεταξύ οικιών ή σε χώρους νεκροταφείων. Η εκ πρώτης όψεως ερμηνεία που λογικά προβάλλει εδώ είναι ότι πρόκειται για τάφους που ανήκουν σε συγγενείς και, πιο συγκεκριμένα, σε μέλη που ανήκαν στην ίδια στενή ή ευρύτερη οικογένεια. Όμως, φαίνεται πως δεν είναι πάντα έτσι ακριβώς τα πράγματα. Ιδιαίτερα οξύ αναφέρεται το πρόβλημα στην περίπτωση των Λακκοειδών Τάφων, όπου μέλη της επιστημονικής κοινότητας εμφανίζονται απρόθυμα να αποδεχθούν ότι ο Ταφικός Κύκλος Β' περιοριζόταν για μέλη μιας μόνο οικογένειας και, αντ' αυτού, υποστηρίζουν ότι «φιλοξενούσε» τους νεκρούς μιας

στρατιωτικής αριστοκρατίας, ολιγαρχίας για την ακρίβεια, ή μιας βασιλικής οικογένειας και των αξιωματούχων που την περιέβαλλαν (Dickinson 1977, 56-7, Alden 1981, 110-16, Kilian-Dirlmeier 1986 κ.ά.) Οι Λακκοειδείς Τάφοι είναι πραγματικά εξαιρετικοί για τον πλούτο και το μέγεθός τους, και το ίδιο ξεχωριστοί είναι και οι ταφικοί κύκλοι των Μυκηνών, οπότε, σε αυτή την περίπτωση, η κατάσταση μπορεί να διαφέρει από ό,τι επικρατούσε σε απλούστερες αν και ομαδικές ταφές, όπως π.χ. στον τύμβο και τους σχετιζόμενους με αυτόν τάφους της Ασίνης (Dietz 1980). Επίσης ως προς τους τύμβους τίθεται το ερώτημα εάν μπορεί να θεωρηθεί ότι μέσω αυτών αποκτά διαστάσεις μνημείου ο εντός αυτών τάφος ή τάφοι, με την έννοια δηλαδή της έκφρασης γοήτρου και απόδοσης ιδιαίτερης τιμής προς το πρόσωπο ή τα πρόσωπα, που έχουν ταφεί σ' αυτόν. Επίσης τίθεται και το ερώτημα κατά πόσον οι εντός των τύμβων τάφοι θα μπορούσαν να αφορούν μια μόνο πυρηνική οικογένεια ή μία ευρύτερη από αυτήν ομάδα νεκρών.

Συνεκτιμώντας ως προς το θέμα αυτό τα διαθέσιμα δεδομένα και, κυρίως, τον μικρό σχετικά αριθμό νεκρών που φιλοξενούνταν σε ένα τύμβο, πιθανότερη φαίνεται η σκέψη ότι οι ομαδοποιήσεις των εντός των τύμβων νεκρών είχαν ως βάση και κριτήριο τη συγγενική / οικογενειακή σχέση. Ας σημειώσουμε επίσης ότι μπορεί αυτή η επιλογή της ομαδικής (οικογενειακής) ταφής σε κοινό τάφο (μια επιλογή που αποτελεί πάντα απόρροια μιας συνειδητής επιθυμίας) να είχε χρησιμοποιηθεί για να εκφράσει την ενότητα που χαρακτήριζε τα μέλη της ομάδας που είχε ταφεί σ' αυτόν. Πράγματι, ο τύμβος αποτελεί ένα απολύτως ιδιαίτερο χώρο ταφής.

Ως προς τους ποικίλους ερμηνευτικούς χαρακτηρισμούς που έχουν δοθεί σχετικά με την έννοια και τη λειτουργία του τύμβου από διάφορους ερευνητές, πρώτο από αυτούς αναφέρουμε τον Dörpfeld, ο οποίος χαρακτήρισε τους τύμβους του Στενού (στο Νυδρί) που ανέσκαψε ως βασιλικούς τάφους (Königsgräber), ενώ και ο τύμβος στο Θορικό αποκαλείται βασιλικός (royal) (Servais 1968, 29 – 46, Cavanagh 1998, 34).

Οι τύμβοι στην περιοχή της Πύλου έχουν ερμηνευθεί απλώς ως μνημειακοί, **διάσπαρτοι στην ύπαιθρο χώρα τάφοι**, που ανήκουν σε τοπικές οικογένειες ή σε φρατρίες (clans) εντός των κοινοτήτων (Κορρές 1980, 131-2,143). Ήδη παραπάνω συζητήθηκε το θέμα της πιθανής κοινωνικής διαφοροποίησης των ατόμων που έχουν ταφεί σε τύμβους, όμως αποτελεί ίσως υπερβολή να χρησιμοποιείται ο όρος

«βασιλικοί τάφοι» για όσους βρίσκονται εντός τύμβων. Οπωσδήποτε πρέπει να διακρίνουμε τους τύμβους εκείνους, που πιθανώς διέθεταν κεντρική ταφή, όπως π.χ. υποθετικά στα Παπούλια ή στη Βοϊδοκοιλιά ή ορισμένους στη Λευκάδα, καθώς ο κεντρικός τάφος πιθανόν να ανήκε στο πλέον σεβαστό ή κοινωνικά σημαντικό πρόσωπο της ομάδας και να υπήρξε η αρχική αιτία της δημιουργίας του τύμβου (Κορρές ΠΑΕ 1980, 131-2, 143 και Boyd 2002, 38).

Κατόπιν των ανωτέρω παραδοχών, είναι δυσχερές να αποφύγουμε την εξαγωγή του συμπεράσματος ότι πράγματι υπήρχε κάποιος βαθμός κοινωνικής ιεραρχίας κατά την Μεσοελλαδική περίοδο, μια ιεραρχία που οι απαρχές της δημιουργίας της μπορούν να ανιχνευθούν στην αρχή της περιόδου και, πέραν τούτου, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, ενώ υπήρχε ένα υπόβαθρο πολιτισμικής ενότητας, στο οποίο έχει τις ρίζες της η πολιτισμική ενότητα της μετέπειτα Μυκηναϊκής περιόδου, υπήρξε επίσης και μιας μορφής πολιτικός κατεκερματισμός (Cavanagh et al. 1998, 35) δηλ. η δημιουργία διαφορετικών ανεξάρτητων κοινοτήτων, ακόμη και σε σχετικά μικρή απόσταση η μια από την άλλη (Ασπίς, Άργος, Μυκήνες, Ασίνη κ.ά).

ΜΕΡΟΣ Β΄

Κεφάλαιο 6^ο

Τα ταφικά μνημεία ανά περιοχή

1. Αργολίδα

Η Αργολίδα κατέχει γεωγραφικά τμήμα της ΒΑ Πελοποννήσου και διακρίνεται για το μεγάλο αριθμό των αρχαιολογικού και ιστορικού ενδιαφέροντος χώρων που βρίσκονται στην επικράτειά της. Ορισμένες περιοχές της, ιδίως αυτές μέσα και γύρω από το Άργος, καθώς και η Ασίνη, όπως και η Λέρνα, σχετίζονται ιδιαίτερα με το αντικείμενο της εργασίας μου και σ' αυτές κυρίως θα εστιάσω την προσοχή μου.

1.1 Άργος

Είναι κτισμένο σε προσχωσιγενές έδαφος στα νότια της εύφορης αργολικής πεδιάδας και προς Βορράν αυτού υψώνονται οι σχεδόν συνεχόμενοι λόφοι της Ασπίδας και της Λάρισσας, ανάμεσα στους οποίους εκτείνεται το διάσελο της Δειράδας. Έχουν εντοπιστεί σε αυτό οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα που μαρτυρούν την κατοίκησή του ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους. Το παλιότερο ίχνος κατοίκησης στο Άργος ήλθε στο φως στο πλαίσιο σωστικής ανασκαφής στην ανατολική πλευρά της Λάρισσας και αφορά σε δάπεδο και εστία οικοδομήματος της 4^{ης} χιλιετίας (Touchais 1996,11) και διακρίνονται σ' αυτό, δηλ. το Άργος οι πιο κάτω επιμέρους τομείς αρχαιολογικού ενδιαφέροντος: **α)** η «Νότια Συνοικία», όπου εντοπίστηκε εγκατάσταση των πρώιμων μεσοελλαδικών χρόνων, η οποία, μετά την εγκατάλειψή της, χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια κατά την ΜΕΧ ως νεκροταφείο (Bommelaer et al. 1972, 155-228). Επίσης η Αρχαιολογική Υπηρεσία διεξήγαγε στη συγκεκριμένη περιοχή κατά την τρέχουσα εικοσαετία περιστασιακές σωστικές ανασκαφές με συνοπτικές προκαταρκτικές δημοσιεύσεις, Μπαλιτσάρη δδ 2017), **β)** το διάσελο της Δειράδας, όπου αποκαλύφθηκαν τέσσερις «βόθροι» και ένα δάπεδο οικίας, εντός του οποίου βρέθηκαν δύο ΜΕ I – II ταφές (Touchais 1990, 75), ως επίσης και Μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων (Deshayes 1966, 15 – 21, 235 - 238), **γ)** το βόρειο άκρο του μεσοελλαδικού Άργους, πάνω στο λόφο Ασπίδα, όπου οι ανασκαφές υπό τους W.Vollgraff (1902 – 1907) και G.Touchais (1975 – 1991) (Touchais BCH 99 (1975), 707 – 708, 100 (1976), 755 – 758, 101 (1977) 547,

102 (1978), 798 – 802, 104 (1980) 698 – 699, 108 (1984), 850 – 851, 114 (1990), 872 και 115 (1991), 682 – 686) αποκάλυψαν δύο τομείς κατοίκησης, τον ένα εσωτερικό και τον άλλο (εξωτερικό) 50 μ. ανατολικά, εντός καθενός από τους πιθανολογούμενους ως αντίστοιχους περιβόλους με οικίες ΜΕ I – III και «εντός των τειχών» τάφους, καθώς και με εικαζόμενη προστατευτική περιτείχιση, δ) το ΒΑ τομέα, όπου διεξήχθησαν συστηματικές ανασκαφές από την Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 181), τις ΝΑ παρειές της Ασπίδας και την οδό Ηρακλέους αλλά και στο οικόπεδο Τζάφα και στην περιοχή του Νοσοκομείου, περί όλων των οποίων αναφέρομαι στη συνέχεια εκτενέστερα. Η πρόσφατη διδακτορική διατριβή της Ανθούλας Μπαλιτσάρη το έτος 2017 με τίτλο: *Άργος: Οι μεσοελλαδικές (ΜΕ) καταβολές ενός διαχρονικού αργολικού κέντρου: νέα δεδομένα για τη ΜΕ I – II περίοδο από τη Νότια Συνοικία* συμβάλλει ιδιαίτερος στην εκλέπτυνση των χρονολογικών διακρίσεων της ΜΕΧ στο Άργος.

1.1.2 Βόρεια Συνοικία. Οι τύμβοι του Άργους

Ως προς τα **νεκροταφεία** της πόλης, αν εξαιρεθούν οι ταφές του λόφου της Ασπίδας (βλ. κατωτ.) ένας μεγάλος αριθμός ΜΕ τάφων, καθώς και **τύμβων** Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 32 ήλθε στο φως στην πεδιάδα κάτω από τους δύο λοφούς του Άργους, την Ασπίδα και τη Λάρισα, όπου εκτείνεται και ο προϊστορικός οικισμός. είναι βέβαιο ότι ο αριθμός των καταλοίπων θα ήταν ακόμη πιο μεγάλος αν σε ορισμένες θέσεις της πόλης δεν δυσκόλευαν την εις βάθος ανασκαφή μεγάλες προσχώσεις από τους χειμάρρους της ευρύτερης περιοχής αλλά και η σύγχρονη κατοίκηση.

Ως κατά λέξιν αναφέρει η ανασκαφείας των **τύμβων** του Άργους «*επικρατεί σ' αυτούς κατ' αποκλειστικότητα ο τύπος του οικογενειακού τύμβου*» (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 186), τον οποίο η ίδια συνδέει με με τη γένεση της ιδέας του τύμβου ως επέκτασης του ατομικού τάφου και την εν συνεχεία δημιουργία ενός ευρύτερου ταφικού για την οικογένεια χώρου με τη μορφή τύμβου (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 1868). Οι εν λόγω τύμβοι αποτελούν εμβληματικό γνώρισμα της προϊστορικής πόλης και η σχετική με αυτούς μελέτη / διδακτορική διατριβή της Ευαγγελίας Πρωτονοταρίου – Δειλάκη με τίτλο: «*Οι τύμβοι του Άργους*» (1980), η οποία δημοσιεύθηκε το 2009, μετά το θάνατό της, συνιστά πολύτιμο οδηγό για τη γνωριμία και την κατά το δυνατό γνώση της τοπικής αρχαιολογικής τοπογραφίας.

Η γνώση αυτή ενισχύθηκε και, μάλιστα, **όχι μόνο** ως προς τους τύμβους, με τα πορίσματα του σχετικού με το Άργος και την Αργολίδα Διεθνούς Συνεδρίου που διεξήχθη στην Αθήνα και το Άργος κατά το χρονικό διάστημα από 28/4 έως 1/5-1990 με την μεταξύ άλλων παρουσία και εν γένει ουσιαστική συμβολή στην έρευνα του ζεύγους Touchais. Σημαντική θεωρείται η συμβολή του Νίκου Παπαδημητρίου μέσω της εκ μέρους του αναγνώρισης ως διακριτού ταφικού τύπου του ΚΘΤάφου και αξιοσημείωτη, ως και άμεσα συνδεδεμένη με το αντικείμενο της εργασίας είναι και η καινοτόμα διεπιστημονική παρέμβαση του σχεδίου επιστημονικής δράσης με τίτλο: *Middle Helladic Argolid project* (μέρος της οποίας είναι το: *Argos "Tumuli" Project*) με Επιστημονική Υπεύθυνο την Σοφία Βουτσάκη.

Οι τάφοι που έχουν ανασκαφεί υπερβαίνουν σε αριθμό τους 100 και έχουν δώσει αρκετές πληροφορίες για τη χρονολόγηση, τα ταφικά έθιμα και την κοινωνική διαφοροποίηση. Τα εντός του εκτεταμένου αυτού νεκροταφείου ταφικά μνημεία χρονολογούνται από την πρόιμη ΜΕ εποχή μέχρι και την ΥΕ, αρκετά δε από αυτά είναι σύγχρονα με τους ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών, καθώς επίσης και με άλλα νεκροταφεία στην Ασίνη, στην Πρόσυμνα και τη Λέρνα και έχουν πολιτισμικές ομοιότητες με αυτούς (Sarri et al. 2008, 435). Τα ευρήματα, στα οποία συμπεριλαμβάνονται κυρίως αγγεία, καθώς και εργαλεία, όπλα και κοσμήματα, αποκαλύπτουν τον τοπικό χαρακτήρα των ταφικών εθίμων, αλλά και τις εμπορικές επαφές και τη βαθμιαία διείσδυση επιδράσεων από τις Κυκλάδες και την Αίγινα (Sarri et al. 2008, 435, Dietz 1980, Πρωτονοταρίου – Δεϊλάκη 1980, 41 σημ.53 και 140 -1 σημ. 212).

Με βάση τα κεραμικά ευρήματα μπορούμε να προσδιορίσουμε δύο φάσεις χρήσης των τύμβων (Sarri in Voutsaki et al. 2007, 85). Η πρώτη, ΜΕ I – II, εντοπίζεται κυρίως στην περιοχή των τύμβων Α και Γ. Άλλοι τάφοι ανήκουν στη δεύτερη περίοδο δηλ. τη μεταβατική ΜΕ III – ΥΕ I. Δεν υπάρχουν τάφοι που μπορούν με βεβαιότητα να χρονολογηθούν στη ΜΕ II (Maran 1992, 357 -8) περίοδο. Υπόψη (και) εδώ ότι η επικρατούσα πρακτική στη ΜΕ περίοδο ήταν οι ταφές εντός του οικισμού (Blackburn 1970, 9 – 10, Cavanagh & Mee 1998, 24, Milka 2010) και ότι οι εκτός οικισμού ταφές μαρτυρούνται από την ΜΕ I – II περίοδο και μετά, διαδίδονται δε ευρέως στη ΜΕ III περίοδο (Voutsaki 1998, 1999).

Σύμφωνα με την Δειλάκη (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 183), οι τύμβοι αποτελούν σύνολο ταφών που βρίσκονται εκτός των τειχών. Εντούτοις, πρέπει να σημειώσουμε ότι οι τύμβοι και οι τάφοι που έχουν εντοπισθεί ανάμεσα στις ΜΕ οικίες μπορεί απλώς να παρέχουν την εντύπωση ότι πρόκειται για «εντός των τειχών» ταφές. Δεν είναι δυνατό όμως να αποφανθούμε γι' αυτό με βεβαιότητα, δεδομένου ότι δεν μας επιτρέπει τούτο η ακολουθία των εναλλαγών των επιμέρους διαδοχικών χρονολογικών φάσεων, συνεπώς δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε σήμερα αν αυτό ισχύει για το σύνολο των ανευρεθέντων τάφων και τύμβων. Πράγματι, πολλοί από αυτούς είναι πιθανόν να είχαν αρχικά κατασκευασθεί εκτός του οικισμού, αλλά, με την επέκταση της πόλης, να περικλείστηκαν εντός του οικιστικού ιστού δίνοντάς μας την εντύπωση της εντός και εκτός οικισμού παράλληλης ύπαρξης τούτων.

Οι ανασκαφέντες τύμβοι του Άργους βρίσκονται στην ίδια περίπου ευθεία, με κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο, κάτω από την ανατολική κλιτύ του λόφου του Προφήτη Ηλία ή Ασπίδας εκατέρωθεν της γνωστής στους μελετητές της αρχαίας πόλης του Άργους οδού Ηρακλέους, όπου εκτείνονται και οι συνοικισμοί των ΜΕ και Μυκηναϊκών χρόνων. Φαίνεται, ως εκ τούτου, ότι οι ταφές γίνονταν πλησίον του οικισμού και ίσως αρχικά εκτός αυτού (Τύμβος Α) (Μπαλιτσάρη δδ 2017, 241).

Σημειωτέον, πάντως, ότι, μολονότι εντοπίστηκαν θεμέλια τοίχων οικιών κυρίως των ΜΕ ΙΙΙ χρόνων σε αυτή την «Κάτω Πόλη» (κάτω σε αντιδιαστολή με την κατοίκηση στο λόφο της Ασπίδας, πιθανώς και της Λάρισσας) (Vollgraaf 1906, 5 – 45), ο κύριος όγκος του συνοικισμού και τα σημαντικότερα οικοδομήματα τούτου βρίσκονταν επάνω στο λόφο και τις πλαγιές της Ασπίδας (Touchais 1990, 71-84, Touchais 1990, 31) από την ΜΕ Ι μέχρι και την ΜΕ ΙΙΙ περίοδο.

Ως προς τη σημασία των **τύμβων** του Άργους (Touchais 1990, 181), ξεκινάμε με την πραγμάτευση του θέματος **της θέσης των νεκροταφείων σε σχέση με τους οικισμούς**. Οι περισσότεροι, λοιπόν, από τους τύμβους ανευρίσκονται στο **νότιο τομέα** της πόλεως, όπου διεξήχθησαν οι τακτικές ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής (βλ. πιο πάνω αναλυτικά BCH 1975 έως 1988) και στο **βορειοανατολικό**, όπου (βλ. και πιο πάνω) διεξήχθησαν συστηματικές ανασκαφές από την Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 181, ΑΔ 29 (1973 - 4) Β'σ. 231, ΑΔ 28 (1973) Β1 σ.97, ΑΔ 26 (1971) Β1, σ. 82 – 86,

Στον τομέα των ελληνικών ανασκαφών διαπιστώθηκαν μικρές επιχώσεις, εντός των οποίων εντοπίστηκαν χρήσεις μεταγενέστερων (ιστορικών) χρόνων, που σπάνια ανήκουν σε λείψανα οικημάτων ή οικισμού, με κύρια χρήση αυτή των νεκροταφείων, όπου διακρίνεται η σχέση προς τα παλαιότερα νεκροταφεία και η συνέχεια των ταφικών εθίμων. Αντίθετα, στο νότιο τομέα, όπου είναι πυκνότερη η σύγχρονη κατοίκηση, οι επιχώσεις είναι παχύτατες, προερχόμενες κυρίως από μεγάλα οικοδομήματα της ρωμαϊκής εποχής που δεν επιτρέπουν την σε κάθε περίπτωση εις βάθος συνέχιση των ανασκαφών. (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 182, Touchais 1988 και 1990, 181, καθώς και υπό το πρίσμα των νεότερων δεδομένων που προέκυψαν από τη μελέτη αδημοσίευτου υλικού των ανασκαφών του Fr. Croissant (1966-1974) στη Νότια Συνοικία (Μπαλιτσάρη δδ 2017 Περίληψη) Croissant 1972, 137 – 154 και 883 – 886),

Εκεί ρέει και ο ποταμός Χάραδρος που, όπως κάθε ποταμός στην προϊστορική αρχαιότητα, εφοδίαζε τη γειτονική περιοχή όχι μόνο με το απαραίτητο νερό, αλλά και με τους αναγκαίους για την κατασκευή των θεμελίων των οικιών και των τύμβων ολοίτροχους λίθους – κροκάλες και βότσαλα.

Στην περιοχή, λοιπόν, μεταξύ του Χαράδρου και της οδού Τσώκρη, δηλαδή σε ένα χώρο χιλίων έως χιλίων πεντακοσίων τετραγωνικών μέτρων εντοπίστηκαν, σύμφωνα με την αρχική ανασκαφεία, Ευ. Δειλάκη, **περισσότεροι από ένδεκα τύμβοι**, με διάμετρο είκοσι έως εικοσιπέντε μέτρα, που σημαίνει ότι πλέον του ενός τρίτου του μήκους της οδού Ηρακλέους καλυπτόταν από το νεκροταφείο των τύμβων, λαμβανομένου δε υπόψη ότι η ανασκαφή δεν εξάντλησε το μήκος της οδού, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η πυκνότητα των τάφων ήταν μεγαλύτερη. Ως προς τη μεταξύ τους θέση, έχει διαπιστωθεί ότι οι τύμβοι βρίσκονται μερικές φορές τόσο κοντά ο ένας στον άλλο, ώστε, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι περιφέρειές τους εφάπτονταν ή και (πιο συχνά) τέμονταν, με αποτέλεσμα να συγχέονται τα όριά τους και να παρατηρείται επαλληλία δύο τύμβων κατά το μεγαλύτερο ή μικρότερο τμήμα αυτών. Η γενική αυτή εικόνα είναι γνωστή από το νεκροταφείο του Στενού στη Λευκάδα (Dörpfeld, Alt Ithaka), όπου οι 33 ανεσκαμμένοι τύμβοι συνωθούνται σε σχετικά περιορισμένη έκταση συναποτελώντας νεκροταφείο τύμβων. Υπό το φως αυτού του παραδείγματος (αθίκτου από μεταγενέστερες παρεμβάσεις πλην των επιχώσεων του χειμάρρου) δεν είναι αδύνατον να υποθέσει κανείς την ύπαρξη

νεκροταφείου τύμβων στο Άργος, όπως υποστήριξε η Δειλάκη. Στο Άργος, η οφειλόμενη στην επαλληλία των τύμβων σύγχυση επιτείνεται στην περίπτωση δημιουργίας κατά διαστήματα ειδικών τυμβίσκων, που περιλαμβάνουν τη μετέπειτα προσθήκη μιας ή περισσότερων ταφών, οπότε, όμως, το χρησιμοποιούμενο στη δεύτερη περίπτωση υλικό είναι διαφορετικό του αρχικού και σαφώς διακρίνεται από αυτό. Η σύνθετη αυτή εικόνα αφαιρεί συχνά από το ταφικό σύμπλεγμα τη μορφή του εξάρματος και με δυσκολία αυτό πλέον διακρίνεται από ένα απλό επίπεδο νεκροταφείο. Σύμφωνα, με τη συγκεκριμένη ανασκαφέα και μελετήτρια (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 29), δεν ήταν εύκολη η αναγνώριση των ανασκαφέντων από αυτήν τύμβων του Άργους, ιδίως στις περιπτώσεις, όπου υπήρχε πολλαπλή ή μεταγενέστερη χρήση του χώρου ή είχε προηγηθεί εκσκαφή ή ισοπέδωση, και ως εκ τούτου αφαίρεση των ανωτέρων στρωμάτων, όπου είναι συνήθως δυνατή η διάκριση της υψομετρικής διαφοράς (κλίσης) μεταξύ περιφέρειας και κέντρου του τύμβου.

Γενικότερα παρατηρούμε ότι η πυκνότητα των τύμβων και η μεταξύ τους σχέση και εξατομικευμένη ταύτιση εξαρτάται από την παλαιότητα, τη διάρκεια και τον τρόπο της χρήσης καθενός από αυτούς, καθώς και από τις κατά την αρχαιότητα ή / και μεταγενέστερες κατασκευαστικές ή προσθετικές επεμβάσεις ή, κατά τους νεότερους χρόνους, οικοδομικής φύσεως εργασίες, με συνέπεια την αλλαγή της χρήσης του χώρου και την συσκότιση της αρχικής εικόνας. Στην περίπτωση, ειδικότερα, των τύμβων του Άργους παρατηρούμε ότι το βαθύτερο υπόστρωμά τους συμπίπτει με το φυσικό έδαφος της εν λόγω περιοχής που συνίσταται σε λεπτούς χάλικες με ερυθρωπό χρώμα, επάνω στο οποίο έχουν τοποθετηθεί χονδροί χάλικες διαμέτρου 7 – 19 εκ. Στο επίπεδο αυτό παρεμβάλλεται συνήθως ένα στρώμα πηλός πάχους 10 – 12 εκ., το οποίο ακολουθείται από ένα στρώμα χονδρότερων χαλίκων, που προσομοιάζουν με το φυσικό χαλικώδες έδαφος, περιέχουν δε αυτοί κατά την έρευνα σποραδικά όστρακα (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 188). Επάνω σ' αυτό ανευρίσκονται οι παλαιότεροι τάφοι με ως επί το πλείστον ταφή όχι εν κενώ που καλύπτεται από αυτό τούτο το υλικό του τύμβου. Στη συνέχεια προστίθενται και πάλι χάλικες και πηλός ανάλογα με τις κατά καιρούς διαμορφούμενες ανάγκες του νεκροταφείου (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 188). Υπόψη ότι η εκλογή των χαλίκων ως οικοδομικού υλικού των τύμβων αφενός ήταν το μόνο διαθέσιμο πετρώδες υλικό, δεδομένου ότι πιο εύκολα ανευρίσκονται αυτοί στην προσχωσιγενή

πεδιάδα του Άργους παρά οι μεγάλες πέτρες. Αφετέρου θεωρείται ότι η χρήση τους μεταξύ άλλων στόχευε και στη δυσχέραση της εκσκαφής των τάφων από τυμβωρύχους (αφού με την πάροδο του χρόνου οι χάλικες ενοποιούνται και καθίσταται δυσχερής ο εντοπισμός και η σύληση του τάφου) ή της αναμόχλευσής τους από ζώα. (Πρωτονοταρίου – Δεϊλάκη 1980, 189). Εξάλλου, με τη δημιουργία κεκλιμένων επιπέδων στο έξαρμα, δεν ήταν δυνατή η διατάραξη της ταφής και των συνεχόμενων χώρων, όπου γίνονταν οι νεκρώσιμες τελετές, αφού μια ποσότητα τυχόν αφαιρούμενων χαλικιών μπορούσε αμέσως να αντικατασταθεί από άλλη που, ολισθαίνοντας, καταλάμβανε το κενό. Πηλός επίσης χρησιμοποιείται για την κάλυψη και, ιδιαίτερα, τη σφράγιση του τάφου προκειμένου αφενός να αντιμετωπισθούν οι δυσάρεστες οσμές της ταφής, αφετέρου για τον πλήρη και τελεσίδικο διαχωρισμό των δυνάμει επικίνδυνων, λόγω του μυστηρίου που τους κάλυπτε, νεκρών από τους ζώντες, ένας αναγκαίος και σκόπιμος κατά την κρατούσα αντίληψη διαχωρισμός, που ενισχυόταν από την επιμελή τοποθέτηση πλακών, οι οποίες προσέδιδαν (σε υστερότερες φάσεις) στον τύμβο τη μορφή ενός μνημειώδους οικοδομήματος / μνημείου. (Πρωτονοταρίου – Δεϊλάκη 1980, 190).

Η Δεϊλάκη στη μελέτη της κατηγοριοποιεί και ομαδοποιεί τους τύμβους στηριζόμενη σε κάποια κοινά τους χαρακτηριστικά και συγκρίνοντάς τους με άλλους τύμβους γειτονικών περιοχών. Τα δεδομένα που χρησιμοποιεί μπορούμε να πούμε ότι είναι αποκλειστικά κατασκευαστικής φύσεως. Από μια άποψη προχωρά ένα βήμα παραπέρα από την προσπάθεια του Pelon, προσπαθώντας να βρει κοινά σημεία και συμμετρίες. Ο τρόπος αυτός κατηγοριοποίησης, που στηρίζεται κυρίως στην μορφή του περιβόλου κάθε τύμβου, υπέστη αρκετή κριτική, επειδή θεωρήθηκε από πολλούς ερευνητές (Mee και Cavanagh 1998, 29), ως μονόπλευρος και κατά συνέπεια καθόλου βοηθητικός. Εντούτοις, οι περίβολοι είναι το στοιχείο εκείνο, που, σε πολλές περιπτώσεις, βοηθά σημαντικά την ταύτιση ως τύμβου μιας ομάδας τάφων με σχετικώς κυκλοτερή διάταξη γύρω από νοητό κέντρο, αν και οι περίβολοι συνήθως σώζονται πολύ αποσπασματικά.

Συγκρίνοντας εν προκειμένω τους τύμβους του Άργους με τον τύμβο IQ της Ασίνης, τον μόνο κατά τον Dietz βεβαιωμένο τύμβο στην Αργολίδα (Dietz 1980), η Sarrì παρατηρεί ότι και στις δύο περιπτώσεις περιλαμβάνουν τμήματα ενός ευρύτερου νεκροταφείου (Sarrì 2008, 439). Στο Άργος οι τύμβοι φαίνονται να έχουν

ιδρυθεί σε μια πρώιμη χρονολογία και τα νεκροταφεία γύρω από αυτούς αντιπροσωπεύουν σε μεγάλο βαθμό μια μεταγενέστερη επέκταση. Στην Ασίνη τα πράγματα φαίνονται κάπως διαφορετικά δεδομένου ότι ΜΕ ΙΙ τάφοι βρίσκονται τόσο εντός, όσο και εκτός του τύμβου, όπως προέκυψε από κεραμικά δεδομένα και εξετάσεις ραδιενεργού άνθρακα (Voutsaki et al. 2010). Ωστόσο, η ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι περίοδος στην Ασίνη χαρακτηρίζεται από μια απότομη αύξηση του αριθμού των τάφων και επέκταση του εν γένει ταφικού χώρου (Sarrì et al. 2008, 440).

Η εργασία της Δειλάκη είναι γενικά αποδεκτό ότι αποτελεί μια από τις σημαντικότερες μέχρι σήμερα, κάτι που την καθιστά λίαν πολύτιμη. Εντούτοις, διατυπώθηκαν αρκετές διαφωνίες και αμφισβητήσεις σε ό,τι αφορά τον αριθμό των τύμβων, ακομη και την ταύτιση ομάδων τάφων ως ανηγόντων σε τύμβους. Τα πορίσματα των ανασκαφών που διενεργήθηκαν προς το τέλος της δεκαετίας του 2000 στο χώρο, που από την Δειλάκη είχε προσδιορισθεί ως Τύμβος ΣΤ, αποδυνάμωσαν περαιτέρω τη θεωρία των Αργείων τύμβων, αφού οι εκεί τάφοι αναπτύσσονταν εκεί και στις δύο πλευρές μιας πλατιάς οδού (Sarrì et al. 2008, 438, Papadimitriou 2010),. Θεωρείται πλέον ότι πολλοί από τους τάφους ανήκουν στο επίπεδο νεκροταφείο της περιοχής, καθώς δεν είναι συχνά ευδιάκριτη ούτε η κυκλοτερής διάταξη των τάφων γύρω από κάποιο κέντρο, αλλά ούτε πλέον και η κλίση – υψομετρική διαφορά των τύμβων (Müller 2007, 188). Κρατούσα άποψη είναι ότι πρόκειται για τους 5 τύμβους Α, Β, Γ, Δ, Ε και ακόμη ένα τον τύμβο του Καντζαβέλου (Πιτερός, 2001), ενώ νεότερα ανακαφικά ευρήματα από το σημείο που η Δειλάκη θεώρησε ως Τύμβο ΣΤ αποδυνάμωσαν περαιτέρω αυτή την εκτίμησή της (Sarrì et al 2008, 438).

1.1.2.1 Οι τάφοι των τύμβων ως προς τα είδη

Οι εντός των τύμβων του Άργους τάφοι διακρίνονται από τη Δειλάκη αφενός ως προς τα **είδη**, αφετέρου ως προς τον **τρόπο κάλυψης** (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 208 επ.) ως εξής:

Α) Ως προς τα είδη των τυμβίων τάφων

1. Οι **απλοί λάκκοι** είναι η παλαιότερη μορφή και είναι εκείνοι στους οποίους τοποθετείται το σώμα σε στενότερο χώρο (όχι εν κενώ) και σε εμβρυική στάση. Με την πάροδο του χρόνου αυξάνεται το μέγεθος του λάκκου και ο νεκρός εμφανίζεται με λιγότερο συνεσταλμένη στάση και σε πιο άνετη θέση. Το είδος αυτό του τάφου

εμφανίζεται με διάφορες παραλλαγές του πιο πάνω συστήματος ταφής, στην οποία (παραλλαγή) υπάρχει στοιχειώδης διαμόρφωση των τοιχωμάτων.

2. Οι **κτιστοί κιβωτιόσχημοι**, οι οποίοι υποδιαίρονται περαιτέρω ανάλογα με την εσωτερική επένδυση και τη μορφή της κάλυψης καθενός από αυτούς σε εκείνους που έχουν τις πλευρές επενδεδυμένες με 4 όρθιες πλάκες και σε όσους έχουν τις πλευρές κτισμένες με πέτρες, αμφότερα δε τα είδη απαντούν εντός των τύμβων (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980. 220)

3. Οι **λακκοειδείς κτιστοί** αποτελούν εξέλιξη του κτιστού κιβωτιόσχημου και διαφέρουν από αυτόν λόγω της μνημειώδους κατασκευής και εμφάνισής τους. Πρόκειται περί μεγάλων διαστάσεων ορθογώνιων λάκκων, των οποίων και οι τέσσαρες πλευρές είναι επενδεδυμένες με παχέα τοιχάρια από αργούς ευμεγέθεις λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Παρουσιάζονται διώροφοι με την ή τις ταφές εν κενώ στο κατώτερο τμήμα, στέγη και το ανώτερο τμήμα γεμισμένο με χώμα. Σύμφωνα με την Δειλάκη βρέθηκαν μόνο δύο τάφοι αυτού του τύπου στο Άργος, αμφότεροι ανήκοντες στην ΜΕ ΙΙΙ εποχή (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980. 214), αποτελούν δε μικρό ποσοστό επί του συνολικού αριθμού των εξεταζομένων ταφικών τύπων.

4) **Κτιστοί με κεκλιμένα τοιχώματα:** Με αυτή την ορολογία η Δειλάκη περιγράφει δύο τάφους, τους υπό στοιχεία **Ξ2** από το νοσοκομείο του Άργους και **29** από το βόρειο τμήμα του τύμβου Γ, οι οποίοι, λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους (ορθογώνια κάτοψη, μεγάλο μέγεθος, μακριές πλευρές με κλίση και είσοδος από τη στενή πλευρά), την ώθησαν να τους κατατάξει σε ξεχωριστή κατηγορία. Πρόκειται για τους εν συνεχεία (μαζί με τον **T.164** που βρέθηκε στο οικόπεδο Τρίκκα) αποκληθέντες από τον Παπαδημητρίου (Papadimitriou 2001,17) Κτιστούς Θαλαμοειδείς Τάφους (BCTs) (βλ. στην οικεία περί ΚΘΤάφων θέση).

Β) Ως προς τους τρόπους κάλυψης των εντός των τύμβων τάφων του Άργους διακρίνονται ως εξής σε σχέση με τους τύπους των τάφων (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 208 επ.)

α) Στους **απλούς λάκκους**

- 1) Το υλικό που καλύπτει τον τάφο προέρχεται από το πέριξ έδαφος και, στην προκειμένη περίπτωση, από το ολοίτροχο του τύμβου,

- 2) Ο λάκκος εμφανίζεται ακάλυπτος, καθώς δεν βρέθηκαν ίχνη από την κάλυψη, ίσως διότι οι ταφές ήταν εν κενώ και τα δομικά στοιχεία της οροφής (ξύλα) για διαφόρους λόγους χάθηκαν,
- 3) Ο λάκκος καλύπτεται με ξύλινες δοκίδες και πηλό, δεδομένου ότι η κάλυψη με πλάκες δεν απαντά στους λάκκους

β) Στους κτιστούς κιβωτιόσημους

- 1) Δεν εντοπίστηκαν ίχνη κάλυψης, διότι προφανώς ο νεκρός σκεπαζόταν απλώς με χώμα, ενώ δεν αποκλείεται να έχουν χρησιμοποιηθεί και εδώ φθαρτές από τη φύση τους ξύλινες δοκίδες ή σανίδες.
- 2) Η κάλυψη σε άλλες περιπτώσεις γινόταν με δοκίδες ή σανίδες, δέρματα ή κλαδιά ή καλάμια και πηλό, που, λόγω της φθαρτότητάς τους, δεν σώζονται, είναι όμως ορατά τα ίχνη τους, εν προκειμένω οι καλύπτοντες τα άκρα των δοκίδων λίθοι που πλέον αποτελούν είδος περιβόλου. **Γενικότερα** μιλώντας, η Δειλάκη αναφέρει ότι αυτά τα ίχνη της μέσω δοκίδων ή σανίδων και πηλού κάλυψης βρέθηκαν σε ποσοστό **ενενήντα τοις εκατό** στους Μεσοελλαδικών χρόνων τάφους (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 211) και σε όλους τους επίσης Μεσοελλαδικούς πρωιμότερους τούτων δηλ. τους αναγόμενους στους πρώιμους μεσοελλαδικούς χρόνους, ανεξάρτητα από το είδος του τάφου στο οποίο ανήκουν (λάκκων, κιβωτιόσημων κτιστών ή πηλοπερίκλειστων (από ωμούς πλίνθους όπως π.χ. ο 137 του τύμβου Β) ή μεικτών) (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 211)

Η Δειλάκη κάνει τη σχετική παρατήρηση στο κεφάλαιο που αφορά την κάλυψη τάφων του Άργους, όμως είναι εύλογο να υποθέσουμε, όπως ήδη αναφέρθηκε, ότι αυτή η επισήμανση επεκτείνεται στο σύνολο των τάφων αυτού του είδους της ΜΕ περιόδου.

Άμεσο συμπέρασμα που συνάγεται εδώ είναι ότι η ταφή εν κενώ αποτελούσε κανόνα ήδη από τους πρώιμους ΜΕ χρόνους και εξής (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 211), καθώς και ότι η **κάλυψη με πλάκες** αντί για δοκίδες **απαντά μόνο στους μεταγενέστερους χρόνους (ΜΕ ΙΙβ) και στους πρώιμους Μυκηναϊκούς τάφους**, οπότε πλέον καθίσταται η συνήθης πρακτική. Το τελευταίο τούτο ισχύει και για την

επιμελή σφράγιση των κενών μεταξύ των πλακών με λίθους, μια συνήθεια που φθάνει μέχρι τους Γεωμετρικούς χρόνους.

γ) Η κάλυψη στους παλαιότερους **λακκοειδείς** γινόταν με δοκούς και κλαδιά ή καλάμια και επάνω σ' αυτά επιστρωνόταν στρώμα πηλού. Η κάλυψη αυτή συμπληρωνόταν άλλοτε με λίθινες πλάκες, που στηρίζονταν επάνω στις δοκίδες και τον πηλό, και άλλοτε με τεράστιες πλάκες, δύο ή τρεις για κάθε τάφο, οι οποίες, λόγω του μεγάλου βάρους, ακουμπούσαν ή στα εσωτερικά πιο πάνω τοιχώρια ή στην εσοχή του μεγάλου λάκκου. Δύο από αυτούς τους τάφους που βρέθηκαν στο Άργος (ο υπό στοιχεία ανασκαφής **A122**, ενώ στους υστερότερους ο υπό στοιχεία ανασκαφής **E93**) ανήκουν στον τύπο που φέρει κάλυψη με δοκίδες και μικρές πλάκες, αποτελώντας στην πραγματικότητα αληθινούς υπόγειους θαλάμους στο εσωτερικό του τύμβου (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 213).

Παρά το γεγονός ότι οι λακκοειδείς παρουσιάζουν τα γενικά χαρακτηριστικά των πρώιμων λακκοειδών, οι διαστάσεις τους δεν είναι ανάλογες με εκείνους των Μυκηνών, είναι δε σαφές ότι δεν ήταν βασιλικοί ή ηγεμονικοί τάφοι, ενώ, χρονολογικά, ανήκουν στους ΜΕ ΙΙΙΑ χρόνους.

1.1.2.2 Τα ταφικά έθιμα στους τύμβους

Ως προς το έθιμο, γενικότερα, **της ταφής σε τύμβο**, παρατηρείται ήδη τούτο από τους πρωτοελλαδικούς χρόνους και εξής με ισχύ και κατά τους μετέπειτα χρόνους. Εντός των νεκροταφείων των τύμβων τα έθιμα εν πολλοίς θεωρούνται παραπλήσια με εκείνα των λοιπών στην ευρύτερη περιοχή ταφών, επισημαίνονται κοινά στοιχεία, που συνεχίζονται από τους παλαιότερους μέχρι τους ώριμους χρόνους, αλλά και αλλαγές που επέρχονται με την πάροδο των ετών. Σύμφωνα με τα ευρήματα των ανασκαφών στο Άργος (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 198) εκδηλώσεις και τελετές σχετικές με τους νεκρούς επαναλαμβάνονταν κατά τακτά διαστήματα, και ιδίως όταν επρόκειτο να γίνουν νέες ταφές. Πάντως, δεν διαπιστώθηκαν εντός αυτών καύσεις νεκρών. Τα στρώματα πυράς ή στάχτης και οι μεμονωμένες καύσεις που παρατηρούνται ενίοτε στους τύμβους προέρχονται από θυσίες ζώων κατά τη διάρκεια επιταφίων ή νεκρικών τελετών ή και από τη βραδεία αποσύνθεση οργανικών ουσιών, ιδίως ξύλων.

Ο προσανατολισμός των τάφων.

Ο προσανατολισμός στην τοποθέτηση του νεκρού δεν ήταν σταθερός, καθώς φαίνεται ότι αυτό δεν είχε ιδιαίτερη σημασία. Σε ορισμένες, όμως, περιπτώσεις παρατηρείται ότι οι ταφές βρίσκονται σε μια «εν κύκλω» τοποθέτηση γύρω από ένα νοητό κέντρο, μια επιλογή που μας διαφεύγει η αιτιολογία της, πλην όμως συμβάλλει να ταυτίσουμε τύμβους, στους οποίους δεν σώζονται περίβολοι, ούτε υπάρχουν ενδείξεις υψομετρικής διαφοράς.

Η στάση των νεκρών

Σε ολόκληρη την περίοδο από την ΠΕ ΙΙΙ μέχρι τη ΜΕ ΙΙΑ, επικρατεί η συνεσταλμένη στάση του νεκρού και όσο παλαιότερη είναι η ταφή, τόσο πιο μεγάλη η συστολή του σώματος που θυμίζει αυτή του εμβρύου. Η συγκεκριμένη επιλογή μάλλον οφείλεται σε διατηρούμενη από το απώτερο παρελθόν συνήθεια παρά για λόγους εξοικονόμησης χώρου (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 198). Ενδιαφέρουσα είναι και η παρατήρηση ότι οι νεκροί συνήθως περιτυλίσσονταν σφιχτά με ύφασμα ως σάβανο, το πιθανότερο, για να συγκρατήσει το νεκρό σε συγκεκριμένη (συνεσταλμένη) στάση (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 199), γι' αυτό και σε τρεις περιπτώσεις ταφών, όπως αναφέρει η ανασκαφέας, ο νεκρός βρέθηκε τοποθετημένος πρηγής (μπρούμυτα), προφανώς διότι, κατά τη στιγμή του ενταφιασμού, δεν ήταν ορατό από τους θάπτες το σώμα του εξαιτίας της ολοσχερούς κάλυψής του με υφάσματα. Γενικότερα, λοιπόν, ο νεκρός ήταν τοποθετημένος στο ένα πλευρό ή επί της ράχης του και τα γόνατα έκλιναν προς τα αριστερά ή τα δεξιά, ενώ την ίδια κλίση είχε και η κεφαλή. Τα χέρια του νεκρού, στις περισσότερες περιπτώσεις, ήταν είτε σταυρωμένα στο στήθος, είτε προς τα ισχία.

Κτερίσματα

Αν θεωρήσουμε ότι οι νεκροί έφεραν τα ενδύματά τους, συχνά δεν συνοδεύονται από προσωπικά αντικείμενα, ίσως γιατί δεν σώθηκαν, καθώς πολλά από αυτά μπορεί να ήταν από φθαρτά υλικά (ξύλο, δέρμα). Σε άλλες περιπτώσεις οι ταφές ενηλίκων συνοδεύονταν από κτερίσματα, αλλά, πλην ελαχίστων περιπτώσεων, δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλης αξίας. Πρόκειται συνήθως για κεραμική, σφονδύλια, περόνες και, πολύ σπανίως, για εγχειρίδια ή λόγγες ή και κοσμήματα. Η συνηθέστερη κτέριση ήταν ένα προχυτικό αγγείο (πρόχους) ή άλλο μεγαλύτερο για τοποθέτηση νερού ή οίνου και ένα αγγείο πόσεως (κύπελλο ή κάνθαρος) κοντά στο κεφάλι ή τα

χέρια (για να διευκολύνεται η χρήση), ενδεικτικό της κρατούσας πίστης για τις όμοιες με των ζωντανών ανάγκες των νεκρών (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 200).

Στις ταφές μικρών παιδιών ανευρίσκονται περισσότερα αντικείμενα (συνήθως μικρά αγγεία), ίσως λόγω της εύλογης μεγάλης οδύνης που προκαλούσε η απώλειά τους και της ως εξ αυτής επιθυμίας να κτερισθούν καλύτερα οι τάφοι τους. Πράγματι, τα περισσότερα ευρήματα κεραμικής προέρχονται από τάφους νεαρών ατόμων, των οποίων επιπλέον φρόντιζαν το στολισμό με κοσμήματα, που ίσως έφεραν και εν ζωή.

Τρόπος ταφής

Αξιοπρόσεκτη εξέλιξη στο έθιμο της ταφής καθεαυτήν είναι ότι, ενώ στις παλαιότερες φάσεις αυτή γινόταν μέσα σε λάκκο καλυπτόμενο από το ίδιο με τον τύμβο υλικό, αργότερα (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 200) η ταφή γινόταν «εν κενώ» και ο τάφος συνήθως σφραγιζόταν με καθαρό πηλό. (Το έθιμο αυτό, το οποίο από τους ΜΕ χρόνους ήταν ήδη διαδεδομένο, συνεχίστηκε και κατά τους Μυκηναϊκούς χρόνους όπως π.χ. στο θολωτό τάφο της Καζάρμας, όπου και οι τάφοι και η σφράγιση θυμίζουν ΜΕ έθιμα (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 201).

Ταφικές τελετουργίες

Η τέλεση πράξεων, προς απότιση τιμής προς τους νεκρούς υποδηλώνεται από την ύπαρξη σχετικών με αυτές βόθρων και εσχαρών (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 200), πράγμα που επιβεβαιώνει επίσης την πίστη για την ανάγκη της εκ μέρους των επιζώντων συγγενών επίδειξης ενδιαφέροντος και στοργής προς τους προσφιλείς νεκρούς.

Οι **νεκρικές** τελετές διακρίνονται σε αυτές που ελάμβαναν χώρα **κατά τη διάρκεια** της ταφής από εκείνες που γίνονταν **μετά από** αυτήν. Μνεία των πρώτων γίνεται από τους αρχαίους συγγραφείς και αρκετά στοιχεία από τις περιγραφές τους ανευρίσκονται στις προϊστορικές ταφές π.χ. η κοπή και αφιέρωση της κόμης επί του νεκρού, ως τούτο ενδεικνύει η εύρεση δύο χρυσών σφηκωτήρων σε τάφο των Δενδρών (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 202) που πρέπει να είχαν αφιερωθεί στον νεκρό, καθώς και στον τάφο 88 του τύμβου Ε στο Άργος, όπου βρέθηκε χρυσό διάδημα κεφαλής. Εξάλλου, η ανεύρεση ιχνών καύσεως στο κεντρικό πεταλοειδές κτίσμα του τύμβου Α (στο Άργος) μέχρις αλλοιώσεως και θρυμματισμού των περιεχομένων αγγείων ενθυμίζει την ανάλογη φοβερή Ομηρική πυρά της ταφής του

Πατρόκλου και δεν είναι καθόλου τυχαία η ανεύρεση παχέων στρωμάτων στάχτης σε τύμβους, μαζί με οστά θυσιαζομένων ζώων (αμνών κλπ) που με τη σειρά τους θυμίζουν (Ψ 166) σφαγή ζώων επί του σώματος του νεκρού και σπονδές κατά τη διάρκεια της ταφής και μετά από αυτήν. Υπόψη ότι η απουσία οστών ζώων από τις επιχώσεις των τύμβων ερμηνεύεται ως ένδειξη για τη μη διοργάνωση νεκρικών γευμάτων επ' αυτών (Πρωτονοταρίου - Δεϊλάκη 1980, 202).

Ως προς τις τελετές **μετά** την ταφή, διαπιστώθηκαν αυτές σε τουλάχιστον τρεις περιπτώσεις τύμβων του Άργους. Στην πρώτη από αυτές, του τύμβου Α, η ύπαρξη ειδικού **βόθρου** κατασκευασμένου για τις σπονδές, καθώς και το γεγονός της ελλιπούς εικόνας ορισμένων αγγείων μαρτυρά επανειλημμένη χρήση τούτων στο πλαίσιο σπονδών, ενώ γι' αυτή την κακή κατάστασή τους επίσης ευθύνεται και η τελετουργική καύση τους. Στο Δραχμάνι (σημερινή Ελάτεια) (Σωτηριάδης 1908, 95) βρέθηκε μικρός τύμβος διαμέτρου 3 μ. με παρακείμενο βόθρο με τέφρα, προφανώς για τελετουργίες που ακολουθούσαν την («επιμνημόσυνη») τελετή. Είναι προφανές λοιπόν ότι ο κτιστός αυτός βόθρος αποτελούσε χώρο ειδικά κατασκευασμένο για σπονδές για τους νεκρούς (Πρωτονοταρίου – Δεϊλάκη 1980, 203). Ύπαρξη «βωμού» με τη μορφή κυκλικού κτίσματος επίσης πιθανολογείται από τον Μαρινάτο στο Βρανά Μαραθώνος ανάμεσα στους «δίδυμους» τύμβους I και II (Μαρινάτος 1970, 10). Ακόμη ύπαρξη βωμού σχετικού με τους τάφους αναφέρεται και στον ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών, τον οποίο η Δεϊλάκη, θεωρούσε τύμβο, άποψη που δεν γίνεται πλέον γενικώς δεκτή, ιδίως μετά την επιχειρηματολογία του Μυλωνά για τον Ταφικό Κύκλο Β.

Η ύπαρξη στρωμάτων στάχτης και πυρών έχει παρατηρηθεί σε όλους σχεδόν τους τύμβους, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων εκτός της Αργολίδας (π.χ. στην είσοδο του κεντρικού πεταλόσχημου κτίσματος στον τύμβο Παπουλίων Μεσσηνίας που έχει επίσης ίχνη στάχτης (Μαρινάτος 1955, 255), καθώς και στον Κουκοράκου (Μαρινάτος ΠΑΕ 1964, 94, στη Βοϊδοκοιλιά (Κορρές ΠΑΕ 1978, 336, 340, 342 και ΠΑΕ 1979, 138) κ.ά.). Οι καύσεις και οι προσφορές θα γίνονταν κυρίως στη διάρκεια των τελετών κατά την ταφή αλλά και μετά από αυτήν.

Δεν αποκλείεται ακόμη και η τέλεση ανθρωποθυσιών, αν και τούτο θεωρείται ακραίο, κατά την ταφή επιφανών νεκρών και συγκεκριμένα δούλων τους ή αιχμαλώτων, με την ίδια ακριβώς λογική που αυτό συνέβαινε με τους ίππους και τα

σκυλιά τους (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 206) με έμφαση, όμως, σημειώνεται ότι **δεν υπάρχουν σχετικά δεδομένα**.

Πάντως, ως προς τον ενταφιασμό ίππων στη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, παρά τη σχετική κρατούσα άποψη, δεν έχει αυτή απόλυτα βεβαιωθεί ούτε στο Μαραθώνα, ούτε στα Δενδρά, γι' αυτό και η τέλεση του ταφικού αυτού εθίμου παραμένει αμφίβολη πριν από τη Μυκηναϊκή εποχή (Treuil et al. 1996, 289).

Σήματα

Ως προς τη **σήμανση** των τάφων, το ένα τέταρτο μόνο περίπου από τους ανασκαφέντες και εξετασθέντες αναλυτικά τάφους παρουσίασαν σήμα που βρέθηκε κατά χώραν, μολονότι ο αριθμός αυτός θα έπρεπε να είναι ο ίδιος με τους τάφους. Η διαφορά οφείλεται πιθανώς στην αφαίρεση των σημάτων κατά τους μεταγενέστερους χρόνους. Είδη σημάτων είναι α) ο απλός λιθοσωρός, β) ο απλός λίθος και εξέλιξή τους η στήλη με τη μορφή της ακατέργαστης ή ελαφρώς κατεργασμένης πλάκας (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 230).

Οι μυκηναϊκοί θαλαμωτοί Α και Β τάφοι των Δενδρών (Persson 1931 και Persson 1942) εντάσσονται σαφέστατα εντός των ορίων του τύμβου Γ (Πρωτονοταρίου – Δειλάκη 1980, 216 – 17), ο οποίος διαθέτει και περίβολο (όπως του κύκλου Β' των Μυκηνών). Εδώ ο ΜΕ τύμβος είχε επιμελώς αποκατασταθεί μετά τη διάνοιξη των δρόμων και των τάφων και είχε λάβει εκ νέου ενιαία μορφή.

Τέλος, η Δειλάκη συμπεριλαμβάνει στην κατηγοριοποίησή της και **θολωτούς τάφους** που περικλείονται σε τύμβους, που προϋπήρχαν του θολωτού τάφου, όχι στο Άργος, όπου, μέχρι στιγμής, δεν έχει ανευρεθεί θολωτός τάφος, αλλά στις Μυκήνες, όπου η ίδια έχει υποστηρίξει την ύπαρξη, πέραν των δύο κύκλων Α και Β, τους οποίους θεωρεί τύμβους, ενός τρίτου, μεγάλου τύμβου (τύμβος Γ), μεταξύ των δύο άλλων, που περιελάμβανε το ΜΕ (εκτός των τειχών) νεκροταφείο. Σε αυτόν τον παλαιότερο τύμβο θεωρεί ότι εντάχθηκε ο σχετικά πρώιμος θολωτός τάφος του «Αιγίσθου» (Πρωτονοταρίου - Δειλάκη 1980, 217). Κατ' αυτήν, το ίδιο ισχύει και για το λεγόμενο τάφο της «Κλυταιμνήστρας», ο οποίος έχει ανοιχτεί εντός των ορίων του μεγάλου «τύμβου Β». Αν και αυτή η άποψη της για τις Μυκήνες δεν έχει γίνει ευρύτερα αποδεκτή, περιπτώσεις θολωτών τάφων εντός παλαιότερων τύμβων καταγράφονται σαφώς στην Μεσσηνία, στη Βοϊδοκοιλιά και στα Καμίνια, ενώ εντός εξαρμάτων περιλαμβάνονται οι πρώιμοι μικροί θολωτοί τάφοι στο Γουβαλάρη.

Γενικότερα, οι θολωτοί τάφοι, ακόμη και ο χρονολογικά ύστατος και τυπολογικά πλέον εξελιγμένος θολωτός τάφος «του Ατρέα» καλύπτεται με τύμβο, ο οποίος, μάλιστα, διαθέτει και περίβολο.

1.1.2.3 Η ταύτιση και η χρονολόγηση των τύμβων

Πριν ολοκληρωθεί η σχετική με τους τύμβους του Άργους επισκόπηση κρίνεται σκόπιμη η αναφορά στα πορίσματα του Project για την Αργολίδα, στο πλαίσιο του οποίου **έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση (Βλ και πιο πάνω) ακόμη και ο χαρακτηρισμός των τύμβων ως τύμβων.** (Sarrì et al 2008, 438). Τούτο προέκυψε από την επανεξέταση των τύμβων του Άργους το 2005 από ομάδα εργασίας, αποτελούμενη, από τους ειδικούς προς τούτο επιστήμονες Καλλιόπη Σαρρή, Oliver Dickinson και Σοφία Βουτσάκη. Η ομάδα αυτή ανέλαβε (χρησιμοποιώντας α) προηγμένη τεχνολογία σχετική με την επίτευξη ακριβούς χρονολόγησης μέσω του άνθρακα ^{14}C β) την εξέταση του ανθρωπίνου γονιδιώματος (DNA) και γ) την ανάλυση των σταθερών ισοτόπων) τη μελέτη, του αρχαιικού υλικού και των σκελετικών ευρημάτων της Δειλιάκη, **με σκοπό** να συνδυασθεί η ανάλυση των αρχαιολογικών δεδομένων με την οστεο- και βιο- αρχαιολογική μελέτη και τις πιο πάνω αναλύσεις (^{14}C κλπ) για να προσδιορισθούν ζητήματα κοινωνικής οργάνωσης και να περιγραφούν τα στάδια εξέλιξής της στο πλαίσιο σαφέστερα καθοριζόμενων φάσεων, βασισμένων όχι μόνο σε σχετικές αλλά και απόλυτες χρονολογήσεις (Voutsaki 2005), άλλως, να αντληθούν μέσω των ταφικών ευρημάτων και των προερχομένων από τις πιο πάνω αναλύσεις πορισμάτων πληροφορίες για την ανάπτυξη, ειδικότερα, του ΜΕ οικισμού του Άργους, ως υποδείγματος (μοντέλου) για την επιδιωκόμενη ανασύσταση της κοινωνικής οργάνωσης των ΜΕ κοινοτήτων και τις σημαντικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στην υπό εξέταση περίοδο (Sarrì et al 2008, 438).

Από το ίδιο Project και την μετά από την εξέταση κεραμικής με τη σύγχρονη τεχνολογία προτείνεται (Sarrì, in Voutsaki et al. 2007, 85) ο αναπροσδιορισμός της χρονολόγησης των τύμβων σε δύο φάσεις, από τις οποίες η πρώτη (ΜΕ I - II) μαρτυρείται στην περιοχή των τύμβων Α και Γ. Όλοι οι άλλοι τύμβοι ανήκουν στην επόμενη περίοδο, τη μεταβατική ΜΕ IIIB – YE I.

Μερικοί από τους τάφους χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια και φροντίδα, ίσως να ανήκουν στην πρωιμότερη περίοδο. Πάντως, σύμφωνα με τις Σαρρή – Βουτσάκη

(Sarri in Voutsaki et al. 2007, 85) και, πάντοτε στο πλαίσιο της σχετικής με την Αργολίδα ανωτέρω έρευνας, ως ήδη προανέφερα, το έθιμο που ως προκύπτει από την κεραμική των Αργείων τύμβων (Sarri et al 2008, 439) επικρατεί στη διάρκεια της ΜΕΧ είναι οι ταφές «εντός του οικισμού» (Blackburn 1970, 9 – 10, Cavanagh, Mee 1998, 24, Milka 2010) και ότι τα εκτός αυτού νεκροταφεία μαρτυρούνται από τη ΜΕ I - ΜΕ II και μετά, αλλά κυρίως εξαπλώνονται στη ΜΕ III περίοδο (Sarri et al 2008, 439).

Εν προκειμένω τέθηκε το ζήτημα πόσοι / ποιοι από τους θεωρούμενους από την Δειλάκη τύμβους είναι πράγματι τύμβοι και πόσοι / ποιοι τάφοι δεν ανήκουν σε **τύμβους**, αλλά αποτελούν είτε μέρος του επίπεδου νεκροταφείου της περιοχής είτε ταφές εντός οικιών. Ως προς αυτό το ερώτημα και στο πλαίσιο της έρευνας που διενεργούν, οι πιο πάνω ερευνήτριες συμπεραίνουν ότι σε σχέση με την αυθεντικότητα των τύμβων του Άργους, δηλαδή ως προς το αν πράγματι δικαιούνται να θεωρούνται ως τύμβοι, μόνο δύο (οι Α και Γ) από το σύνολο συγκεντρώνουν επαρκώς τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του είδους του ταφικού μνημείου (κυκλικός περίβολος και ταφικός χώρος εντός αυτού) και ανήκουν αμφότεροι στην πρώτη ΜΕ εποχή, ενώ η πλειονότητα των τάφων ανήκει κυρίως στη ΜΕ ΙΙΒ. Συνεπώς ορθό είναι να μην αποκαλούμε το σημείο που απαντούν ως περιοχές βάσει των τύμβων **αλλά με το όνομα του οικοπέδου που βρίσκονται**. Επίσης (συμπεραίνουν) ότι υπάρχουν δύο μόνο χρονολογικές φάσεις, η μια ΜΕ I – II με πρώιμα ΜΕ στοιχεία και η ΜΕ/ΥΕ περίοδος. Μόνο στην πρώτη υπάρχουν αναμφισβήτητα χαρακτηριστικά τύμβου (λίθινος περίβολος, ενδείξεις για ταφικές τελετές, πιθοταφές κ.ά.), ενώ στη δεύτερη το νεκροταφείο αποβάλλει το μνημειακό του χαρακτήρα και προσομοιάζει με τις εκτός οικισμού ταφές, όπως των λοιπών νεκροταφείων του Άργους.

Το πλησιέστερο παράλληλο του Αργείου τύμβου Α είναι ο τύμβος της Ασίνης, ο **μόνος**, πάντοτε κατά τις πιο πάνω ερευνήτριες, πραγματικός τύμβος στη ΜΕ Αργολίδα, η δε κυριότερη ομοιότητά τους είναι ότι αμφότεροι περιλαμβάνουν τμήματα ενός ευρύτερου χώρου ταφής. Στο Άργος, γενικότερα, φαίνεται ότι οι τύμβοι ιδρύονται σε πρωιμότερο χρόνο και τα νεκροταφεία γύρω από αυτούς αντιπροσωπεύουν υστερότερη επέκταση. Ίσως υπάρχει μια μικρή διαφοροποίηση στην Ασίνη όπου ΜΕ I – II τάφοι βρίσκονται εντός και εκτός του τύμβου. Ωστόσο η

ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι στην Ασίνη χαρακτηρίζονται και από μια απότομη αύξηση του αριθμού των τάφων και επέκταση του ταφικού χώρου (Sarrì et al 2008, 440).

1.1.3 Βόρεια Συνοικία. Κτιστοί Θαλαμωτοί Τάφοι (ΚΘΤάφοι)

Σχετικά με την ιδιαίτερη αυτή κατηγορία τάφων, σημειώνουμε ότι στο Άργος (Εικ. 12 και 13), βρέθηκαν **τρεις**, όλοι Ανατολικά του λόφου της Ασπίδας, στην περιοχή του παλαιού Μεσοελλαδικού νεκροταφείου (Papadimitriou Ν. 2001, 17).

Ο ένας, μάλιστα, ο **T.164**, βρέθηκε άθικτος, παρέχοντας έτσι πολύτιμες πληροφορίες τόσο για την αρχιτεκτονική, όσο και για τις συνδεδεμένες με αυτόν ταφικές πρακτικές. Είχε προσανατολισμό από Β προς Ν, όπου «έβλεπε» και η είσοδός του. Πρόκειται για ορθογώνιο κτιστό τάφο με *στόμιο* στη στενή πλευρά και σκαμμένο στο χώμα *δρόμο*. Οι μακροί τοίχοι έχουν προς το εσωτερικό του τάφου μια ελαφρά κλίση, στην οποία οφείλεται η μείωση του πλάτους από το δάπεδό του προς την οροφή. Υπήρχε χαμηλό σκαλοπάτι στο στόμιο, το οποίο ήταν φραγμένο με τοίχο από ξερολιθιά. Στο στρωμένο με λεπτές και διαφορετικού μεγέθους και σχήματος πλάκες δάπεδο του θαλάμου υπήρχαν δύο μικροί λάκκοι και η οροφή καλυπτόταν από τρεις μεγάλες λίθινες πλάκες με γέμισμα από πηλό και χαλίκια στα διάκενα. Οι διαστάσεις του θαλάμου ήταν 2.50 μ. μήκος X 1.50 μ. πλάτος στο δάπεδο και 1.30 μ. πλάτος στην κορυφή και κυμαινόμενο ύψος 1.50 – 1.75 μ., το στόμιο είχε μήκος 0.70 μ. και πλάτος 0,64 μ. και ο δρόμος εικαζόμενο μήκος 2.30 μ. X 1.20 – 1.40 μ. πλάτος (Εικ. 14 και 15). Οι ελαφρώς εκφορικής δόμησης μακροί τοίχοι είναι κατασκευασμένοι στη βάση τους από μικρούς ογκόλιθους (boulders) και οριζόντια τοποθετημένες επίπεδες πλάκες μειούμενου πάχους προς το επάνω μέρος, εξασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο την αρμογή σ' αυτές των πλακών που τους εκάλυπταν. Το εσωτερικό του τάφου βρέθηκε αδιατάρακτο και εντοπίστηκαν σ' αυτό πέντε ταφές, από τις οποίες η μια αφορούσε ένα πλήρη – προφανώς το χρονικά τελευταίο - σκελετό σε εκτάδην θέση και οι λοιπές προγενέστερα και παραμερισμένα σκελετικά κατάλοιπα. Χρονολογικά εντοπίζεται η πρωταρχική του φάση (Papadimitriou Ν. 2001, 18) στο εσωτερικό προϋπάρχοντος Μεσοελλαδικού τύμβου, όμως η κύρια κατασκευή ανάγεται στην ΥΕ Ι περίοδο και παρέμεινε σε αδιάκοπη χρήση μέχρι την ΥΕ ΙΙΒΙ, όπως προκύπτει από την αξιόλογη (ιδίως της ΥΕ ΙΙΑ) κεραμική του και άλλα πολυτιμότερα ευρήματα.

Ένας άλλος ΚΘΤ στην ίδια περιοχή είναι ο Τ 29 στο βόρειο τμήμα του Τύμβου Γ. Έχει την είσοδο στη στενή πλευρά και ένα λαξευμένο στο έδαφος δρόμο. Ο ταφικός θάλαμος έχει τραπεζοειδές σχήμα και οι μακροί τοίχοι του τύμβου έχουν κτιστεί με ευμεγέθεις λίθους και καλυπτόταν από επίπεδες πλάκες. Το δάπεδο έσωζε μόνο τα κατάλοιπα μιας ελαφρά διαταραγμένης εκτάδην ταφής, συνοδευόμενης από 8 ΥΕ Ι –ΙΙΑ αγγεία, μία λεπίδα από οψιανό και ένα οστρέινο κόσμημα. Ομοιάζει εντυπωσιακά με τον προηγούμενο (Τ. 164) ως προς το μέγεθος τη μορφή και την κατασκευή καθώς και το χρόνο αυτής, δεδομένου ότι βάσει της πρωιμότερης κεραμεικής ανάγεται και αυτός χρονικά στην ΥΕ Ι (Papadimitriou Ν. 2001, 18).

Ο τρίτος ΚΘΤ είναι ο Ξ2 και είναι επίσης ένας ορθογώνιος κτιστός τάφος με είσοδο στη στενή πλευρά. Η τοιχοποιία αποτελείται εξολοκλήρου από στενόμακρες και ισομεγέθεις πλάκες με κλίση προς το εσωτερικό σύμφωνα με την εκφορική τεχνική. Στο εσωτερικό παρατηρείται μια κατακόρυφη ακολουθία ταφών προφανώς λόγω της στενότητας του χώρου. Πρόκειται για μια ταπεινή, σε αντίθεση με τους δύο προηγούμενους κατασκευή, χωρίς επιπλέον κατασκευαστικές επεμβάσεις (refinements), χρονικά δε ανάγεται στην ΥΕ ΙΙΑ εποχή (Papadimitriou Ν. 2001, 19).

1.1.4 Νότια Συνοικία

Στο Άργος επίσης έχει εντοπισθεί σειρά τάφων που βρίσκονται στις περιοχές, όπου διενεργήθηκαν κατά καιρούς συστηματικές ανασκαφές και, ειδικότερα, στη «Νότια Συνοικία» (Μπαλιτσάρη 2017) όπου υπήρξε μια εγκατάσταση κατά τους πρώτους Μεσοελλαδικούς αιώνες (περ. 2000 – 1800), η οποία, μετά την εγκατάλειψή της, χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Η περιοχή αυτή περιλαμβάνει σχετικά εκτεταμένα τμήματα, όπως το Αφροδίσιο, το 5^ο Δημοτικό Σχολείο, την Πλατεία Κυψέλης κ.ά. που διερευνήθηκαν στο πλαίσιο σωστικών ανασκαφών της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής (ΓΑΣ) και της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Χαρακτηριστικά ευρήματα αυτών των ανασκαφών είναι ο εντοπισμός αλλεπάλληλων στρωμάτων με κατάλοιπα οικιών, που ακολουθούνται από στρώμα με ίχνη ταφής και σχετιζόμενα με αυτά, κτερίσματα ταφών όχι πρωιμότερα της ΜΕ ΙΙΙ φάσης και, συγκεκριμένα, κίτρινη μινύεια κεραμική με αμαυρόχρωμη διακοσμηση με εικονιστικά ή καμπυλόσχημα μοτίβα.

Σύμφωνα με την Μπαλιτσάρη και με βάση τη συνδυαστική εξέταση της στρωματογραφίας και της κεραμεικής, κατέστη δυνατός ο διαχωρισμός τεσσάρων

φάσεων κατοίκησης (Νότια Συνοικία I-IV), οι οποίες εκτείνονται από τη ΜΕ I έως και την πρόιμη ΜΕ III, και μίας ακόμη (Νότια Συνοικία V), η οποία χρονολογείται στη μεταβατική ΜΕ III-ΥΕ I περίοδο, κατά τη διάρκεια της οποίας η περιοχή προσλαμβάνει αποκλειστικά ταφική χρήση. Η αντιπαραβολή των **ταφικών πρακτικών** της Νότιας Συνοικίας και των υπόλοιπων οικιστικών πυρήνων του Άργους, πρωτίστως της Ασπίδας, αλλά και μεταξύ του Άργους και των άλλων αργολικών θέσεων, κυρίως της Λέρνας και της Ασίνης, αποκάλυψε την ύπαρξη σημαντικών ταφικών διαφοροποιήσεων, ιδίως ως προς την επιλογή χώρων ταφής **εκτός** του οικισμού. Τα αποτελέσματα αυτά ενισχύουν το ενδεχόμενο της ύπαρξης οριζόντιων ή/και κάθετων κοινωνικών διαφοροποιήσεων, θέτοντας έτσι υπό αμφισβήτηση την παραδοσιακή θεώρηση περί οικονομικής και κοινωνικής στασιμότητας των πρώιμων ΜΕ κοινοτήτων (Μπαλιτσάρη 2017, 316).

Ειδικότερα ως προς τις ταφικές πρακτικές στη διάρκεια των επιμέρους ΜΕ φάσεων σημειώνουμε ότι στις ΝΑ **υπόγειες** της Ασπίδας υπάρχουν ενδείξεις ταφικής χρήσης ήδη από τη ΜΕ I φάση, στη διάρκεια της οποίας ανεγείρεται ο Τύμβος Α (ο μόνος κατά την κρατούσα άποψη μη αμφισβητούμενος τύμβος (Touchais et al 2012, 176) ως «εκτός τειχών» ταφή, ενώ ως προς τη βόρεια συνοικία η ταφική δραστηριότητα μέχρι τη ΜΕ III σχετίζεται με τις εγκαταστάσεις της Ασπίδας και της Δειράδας (Μπαλιτσάρη 2017, 120)

Υπόψη, εξάλλου, ότι από το χώρο της Νότιας Συνοικίας προέρχεται το μοναδικό παράδειγμα καύσης νεκρού από το προϊστορικό Άργος. Ο λακκοειδής τάφος με την καύση χρονολογείται, χάρη στον κάρναρο που περιείχε, στην τελική μεσοελλαδική περίοδο (μέσα 17^{ου} αι.π.Χ.) (Touchais G. et al 2012, 176)

1.1.5. Λόφος Δειράδας

Στο διάυλο της **Δειράδας** που χωρίζει τους λόφους της Λάρισας και της Ασπίδας (Προφ. Ηλία), οι εκτεταμένες ανασκαφές που διενεργήθηκαν μεταξύ των ετών 1955 και 1958 (Deshayes 1966, 15 -21, 235 – 238) έφεραν στο φως τέσσερις βόθρους και ένα δάπεδο οικίας, κάτω από το οποίο εντοπίστηκαν δύο ταφές που βάσει κεραμικής χρονολογούνται στη ΜΕ I-II (Touchais 1990, 75). Υπόψη ότι στο ίδιο σημείο δημιουργήθηκε κατά τη Μυκηναϊκή εποχή μεγάλο νεκροταφείο αποτελούμενο από θαλαμωτούς τάφους.

1.1.6. Λόφος Ασπίδας

Το **βόρειο άκρο** του Μεσοελλαδικού Άργους, ο οικισμός και οι τάφοι που ανασκάφηκαν πάνω στο λόφο της **Ασπίδας** είναι η πληρέστερα τεκμηριωμένη από αρχαιολογική άποψη περιοχή της πολύ σημαντικής θέσης του Άργους (Touchais 1976, 1978, 1996). Πράγματι, στην κορυφή της Ασπίδας φαίνεται ότι αναπτύχθηκε ο σημαντικότερος μεσοελλαδικός οικισμός του Άργους. Έως τα μέσα της περιόδου η έλλειψη εκζήτησης στον ταφικό και οικιστικό χώρο απηχεί μια κοινωνία χωρίς έντονες κοινωνικοοικονομικές διαφοροποιήσεις. Οι μετέπειτα αλλαγές στον οικιστικό σχεδιασμό και στις ταφικές πρακτικές αντανακλούν σταδιακές κοινωνικές μεταβολές. (Touchais G. et al 2012, 176).

Ειδικότερα, στη ΜΕ ΙΙ – πρώιμη ΜΕ ΙΙΙ εποχή συνεχίζεται η κατοίκηση της Νότιας Συνοικίας και της Ασπίδας και οι ενταφιασμοί εξακολουθούν να γίνονται σε ελεύθερες περιοχές, εκτός του οικισμού (οικόπεδο Θάνου) αλλά και εντός των κατοικημένων περιοχών, όπως η Νότια Συνοικία και η Ασπίδα, μέσα σε χρησιμοποιούμενες ή και εγκαταλελειμμένες οικίες (Οικία Πίθων).

Ο λόφος της Ασπίδας και οι υπώρειές του συγκροτούν πλέον το σημαντικότερο και το πιο πυκνοκατοικημένο τμήμα της θέσης κατά την ύστερη ΜΕ εποχή, όπως δείχνουν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που έχουν έλθει στο φως και δείχνουν ότι ο οικισμός υφίσταται από την ΜΕ ΙΙ και εφεξής περίοδο και γνωρίζει τη μεγαλύτερη ακμή του στην επόμενη (ΜΕ ΙΙΙ) εποχή (Διβάρη – Βαλάκου 1998, 87). Οι ανασκαφές στην περιοχή αυτή ξεκίνησαν το 1902 – 1907 από τον Ολλανδό αρχαιολόγο W. Vollgraff και συνεχίστηκαν μεταξύ των ετών 1974 – 1990 (Touchais 1991, 682 – 686) από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή. Οι εν λόγω ανασκαφικές ομάδες έφεραν στο φως τέσσερις οικιστικούς τομείς, από τους οποίους ο πιο αναλυτικά ανασκαμμένος και μελετημένος είναι ο Νοτιοανατολικός, όπου κατά τη διάρκεια της ΜΕ ΙΙΙΑ (στην οποία ανήκει μία αφιδωτή οικία και άλλα ορθογώνια κάτοψης οικοδομήματα) βρέθηκαν το 1977 τρεις τουλάχιστον ταφές και, συγκεκριμένα, μια ενός ενηλίκου (ΤΑ 11) και ενός μικρού παιδιού (ΤΑ 12) καλυμμένες από θραύσματα του ίδιου πίθου και μια ενός νεογνού (ΤΑ 9). Κατά την ΜΕ ΙΙ – πρώιμη ΜΕ ΙΙΙ περίοδο παρατηρείται ολοκληρωτική απουσία ενταφιασμών στην Ασπίδα που σε συνδυασμό με την οργάνωση τάφων σε διακριτές συστάδες κοντά σε περιοχές εγκατάστασης (ΝΑ υπώρειες και Νότια Συνοικία) ενισχύει την εικόνα διαχωρισμού μεταξύ οικιστικού και ταφικού χώρου. Ίσως αυτή η μεταφορά

κυρίως του χώρου της ταφής σηματοδοτεί την ιδεολογική διαφοροποίηση από το παρελθόν. Στη ΜΕ III – ΥΕ I εγκαταλείπεται η Νότια Συνοικία από τους κατοίκους της, οι οποίοι μετακινούνται προς την Ασπίδα και τους πρόποδες της (Μπαλιτσάρη δδ 2017, 121).

Ειδικότερα, τα ταφικά ευρήματα συνολικά απαριθμούνται και περιγράφονται από τους πιο πάνω ανασκαφείς ως εξής: Δεκαοκτώ ΜΕ τάφοι παιδιών και ενηλίκων ήλθαν στο φως μέσα στα όρια του οικισμού (Touchais et al 2012, 177) (Εικ. 16), χρονολογούμενοι στη ΜΕ I-II και ΜΕ IIIΑ. Πράγματι, στον ΝΑ τομέα του οικισμού, κάτω από δάπεδα δωματίων ή σε ελεύθερους χώρους ανάμεσα στα σπίτια, ήλθαν στο φως δώδεκα συνολικά τάφοι με μεμονωμένες ταφές νηπίων και ενηλίκων. Οι περισσότεροι ανήκουν στον τύπο του απλού λάκκου μέσα στο χώμα, δύο είναι κιβωτιόσχημοι, ένας κτιστός με πλακοειδείς πέτρες και ο άλλος σκαλισμένος στο φυσικό βράχο, ενώ σε πιθοειδές αγγείο βρέθηκε νήπιο θαμμένο κάτω από το δάπεδο δωματίου. Δύο βρέφη, που είχαν ταφεί συγχρόνως μέσα σε αβαθείς λάκκους έξω από τον καμπύλο τοίχο του αφιδωτού σπιτιού, είχαν καλυφθεί με τμήματα από το σώμα μεγάλου πιθοειδούς αγγείου. Πέραν τούτου, κατά τη διάρκεια εξειδικευμένων και με σύγχρονες μεθόδους (ανάλυση DNA) μελετών των νεκρικών δεδομένων (Voutsaki 2005, 108) αποδείχθηκε ότι, οι ταφές στην Ασπίδα μπορούν να περιγραφούν ως κλασική περίπτωση «εντός των τειχών», δεδομένου ότι είχαν τοποθετηθεί κάτω ή ανάμεσα σε οικίες, οι οποίες, **σε αντίθεση με τη Λέρνα**, όπου διαπιστώθηκε εναλλασσόμενη και διαδοχική χρήση, χρησιμοποιούνταν παράλληλα τότε ως ως χώρος κατοικίας και ταφής.

Ως προς το φύλο των νεκρών διαπιστώθηκε ότι υπερτερούν οι γυναίκες που σημαίνει ότι, εάν η αποκλειστική παρουσία γυναικών και παιδιών δεν είναι τυχαία, τότε πρέπει να υπήρχε διαφορετική μεταχείριση των νεκρών ως προς το φύλο και την ηλικία.

Υπόψη ότι δεν έχουν εντοπισθεί στο λόφο της Ασπίδας Κτιστοί Θαλαμωτοί Τάφοι με τη μορφή που απαντούν αυτοί ανατολικά του λόφου της στην αντίστοιχη εποχή στο πεδινό Άργος (Paradimitriou N, 2001).

Συμπεράσματα

Ως συμπέρασμα εν προκειμένω μπορούμε να δεχθούμε ότι οι ταφικές πρακτικές της μεσοελλαδικής περιόδου στην ευρύτερη περιοχή της Ασπίδας διακρίνονται από ομοιογένεια αλλά και ποικιλότητα. Γενικευμένη είναι η ατομική ταφή, η συνεσταλμένη στάση και η φτωχική κτέριση των νεκρών, ενώ ποικιλότητα παρατηρείται στην τυπολογία των τάφων και στους χώρους της ταφής: Στην αρχή της περιόδου είναι έντονη η τάση για την ταφή των νεκρών μέσα στα όρια των οικισμών (Ασπίδα), ενώ στην όψιμη Μεσοελλαδική περίοδο επικρατεί η ταφή σε οργανωμένα νεκροταφεία (υπόγειες Ασπίδας).

1.1.7 Οικόπεδο Τζάφα

Η ανασκαφή του εν λόγω οικοπέδου στις νοτιοανατολικές παρυφές του λόφου της Ασπίδας απέδωσε σημαντικά στοιχεία για τον προϊστορικό οικισμό του Άργους κατά την τελευταία φάση της Μεσοελλαδικής και την αρχή της Υστεροελλαδικής περιόδου (Διβάρη – Βαλάκου, 1998. 86). Συγκεκριμένα, σημειώνουμε ότι οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν στο χώρο αυτό συμπληρώνουν τις ανασκαμμένες θέσεις στην περιοχή της Ασπίδας. Μέσα στα όριά του αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα και τάφοι της ΜΕ ΙΙΙ εποχής. Σε αρκετό βάθος δηλ. από 1,70 έως 2.00 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και αμέσως κάτω από τη μυκηναϊκή επίχωση αποκαλύφθηκαν τμήματα οικοδομημάτων σε καλή κατάσταση διατήρησης και άλλοι χώροι που πιθανότατα ήταν σε χρήση από τη ΜΕ ΙΙΙ έως και την ΥΕ Ι περίοδο, οι δε επιχώσεις περιείχαν άφθονη κεραμική και άλλα ευρήματα. Ειδικότερα, ήλθε στο φως ένα επίμηκες οικοδόμημα, στο χώρο του οποίου βρέθηκε μικρός κιβωτιόσχημος τάφος, που περιείχε ακτέριστη ταφή ενός νηπίου, η οποία αποτελεί χαρακτηριστική «*intra muros*» ταφή της Μεσοελλαδικής περιόδου.

Εξάλλου, τόσο στο βορειοδυτικό, όσο και στο βορειοανατολικό αλλά και στο νότιο τομέα της ανασκαφής, όπου δεν βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα, η έρευνα έφερε στο φως σε βάθος σε βάθος 4,00 έως 4,20 μ. σειρά από δέκα κιβωτιόσχημους και λακκοειδείς τάφους, χρονολογούμενους στην ύστερη Μεσοελλαδική εποχή (Εικ. 17 και 18), οι οποίοι ανήκαν στους συνήθεις τύπους της οικείας ταφικής αρχιτεκτονικής. Οι πέντε από τους τάφους ήταν κτιστοί κιβωτιόσχημοι με πλακοειδείς μεγάλες όρθιες πέτρες στις πλευρές και κάλυψη από δύο ή τρεις μεγάλες πλάκες. Ο πυθμένας των τάφων ήταν στρωμένος με βότσαλα και χώμα. Οι υπόλοιποι πέντε τάφοι ήταν απλοί λάκκοι με κάλυψη από πλάκες ή από φθαρτά υλικά (ξύλα με

λάσπη ή πιθανότατα πηλό), τα οποία δεν σώθηκαν (Εικ. 19 και 20). Από τους λακκοειδείς τάφους, ο ένας μόνον (τάφος VII) ανήκε σε ενήλικο, ενώ οι υπόλοιποι τέσσερις ανήκαν σε παιδιά (ήταν μικρότεροι και αβαθέστεροι με ελάχιστα σκελετικά υπολείμματα). Όλοι οι τάφοι περιείχαν από ένα μόνο νεκρό, ακτέριστο και σε συνεσταλμένη στάση, πλην ενός που περιείχε ένα αγγείο (καλαθόσχημο κύπελλο) και ένα χάλκινο μαχαίρι, καθώς και ενός άλλου που περιείχε ένα ερυθρό μινυακό κάρναρο (Εικ.21).

Πιθανότατα οι πιο πάνω τάφοι αποτελούν τμήμα των οργανωμένων νεκροταφείων της ΜΕ εποχής με διάρκεια ως και την ΥΕ Ι περίοδο που έχουν βρεθεί στην περιοχή ανατολικά και νότια των υπορειών της Ασπίδας, με τις εντατικές σωστικές ανασκαφές των τελευταίων 30 ετών στο Άργος. Στην περίπτωση, ειδικότερα, της ανασκαφής του οικοπέδου Τζάφα, το εκεί νεκροταφείο εγκαταλείφθηκε πριν από το τέλος της ΜΕ εποχής για άγνωστους λόγους και μετά την πάροδο χρόνου και την επισώρευση επιχώσεων πάχους περ. 2 μ. αναπτύχθηκε οικισμός, ίσως λόγω της δημογραφικής ανάπτυξης του Άργους στην περιοχή του λόφου της Ασπίδας στο τέλος της ΜΕ και στη μετάβαση προς την ΥΕ εποχή. Αξιοσημείωτη εν προκειμένω είναι η παρατήρηση **ότι**, σύμφωνα με την πιο πάνω σχετική με την επέκταση του οικιστικού ιστού του Άργους υπόθεση και με βάση τα στρωματογραφικά δεδομένα της συγκεκριμένης ανασκαφής, **είναι δυνατό** να διατυπωθεί η άποψη ότι η θεωρία της παρουσίας πολλών εκτεταμένων ταφικών τύμβων στην περιοχή αυτή του μεσοελλαδικού Άργους κατασκευασμένων από χαλίκια, βότσαλα και κροκάλες, πιθανόν δεν ισχύει για όλες τις μέχρι τώρα γνωστές περιπτώσεις (Διβάρη – Βαλάκου, 1998 89). Εδώ η Νικ. Διβάρη – Βαλάκου ίσως εννοεί ότι υπάρχουν και ορισμένες περιοχές που λόγω επέκτασης του οικισμού και κατά τη διάρκεια της ύπαρξής του δεν χρησιμοποιήθηκαν ως νεκροταφεία ταφικών τύμβων (κατασκευασμένα από τα συγκεκριμένα υλικά).

1.1.8 Οι ανασκαφές στο Νοσοκομείο του Άργους

Σωστικές ανασκαφές της τοπικής ΕΠΚΑ στη θέση του Γενικού Νοσοκομείου του Άργους κατά την περίοδο 1997 -2001 έφεραν στο φως προϊστορικό οικισμό και, μεταξύ άλλων, ΜΕ τάφους σε συστάδες, σε ξεχωριστή θέση από το σύγχρόνό τους προς Δυσμάς οικισμό. Η τοποθέτηση των τάφων, ο προσανατολισμός τους και η έκταση του νεκροταφείου δεν χαρακτηρίζουν τη θέση αυτή ως τοποθεσία ενός ή

περισσότερων τύμβων. Είναι προφανές ότι εκτεταμένες περιοχές και από τις δύο πλευρές του εκεί υπάρχοντος δρόμου είχαν διατεθεί για την ταφή των ενηλίκων, ενώ των παιδιών γίνονταν κάτω από τα δάπεδα των γειτονικών οικιών. Πρόκειται για τους γνωστούς απλούς ΜΕ τάφους, οι οποίοι περιέχουν μεμονωμένες ταφές που συνήθως είναι ακτέριστες ή συνοδεύονται από κεραμική (Παπαδημητρίου Άλκ. 2006, 53 – 4).

1.2. Πρόσυμνα

Στην Αργολίδα βρίσκεται ακόμη μια προϊστορικού ενδιαφέροντος θέση, η **Πρόσυμνα**, που προηγήθηκε του Ηραίου του Άργους (Blegen 1937, 30).

Δύο περιοχές ερευνήθηκαν μεθοδικά σε σημεία που παρείχαν ενδείξεις για κανονικά ιδρυμένα νεκροταφεία (Blegen 1937, 30). Εκεί εντοπίστηκαν κατά τις ανασκαφές του 1925 διάσπαρτοι τάφοι της ΜΕ περιόδου, κυρίως κιβωτιόσχημοι, μεμονωμένοι ή σε συστάδες, που ανήκαν σε διαφορετικά σχήματα (ορθογώνιοι ή ωοειδείς) και καλύπτονταν από ασβεστολιθικές πλάκες, ορισμένοι δε από αυτούς περιείχαν σκελετούς σε συνεσταλμένη στάση (Blegen 1937, 31). Όπως ειδικότερα παρατηρεί ο Blegen, τα ΜΕ νεκροταφεία με τους 31 λακκοειδείς τάφους και τα πλούσια αρχαιολογικά ευρήματα καθώς και η Υστεροελλαδική νεκρόπολη με τους με τους 52 θαλαμοειδείς τάφους έχουν χύσει σε μεγάλο βαθμό φως στην ιστορία της θέσης πριν από τους κλασικούς χρόνους και επαρκώς έχουν καταδείξει ότι η «Πρόσυμνα» υπήρξε κάποτε μια ακμάζουσα πόλη που επάξια κατέχει μια σημαντική θέση στην προϊστορική Αργολίδα (Blegen 1937, 9).

1.3. Ασίνη

Βρέχεται από τον Αργολικό κόλπο και συγκεκριμένα βρίσκεται στο μυχό του από όπου ελέγχει την είσοδο σ' αυτόν, γεγονός που αποτελεί μια πιθανή αιτία ίδρυσής της στο σημείο αυτό. Η θέση απλώνεται σε διάφορα σημεία. Στην εκεί υπάρχουσα χερσονησίδα υψώνεται το επιβλητικό βραχώδες έξαρμα, το **Καστράκι**, που σε μεγάλο βαθμό εξασφαλίζει την προστασία της από επίδοξους επιδρομείς και σ' αυτό βρέθηκαν κυρίως τάφοι. Στην πλαγιά του λόφου, προς την ενδοχώρα, στην «**Κάτω Πόλη**» απλωνόταν ο ΠΕ και ΜΕ οικισμός, καθώς και εντός των τειχών τάφοι. Στον διπλανό λόφο της **Μπαρμπούνας** αποκαλύφθηκε νεκροταφείο σε σημείο που προϋπήρχε οικισμός. Ανατολικά στην πεδιάδα βρίσκεται το **Ανατολικό νεκροταφείο** που κατεξοχήν θεωρείται ως εκτός οικισμού χώρος ταφής. Η θέση κατοικήθηκε από την ΠΕΧ, ΜΕΧ ΥΕΧ, καθώς και στη διάρκεια όλων των εν

συνεχία ιστορικών χρόνων, ως τούτο μαρτυρείται από πλήθος ενδείξεων των αντιστοιχών περιόδων (συμπεριλαμβανομένων διαφόρων οικοδομικών καταλοίπων, όπως της λεγόμενης μυκηναϊκής «Οικίας G» στα βόρεια, το στόμιο μιας ελληνιστικής δεξαμενής που ήταν κάποτε ενσωματωμένη σε σύγχρονη της οικία στα δυτικά, ελληνιστικών τειχών περιμετρικά, του υστερορωμαϊκού λουτρού στα ανατολικά κ.ά.).

Στην Ασίνη είχε προηγηθεί αρχαιολογική έρευνα υπό τους Σουηδούς Persson και Frödin ήδη από τη δεκαετία του 1920 που είχε ως σημαντικό αποτέλεσμα την αποκάλυψη της αρχαίας Ασίνης (Styrenius 1998, 62), αργότερα δε η υπηρεσιακή εμμονή και συνέπεια της αείμνηστης διευθύντριας του Μουσείου Ναυπλίου και μετέπειτα προϊσταμένης της ΕΠΚΑ Αργολίδας Ευαγγελίας Πρωτονοταρίου – Δειλάκη να προηγηθεί έρευνα **σε περιοχή ανατολικά της Ακρόπολης** της Ασίνης πριν χορηγηθεί άδεια για σκοπούμενη τουριστική κατά το έτος 1969 εκμετάλλευσή της είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση πολλά υποσχόμενων αρχαιολογικών ενδείξεων σ' αυτήν και την εν συνεχεία ανάθεση διενέργειας ανασκαφών από τον τότε, επίσης αείμνηστο, Γενικό Διευθυντή Αρχαιοτήτων Σπ. Μαρινάτο στο Σουηδικό Ινστιτούτο Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα με επικεφαλής τον Styrenius και με τη συμμετοχή του Dietz.

Μεσοελλαδικοί τάφοι (Εικ.22) έχουν βρεθεί στις πιο πάνω ανασκαφικές περιοχές της Ασίνης, συνολικά ως προς τον αριθμό 147 ΜΕ τάφοι (Nordquist 1987, 91) με τα εντός αυτών υπολείμματα 158 ατόμων, άρα στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι ταφές ήταν μονές. Οι ταφές στην Κάτω Πόλη θεωρούνται ως «εντός των τειχών», ενώ αυτές του «Ανατολικού νεκροταφείου ως σαφώς «εκτός των τειχών, **αν και είναι δύσκολο να υπάρξει σαφής διαχωρισμός**» λόγω της απουσίας τειχών ή άλλων διακριτών ορίων για τις κατοικημένες περιοχές, καθώς και της κατά καιρούς κυμαινόμενης έστω νοητής διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα στον οικισμό και το νεκροταφείο, ανάλογα με την επέκταση ή συρρίκνωση του οικιστικού πυρήνα (Nordquist 1987, 91). Ως προς το θέμα των χώρων ταφής σε συνάφεια με τη σχέση των ζώντων με τους νεκρούς, η Georgosopoulou (2004, 210) με διαφορετική οπτική επισημαίνει τη στενή σύνδεση της καθημερινότητας των κατοίκων της Ασίνης με τους νεκρούς, τόσο στο πεδίο του χώρου όσο και στο πεδίο της σύλληψης της ιδέας του θανάτου. Η **επαφή** με τους νεκρούς δεν περιοριζόταν μόνο κατά το χρόνο της ταφικής διαδικασίας ή της εθιμικής κατά διαστήματα επίσκεψης του ταφικού

μνημείου αλλά υπήρχε σε καθημερινή και ολόημερη βάση, αφού οι τάφοι βρίσκονταν μέσα, κάτω και γύρω από τις οικίες, χωρίς να έχει αφιερωθεί ιδιαίτερος χώρος για την ταφή τους. Πρόκειται για μια πρακτική που δεν μπορεί να αποδοθεί στην έλλειψη χώρου, δεδομένης της υπερεπάρκειας τούτου εκτός του οικισμού. Αυτό που εδώ γίνεται αντιληπτό είναι ότι δεν διακατείχε ο συνήθης φόβος τους ζώντες, αντίθετα είχαν απόλυτα εξοικειωθεί αυτοί στη συμβίωσή τους με τους νεκρούς.

Ως προς τους ΜΕ τάφους που εντοπίστηκαν στην Ασίνη (1987) οι περισσότεροι ήταν **λάκκοι** (pit graves) (που αποτελούν το συνηθέστερο τύπο στη ΜΕΧ, Nordquist 1987, 91), από τους οποίους οι 64 βρέθηκαν «εντός των τειχών» και οι 4 εκτός, συναποτελούν δε το 46% του συνόλου όλων των τάφων στην Ασίνη (Nordquist 1987, 91) και χρησιμοποιήθηκαν για ενήλικες και παιδιά αμφοτέρων των φύλων. Οι τάφοι αυτοί εμφανίζονται σε όλα τα μεγέθη με ποικιλία σχημάτων. Στη Ασίνη, επίσης, έχει εντοπισθεί και ένας τύμβος, για τον οποίο γίνεται λόγος πιο κάτω.

Ειδικότερα ως προς τους πιο πάνω αναφερόμενους επιμέρους χώρους ταφής σημειώνουμε τα εξής, αφού εκ προοιμίου επισημάνουμε ότι μόνο κατά την ύστερη ΜΕ ΙΙΙ περίοδο εμφανίζονται και στις τρεις περιοχές ενδείξεις ταυτόχρονης χρήσης κατοίκησης και ταφής :

Τάφοι «εντός των τειχών» της Κάτω Πόλης

Ελάχιστα ίχνη ΜΕ κατοίκησης έχουν ανιχνευθεί στην Ακρόπολη (Άνω Πόλη), όπου, ωστόσο, βρέθηκαν και εκεί τάφοι (Dietz 1982, 101). Περισσότερα ευρήματα ήλθαν στο φως στη βόρεια κλιτύ του βραχώδους όγκου της Ασίνης και συγκεκριμένα προς την πλευρά της ενδοχώρας, (Καστράκι) (Dietz 1975, 157), στην επονομασθείσα από τους ανασκαφείς «Κάτω Πόλη», όπου δημιουργήθηκαν αναβαθμοί για διευκόλυνση της χρήσης / κατοίκησης. Δεν πρόκειται ακριβώς για «νεκροταφείο» (δηλ. για συγκεκριμένο, οριοθετημένο και οργανωμένο γι' αυτό το σκοπό χώρο) αλλά για «εντός των τειχών» ταφές με μια «χαλαρή» δομή ή μάλλον με έλλειψη συγκεκριμένης δομής. Οι συγκεκριμένες ταφές εντοπίστηκαν μεταξύ των οικιών, αλλά και κάτω από τα δάπεδα ορισμένων εξ αυτών ήδη κατά τις ανασκαφές του 1920, οπότε βρέθηκαν 111 τάφοι με τα υπολείμματα 112-114 νεκρών (Frödin and Persson 1938, 1-28) αδιευκρίνιστης από τους ανασκαφείς ηλικίας, ενώ, σύμφωνα με την Nordquist, από αυτούς τουλάχιστον 30 – 40 είναι ενήλικες και 63 παιδιά (Nordquist 1987, 95). Γενικά, στην Κάτω Πόλη υπερίσχυαν αριθμητικά οι παιδικές

ταφές σε σχέση με το Ανατολικό νεκροταφείο, όπου υπερισχύουν οι ταφές ενηλίκων (περ.60% - 40%) (Nordquist 1987, 102). Επίσης είναι δυσδιάγνωστη η ακριβής εντός της ΜΕ εποχής χρονολόγηση, κυρίως λόγω του μικρού αριθμού των κτερισμάτων.

Σε γενικές γραμμές, πάντως, η πλειονότητα των ταφών εντάσσεται χρονικά ανάμεσα στις πρώιμες και τις ύστερες ΜΕ φάσεις, ίσως, σύγχρονες με τα ανάμεσά τους οικοδομικά κατάλοιπα. Σε κάθε περίπτωση έχει απασχολήσει την έρευνα το θέμα πολλών περιπτώσεων, αν δηλ. πρόκειται για υποδαπέδιες ταφές σε «εν ενεργεία» οικίες ή για ταφές σε ήδη εγκαταλελειμμένες οικίες.

Πράγματι, το ζήτημα της συγχρονικότητας ανάμεσα στις οικίες και τους τάφους στην Κάτω Πόλη παραμένει εν πολλοίς αμφιλεγόμενο και ερευνητέο. Χαρακτηριστικά εν προκειμένω αναφέρεται ότι τάφοι, που συχνά φέρονται ως ευρισκόμενοι σε κεντρικά σημεία της Κάτω Πόλης, ίσως κατά την εποχή των ταφών αυτά τα σημεία να ήταν χέρσες περιοχές ή βοσκότοποι εντός του οικισμού (Nordquist 1987, 95)

Οι ταφικοί τύποι στο συγκεκριμένο νεκροταφείο είναι οι συνήθεις για την περίοδο, με συνηθέστερο τον απλό λάκκο, που αριθμητικά υπερισχύει όλων των άλλων τύπων και περιέχει ως επί το πλείστον απλές παιδικές ταφές. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, είναι λιγότεροι σε αριθμό από τους λάκκους, και σαφώς μικρότεροι από εκείνους «εκτός των τειχών». Αρκετοί διέθεταν βοτσαλωτά δάπεδα και καλυπτήριες πλάκες.

Ως προς τον **προσανατολισμό** της τοποθέτησης του νεκρού και της φοράς του προσώπου του είναι δυσχερές να τεκμηριωθεί κάποια κρατούσα πάγια πρακτική και, μάλλον, η τοποθέτησή του στον τάφο ήταν συνάρτηση της κλίσης του εδάφους και του προσανατολισμού των κτισμάτων στην κατοικημένη περιοχή (Nordquist 1987, 98), ενώ σε όλες τις ταφές η στάση του νεκρού ήταν λίγο – πολύ συνεσταλμένη.

Στην Ασίνη η παρουσία κτερισμάτων στους τάφους δεν συνδέεται άμεσα με κάποιο είδος τάφου ή την ηλικία ή το φύλο του νεκρού, αν και, κρίνοντας από το σύνολο, οι απλούστεροι τάφοι τείνουν να περιέχουν λιγότερα σε αριθμό κτερίσματα, χωρίς αυτό να είναι απόλυτο. Πάντως, «πλούσια» κτερισμένοι τάφοι εμφανίζονται σε όλες τις φάσεις της ΜΕ περιόδου (Nordquist 1987, 98).

2) «Εκτός των τειχών» βρίσκεται το **Ανατολικό Νεκροταφείο**, το οποίο εν μέρει ανασκάφηκε (όπως και ο λόφος της **Μπαρμπούνας**) κατά το χρονικό διάστημα των ετών από το 1970 έως το 1989 αποδίδοντας μια σημαντικά λεπτομερέστερη σε σχέση με το παρελθόν εικόνα της Ασίνης. Έτσι γνωρίζουμε ότι η περιοχή ανατολικά από την Ακρόπολη χρησιμοποιήθηκε γύρω στο 1600 π.Χ. ως μεσοελλαδικό νεκροταφείο και ότι ένα αιώνα αργότερα, δηλ. περί το 1500 π.Χ., στην ίδια περιοχή είχε ιδρυθεί ένας πρώιμος μυκηναϊκός οικισμός (Styrenius 1998, 66). Τα αποτελέσματα των ανασκαφών αυτών εκδόθηκαν υπό τον τίτλο *Asine II*, για να διακρίνεται από την προηγούμενη αντίστοιχη δημοσίευση που αφορούσε στις παλαιές ανασκαφές, ενώ τα αποτελέσματα των μετέπειτα νεότερων ανασκαφών της δεκαετίας του 1990 δημοσιεύτηκαν το 1997 στο Συμπληρωματικό Τόμο *Asine III* (Μάλιστα στο δεύτερο κεφάλαιο αυτού του τόμου η Nordquist περιγράφει αναλυτικά περισσότερους από 100 τάφους, κιβωτιόσχημους και λάκκους που στην *Asine I* είχαν απλώς συνοπτικά αναφερθεί).

Εντοπίστηκαν εντός αυτού, δηλ. του Ανατολικού νεκροταφείου, στη διάρκεια των πιο πάνω ανασκαφών 20 – 21 τάφοι (Nordquist 1987, List of Graves). Όλοι οι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι και των τριών (βλ. πιο κάτω) τύπων εκτός από 2 αγγειοταφές με διπλές ταφές ενηλίκων. Οι τάφοι ως επί το πλείστον περιείχαν ταφές ενηλίκων (11 ανδρικές και 8 γυναικείες, ενώ βρέθηκαν μόνο 5 παιδικές ταφές. (Nordquist 1987, 99). Οι τάφοι περιείχαν απλές ταφές εκτός από δύο περιπτώσεις, όπου βρέφη τοποθετήθηκαν μαζί με ενήλικες (π.χ. στον τάφο 1972 – 5). Ορισμένοι από αυτούς ήταν πλούσια κτερισμένοι, όπως π.χ. ο 1971-3, στους οποίους βρέθηκαν τουλάχιστον έξι παρόμοια μεταξύ τους αλλά όχι ταυτόσημα ζεύγη (*pairing of pots*) κύπελλα με πόδι (*goblets*) (Dietz 1982, 24, 2, Nordquist 1999, 571). Σχεδόν όλοι είχαν βοτσαλωτά δάπεδα και αρκετοί από αυτούς διέθεταν καλυπτήριες πλάκες.

Οι ταφές ενηλίκων σε ταφικούς πίθους στο «εκτός των τειχών» Ανατολικό Νεκροταφείο είναι σπανιότερες από εκείνες των μικρών παιδιών σε αγγεία, που ήταν συχνά σπασμένα ή επισκευασμένα ή σε θραύσματα κατά το χρόνο της ταφής (Nordquist 1987, 100). Ανάμεσα σε αυτές τις ταφές εντοπίστηκαν ορισμένες διπλές πιθοταφές ενηλίκων, από τις οποίες, η μία μόνο, η 1971-15, κατέστη δυνατό να χρονολογηθεί στη ME III περίοδο (Nordquist 1987, 99). Σημειωτέον ότι στην Αργολίδα έχουν βρεθεί μόνο σε λίγες περιπτώσεις ταφές ενηλίκων σε αγγεία στη

διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους της ΜΕ περιόδου. Πράγματι, εκτός από την Ασίνη, διπλές και πολλαπλές (multiple) ταφές ενηλίκων έχουν επίσης εντοπισθεί στο Άργος (Nordquist 1987, 99), όπως π.χ. στον τύμβο Γ, ο 69, που περιείχε τουλάχιστον δύο μη σύγχρονους σκελετούς ενηλίκων. Το ίδιο συνέβη και σε δύο ακόμη περιπτώσεις στην ίδια περιοχή, δηλ. στο Άργος, ενώ και οι τρεις περιπτώσεις χρονολογούνται στη ΜΕ I/II περίοδο (Δειλάκη 1977, πίν.99). Στη ΜΕ Μεσσηνία οι ταφές ενηλίκων σε ευμεγέθεις πίθους είναι πολύ συχνότερες και συνήθως είναι μονές και σπανιότερα δύο ταφές.

Ο προσανατολισμός των τάφων δεν οφειλόταν σε κάποια μεταφυσική ιδεολογία, αλλά φαίνεται ότι εξαρτάτο από την εκάστοτε μορφολογία του εδάφους, η δε στάση των νεκρών ήταν συνεσταλμένη.

Ο τύμβος της Ασίνης στο Ανατολικό νεκροταφείο

Το Ανατολικό νεκροταφείο γενικότερα θεωρείται ότι έχει την πιο εντυπωσιακή εμφάνιση από όλους τους ταφικούς χώρους μέσα και γύρω από το Καστράκι, σ' αυτή δε την εκτίμηση συμβάλλει και ο εκεί **τύμβος** που δυστυχώς είχε ήδη διαταραχθεί από την αρχαιότητα (Asine II,1 εικ. 3). Όμως, πρόκειται για εύρημα που δείχνει ότι εκείνη την εποχή υπήρχε στην Ασίνη μια ομάδα κατοίκων, οι οποίοι είχαν τη δυνατότητα να ανεγείρουν ταφικά μνημεία αυτού του μεγέθους, διαφοροποιούμενοι ως προς αυτή την επιλογή από τα μέλη της υπόλοιπης κοινότητας.

Όπως ειδικότερα περιγράφεται από τον Δανό ανασκαφέα του Søren Dietz, ο τύμβος βρισκόταν στο δυτικότερο σημείο του Ανατολικού νεκροταφείου στους πρόποδες της Ακρόπολης. Ο τύμβος **καλυπτόταν με ένα στρώμα από βότσαλα** που περιείχε υλικό της ΥΕ III εποχής, ακριβώς όπως συνέβαινε στο σύνολό του Ανατολικού νεκροταφείου (Dietz 1980, 17). Ήταν εν μέρει κατεστραμμένος, ιδίως στο κέντρο του, εικάζεται πάντως ότι είχε κυκλικό σχήμα με διάμετρο 8μ. και σημερινό ύψος 50 εκ. Σήμερα ο περίβολός του σώζεται αποσπασματικά, ιδιαίτερα στο ανώτερο τμήμα του, όπου η ανώτερη λίθινη καλυπτήρια πλάκα είχε αφαιρεθεί ήδη από την αρχαιότητα (Dietz 1975, 159). Ο τύμβος διαθέτει δύο λίθινα καλύμματα (στρώσεις, μανδύες), το ένα επάνω στο άλλο και ανάμεσά τους υπάρχει ένα λεπτό στρώμα πηλού. Το κατώτερο μέρος αποτελείται από ανισομεγέθεις λίθους, ενώ το ανώτερο (μάλλον κατασκευασμένο σε υστερότερη φάση της ΜΕ εποχής) δίνει την

εντύπωση ενός λιθόστρωτου από στρογγυλούς καλά αρμοσμένους μεταξύ τους και προσεκτικά επιλεγμένους λίθους.

Οργάνωση του χώρου του τύμβου της Ασίνης

Ως προς την οργάνωση του χώρου σημειώνω ότι, σε περίπτωση που το κέντρο του τύμβου περιείχε κάποιον τάφο, αυτός θα είχε ήδη συληθεί και καταστραφεί στη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων και κάθε ίχνος του τώρα έχει εξαφανισθεί. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι αυτό βρέθηκε κενό χωρίς το παραμικρό ίχνος, περί αυτό όμως εντοπίστηκαν τρεις προσανατολισμένοι προς αυτό τάφοι. Πρόκειται για **τρεις** ανομοιομορφα τοποθετημένους κιβωτιόσχημους τάφους ορθογώνιας κάτοψης (1971-11, 1971-12 και 1972-5), από τους οποίους οι δύο στο ανώτερο και ο τρίτος στο κατώτερο τμήμα. Περιείχαν σκελετικά κατάλοιπα, ο πρώτος μιας νεαρής γυναίκας, ο δεύτερος ενός αγοριού και ο τρίτος μια διπλή ταφή (γυναίκας και παιδιού) (Dietz 1975, 159).

Το **ιστορικό του τύμβου αναθεωρήθηκε** βάσει των ευρημάτων της ερευνητικής ομάδας Βουτσάκη ως εξής: Το κατώτερο τμήμα του είναι πιθανό να ανήκει στην πρώιμη ΜΕ ΙΙ, ενώ το ανώτερο προστέθηκε αργότερα ίσως κατά την ύστερη ΜΕ ΙΙ περίοδο και σ' αυτήν ανήκουν επίσης ορισμένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι που **ανοίχθηκαν επάνω από αυτόν** (Voutsaki et al. 2008, 448). Το γεγονός ότι ανήκει στη ΜΕ ΙΙ σημαίνει ότι, μαζί με τον τύμβο Α του Άργους και τις εκεί πρώιμες συστάδες των τάφων εντός των λεγόμενων «τύμβων Β και Γ», αποτελούν τα αρχαιότερα εκτός οικισμού νεκροταφεία στην Αργολίδα και από τα πρωιμότερα στην ηπειρωτική Ελλάδα. Υπόψη ότι ο αριθμός των τάφων αυξήθηκε απότομα στη ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ ΙΑ, ωστόσο δεν υπήρξε αξιοσημείωτη αλλαγή στις ταφικές πρακτικές.

Τάφοι εκτός του τύμβου

Σε περιοχή κείμενη **νοτιοανατολικά του τύμβου** βρέθηκαν 20 τάφοι που περιείχαν 23 νεκρούς (Dietz 1980, 71). Οι τάφοι στην πλειονότητά τους ήταν κιβωτιόσχημοι (16), 2 πίθοι, 1 λακκοειδής και ένας πλινθόκτιστος με απλές ταφές σε συνεσταλμένη στάση με ελάχιστα ή και καθόλου κτερίσματα (Voutsaki et al. 2008, 450) με τις μονές ταφές να κυριαρχούν στους κιβωτιόσχημους και τις πολλαπλές στους ταφικούς πίθους. Γενικά δεν παρατηρείται διαφοροποίηση στις ταφές εντός και εκτός του τύμβου ως προς τα κτερίσματα, το φύλο, την ηλικία. Οι πιο απομακρυσμένοι από τον τύμβο τάφοι βρίσκονταν σε χαμηλότερο υψόμετρο και

πλησιέστερα προς τη θάλασσα, με αποτέλεσμα να έχει επηρεασθεί το περιεχόμενο τους από τη διακύμανση το επιπέδου του υδάτινου ορίζοντα. Όλοι περιείχαν σκελετούς σε μάλλον κακή κατάσταση και σε συνεσταλμένη στάση, ήταν δε, ως συνήθως κατά τη συγκεκριμένη Εποχή, ελάχιστα ή και καθόλου κτερισμένοι. Σε έναν από αυτούς και συγκεκριμένα σε ανδρικό τάφο ΝΑ του τύμβου βρέθηκε ένα **χρυσό διάδημα**, παράλληλο του οποίου είναι αντίστοιχο διάδημα από το λεγόμενο Βόρειο Νεκροταφείο της αρχαίας Κορίνθου, καθώς βέβαια και όσα βρέθηκαν στους ολίγον υστερότερους λακκοειδείς των Μυκηνών (Dietz 1975, 160). Σε μια άλλη ταφή μιας νεαρής γυναίκας βρέθηκε ένα σπάνιο διπλό αγγείο, του οποίου τα δύο σφαιρικά σώματα επικοινωνούσαν επιτρέποντας την ανάμειξη των υγρών τους. Εξάλλου, ειδική οστεολογική έρευνα έδειξε ότι η ηλικία των νεκρών ήταν κατά μ.ό. 32 ετών για τους άνδρες και 28 και μισό για τις γυναίκες. (Dietz 1975, 160).

Σύγκριση του τύμβου με άλλους

Ο ταφικός τύμβος της Ασίνης διαφέρει σύμφωνα με τον Dietz από την πλειονότητα των άλλων τυμβίων / ταφικών συγκροτημάτων ως προς το ότι αποτελεί μεν νεκροταφείο αλλά κυρίως είναι νεκροταφείο μέσα σε ένα νεκροταφείο (ταφικό πεδίο). Παρόμοια περίπτωση είναι αυτή στα Δενδρά και ίσως εκείνη στο οικόπεδο Θεοδωρακόπουλου στο Άργος, θεωρείται δε αυτή η περίπτωση της εντός ενός νεκροταφείου παρουσίας ενός τύμβου ως ένα τοπικό και εκτός οικισμού ταφικό χαρακτηριστικό στη ΜΕ Αργολίδα (Dietz 1980, 74). Αντίθετα, η απουσία σε ένα τύμβο περιμετρικού λιθόκτιστου αναλήμματος (που κυρίως εμφανίζεται στη Λευκάδα και τη δυτική Πελοπόννησο π.χ. στο Σαμικό) δεν συνιστά τοπική διαφοροποίηση, αφού απαντά στο Κεφαλόβρυσο που ομοιάζει με αυτόν της Ασίνης (Dietz 1980, 74).

Το τέλος του Ανατολικού νεκροταφείου

Ο ταφικός χώρος περιέπεσε σε αχρησία **κατά την πρώιμη ΥΕ περίοδο** και περίπου την ίδια εποχή χτίστηκαν εκεί οι πρώτες οικίες ενός Μυκηναϊκού χωριού (Nordquist 1987, 100, Dietz 1975, 163). Πριν τεθούν τα θεμέλια των οικιών φρόντισαν οι οικιστές να καλύψουν το εκεί πρότερο (Ανατολικό) νεκροταφείο με ένα παχύ στρώμα από βότσαλα, ώστε υπό τύπον «σφράγισης» (Nordquist 1987, 100) να προστατευθούν οι υποκείμενοι τάφοι. Σημειωτέον ότι στη θέση του τύμβου δεν εντοπίστηκαν ίχνη τοίχων της Μυκηναϊκής περιόδου αλλά μόνο μεταγενέστερων

περιόδων (Πρωτογεωμετρικών κλπ), οπότε εκτιμάται ότι αφαιρέθηκε από τον τύμβο το πιο πάνω αναφερόμενο κεντρικό τμήμα αυτού (Dietz 1975,163).

3) Οι ανασκαφές στην πλαγιά του λόφου της Μπαρμπούνας (Backe - Forsberg 1978, 53) ξεκίνησαν το 1970 όταν ο επικεφαλής αυτών Carl Styrenius παρατήρησε ότι εκεί υπήρχαν πολλά όστρακα της Γεωμετρικής Εποχής (Styrenius 1998, 65). Τα ανασκαφικά ορύγματα των ετών 1970 - 1972 έφθασαν μέχρι τα αρχικά επίπεδα των προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων και απέδωσαν μεσοελλαδικά μαζί με άλλων εποχών όστρακα, που προέρχονται από λεπτή και χονδροειδή διακοσμημένη κεραμική, μέρος της οποίας βρέθηκε μέσα σε τάφους (Backe - Forsberg 1978). Τις ανασκαφές σε αυτή τη θέση και ακόμη πιο ψηλά στο λόφο συνέχισε από το 1973 ο Robin Hägg.

Στην πλαγιά αυτή έχουν ανασκαφεί 15 ΜΕ τάφοι με τουλάχιστον 17 ταφές (Nordquist 1987, 98). Εκεί προϋπήρχαν οικίες τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της ΜΕ ΙΙΑ περιόδου, ίσως και ενωρίτερα, μετά την καταστροφή των οποίων ο χώρος που εκάλυπταν χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Εκεί βρέθηκαν τάφοι των συνήθων για την περίοδο (ΜΕΧ) τύπων (7 κιβωτιόσχημοι, 4 λάκκοι, ένας τάφος αβέβαιου τύπου) καθώς και σκαμμένοι ανάμεσα σε οικιστικά κατάλοιπα 2 λακκοειδείς τάφοι, της μετέπειτα ΥΕ περιόδου. Οι κιβωτιόσχημοι περιείχαν τις ταφές 3 ενηλίκων (μιας γυναίκας και δύο ανδρών) και 4 παιδιών και τουλάχιστον οι 5 από αυτούς είχαν βοτσαλωτό δάπεδο, ενώ οι 4 διέθεταν καλυπτήριες πλάκες. Σε μια ανδρική ταφή υπήρχε μια μικρότερη πλάκα ως προσκέφαλο του νεκρού, ενώ στη διπλανή γυναικεία μόνο καλυπτήριες πλάκες, όμως και στις δύο περιπτώσεις οι πλάκες αυτές ήταν από εκλεκτής ποιότητας μωβ ασβεστόλιθο (Nordquist 1987, 99).

Λακκοειδείς τάφοι στο λόφο της Μπαρμπούνας

Ιδιαίτερη περίπτωση επιμελημένης κατασκευής συνιστούν οι δύο περίπλοκοι **λακκοειδείς τάφοι**, που επίσης εντοπίστηκαν «εκτός των τειχών» και συγκεκριμένα **στο λόφο της Μπαρμπούνας**, με τα χαρακτηριστικά του είδους τους δηλ. ευρύτερο όρυγμα προς τα άνω και την τοποθέτηση των λιθόκτιστων κιβωτιόσχημων τάφων στο κατώτερο επίπεδο (Nordquist 1987, 100 -1), σε έναν από τους οποίους εντοπίστηκε μια κλίμακα προς το χαμηλότερο όρυγμά του. Περιείχαν δύο ανδρικές και μια γυναικεία ταφή και φαίνεται ότι οι εν λόγω τάφοι συνδέουν τα ταφικά έθιμα των κατοίκων της πρωιμότητας Υστεροελλαδικής Ασίνης με εκείνα

των μελών της αντίστοιχης κοινωνικής διαστρωμάτωσης στους λακκοειδείς των Μυκηνών και των παρόμοιων κατασκευών στο Άργος (Δειλάκη 1980), μελών μιας αναδυόμενης υψηλής τάξης, που ίσως εμπνέονταν από και επιζητούσαν να μιμηθούν τις συνήθειες των ελίτ στα μεγαλύτερα κέντρα της μεταβατικής προς την ΥΕ περίοδο Αργολίδας (Nordquist 1987, 101).

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμη μια έστω επιγραμματική αναφορά στη σχετική με τη **μετάβαση από τη ΜΕΧ στη ΥΕΧ** θεώρηση του **Dietz**, ο οποίος βασικά αποδέχεται την άποψη των Wace και Blegen περί της θεμελίωσης του Μυκηναϊκού πολιτισμού σε ηπειρωτικές βάσεις, αλλά ιδιαίτερα προβληματίζεται για το χρόνο που έλαβε χώρα η μετάβαση αυτή. Ειδικότερα για το χρόνο έναρξης της ΥΕ I περιόδου λαμβάνει υπόψη του την κατά το χρόνο αυτό εμφάνιση των γραπτών απεικονίσεων στα αγγεία (patterned ware). Αφού εντοπίζει τη δυσχέρεια που παρουσιάζει η διαπίστωση ότι στους τάφους που περιέχουν το μεγαλύτερο και σημαντικότερο μέρος τού προς μελέτη υλικού σποραδικά μόνο έχουν βρεθεί αντικείμενα που προσδιορίζονται ως ανήκοντα στην **ΥΕ I** εποχή, προβάλλει την άποψη ότι **αυτή χρονικά συμπίπτει με την αποκαλούμενη ΜΕ ΙΙΒ**, και μάλιστα, προσθέτει ότι αντικείμενα, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αντιπροσωπευτικά της ΥΕ I εποχής, στην πραγματικότητα η παραγωγή τους έχει γίνει σύμφωνα με μια γνήσια ΜΕ παράδοση. Παράλληλα στοιχειοθετεί με σειρά επιχειρημάτων βασισμένων σε αρχαιολογικά ευρήματα την άποψή του ότι είναι διακριτές μεταξύ τους οι χρονολογικές ομάδες των τεχνέργων της ΜΕ ΙΙΑ από την ΙΙΒ (Dietz 1980, 141).

Χωρική κατανομή των εκτός οικισμού τάφων της Ασίνης

Γενικότερα, ως προς τους δύο πιο πάνω «εκτός των τειχών» χώρους ταφής, από τους 36 τάφους οι 22 ήταν **κιβωτιόσχημοι** (Nordquist 1987, 100), που μαζί με τους δύο λακκοειδείς συγκεντρώνουν ένα ποσοστό περισσότερο από 66% του συνόλου των εκτός των τειχών τάφων, ενώ οι εντός των «τειχών» περίπου το 26% του συνόλου (Nordquist G. 1987, 100). Υπόψη ότι βρέθηκαν μόνο 4 εκτός των τειχών ταφές σε λάκκους (Nordquist 1987, 100, table 8.1) και, επίσης, ενδιαφέρον στοιχείο είναι το γεγονός ότι εντοπίστηκαν 17 περιπτώσεις κιβωτιόσχημων τάφων που είχαν βοτσαλωτά δάπεδα και 18 με καλυπτήριες πλάκες (Nordquist 1987, 100, table 8.2).

Είδη τάφων της Ασίνης

Οι τάφοι που εντοπίστηκαν στις επιμέρους περιοχές στην Ασίνη ανήκουν στους εξής τύπους:

Λάκκοι (Εικ. 23) που αποτελούν το πιο συνηθισμένο είδος σε ολόκληρη τη ΜΕ περίοδο και στην Ασίνη εύκολα σκάβονται στο μαλακό της χώμα. Από τους λάκκους αυτούς 64 βρέθηκαν «εντός» και 4 «εκτός των τειχών» και συναποτελούν το 46% του συνολικού αριθμού των τάφων (Nordquist 1987, 91). Χρησιμοποιήθηκαν για παιδιά και ενήλικες αμφοτέρων των φύλων και ήταν όλων των μεγεθών, τόσο για νήπια όσο και για διπλή ταφή ενηλίκων, ως προς δε το σχήμα τους κατασκευάζονταν σε ποικίλες μορφές, από το συνηθισμένο βραχύ μέχρι το μακρόστενο. Κτερίσματα έχουν βρεθεί σε 12 ή 17 % του συνόλου των λάκκων.

Λιθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι (stone built cists) (Εικ. 24 και 25) που αριθμούνται στους 51 ή το 34 % του συνόλου των τάφων, από τους οποίους 29 εντός και 22 εκτός των τειχών, είχαν δε και αυτοί χρησιμοποιηθεί για ταφές και των δύο φύλων όλων των ηλικιών (Nordquist 1987, 92). Στην περίπτωση ύπαρξης καλυπτήριας πλάκας (Εικ.26), η επάνω σειρά των τοίχων ήταν διασκευασμένη ως περβάζι, όπου ακουμπούσε η πλάκα, ενώ μικρές πέτρες, χρησιμοποιούμενες ως σφήνες, σφράγιζαν τις ρωγμές. Πρόσθετη κατασκευαστική φροντίδα, όπως η παρουσία βοτσαλωτών δαπέδων και καλυπτήριων πλακών, είναι στοιχεία συνηθέστερα στους κιβωτιόσχημους από όλους τους άλλους τύπους τάφων και, πράγματι, από το σύνολο των 51 κιβωτιόσχημων τάφων οι 42 ή ποσοστό περίπου 82% διέθεταν κάποιο είδος από τα πιο πάνω επί πλέον των συνηθών κατασκευαστικά στοιχεία (Nordquist 1987, 92). Υπόψη, τέλος, ότι τα κτερίσματα που βρέθηκαν στους κιβωτιόσχημους τάφους είναι πολύ περισσότερα από οποιοδήποτε άλλο ταφικό τύπο. Πράγματι, το 16 έως 31% αυτών περιείχαν κάποιο είδος κτερισμάτων (Nordquist 1987, 92).

Ημικιβωτιόσχημοι (cists) (Εικ. 27). Πρόκειται για λάκκους που έχει καταβληθεί προσπάθεια να προσομοιάζουν με λίθινους κιβωτιόσχημους. Ενίοτε, έχει χρησιμοποιηθεί ως μια πλευρά τους ένας τοίχος, πλάι στον οποίο έχουν κατασκευασθεί (Nordquist 1987, 93). Τέσσερις έως πέντε περιπτώσεις τάφων αυτού του είδους βρέθηκαν στην Ασίνη (Nordquist 1987, table 8.1), είναι προφανές όμως ότι, λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης, είναι δυσχερής η ακριβής ταύτισή τους, χωρίς να αποκλείεται να είναι τελικά κατεστραμμένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι

(Blackburn 1977, 14). Σ' αυτούς τους τάφους στην Ασίνη έχουν εντοπισθεί βοτσαλωτά δάπεδα και περιστασιακή κτέριση.

Πηλόκτιστοι (clay-cists) και πλινθόκτιστοι (brick – cists) κιβωτιόσχημοι τάφοι. Θεωρούνται υποκατηγορίες των λιθόκτιστων κιβωτιόσχημων τάφων και είναι ολιγάριθμοι στην Ασίνη. Τα δύο είδη των **πηλοπλινθόκτιστων** τάφων που βρέθηκαν στην Ασίνη (Nordquist 1987, 93) είναι το ένα με κατακόρυφα πήλινα πλακίδια, το άλλο με τη μορφή λάκκου επενδεδυμένου με πηλό και είχαν βοτσαλωτό δάπεδο. Ο αριθμός τους μικρός, σε αντίθεση με παράλληλα, όπως εκείνο της Λέρνας (Blackburn 1970), όπου βρέθηκαν 17 από αυτούς και 4 στο Άργος (Deilaki 1980, τάφοι υπ' αριθμ. 118, 119, 137 και 146).

Ταφές σε πίθους και άλλα αγγεία

Οι **αγγειοταφές** (pot –burials) που βρέθηκαν στην Ασίνη δεν αφορούσαν μόνο ταφές σε πίθους αλλά και σε άλλου είδους αγγεία, τοποθετημένα στο πλάι, όπως υδρίες και δίωτοι αμφορείς με το στόμιο κλεισμένο με μια πέτρα ή άλλο αγγείο ή όστρακο. (Εικ.28) Στην Ασίνη οι 8 αγγειοταφές που εντοπίστηκαν αντιπροσωπεύουν μόνο το 5% του συνόλου των τάφων και, σε αντίθεση με εκείνους στη Λέρνα, χρησιμοποιήθηκαν τόσο για ταφές ενηλίκων όσο και παιδιών (Nordquist G. 1987, Table 8,1).

Οι **πιθοταφές** που βρέθηκαν **εντός** της Κάτω Πόλης περιείχαν ταφές ανηλίκων, παιδιών και νηπίων, όπως π.χ. η MH 45 (Hägg et al 1996, G3 no.140. Diary 9, 24/4/1926 και Nordquist 1987, 93). Αντίθετα, στο Ανατολικό νεκροταφείο βρέθηκαν πιθοταφές ενηλίκων, οι οποίες, μάλιστα, ήταν κτερισμένες με 2-4 αγγεία, σε αντίθεση με εκείνες των παιδιών «που δεν περιείχαν κτερίσματα» (Nordquist 1987, 93).

Λακκοειδείς τάφοι

Δύο **λακκοειδείς τάφοι** (shaft graves) (βλ. πιο πάνω) της ομώνυμης με αυτούς περιόδου (οι B 30 και B 34) βρέθηκαν στο λόφο της Μπαρμπούνας και περιείχαν ο καθένας από μία απλή και φτωχά κτερισμένη ταφή. Αμφότεροι είχαν διαστάσεις 2 - 1,5 μ. X 1,5 μ. στο ανώτερο τμήμα τους **και** 0,5 – 0,6 μ. στο κατώτερο (Nordquist 1987, 93), όπου είχε λαξευθεί σε βάθος 60εκ. ένας λιθόκτιστος κιβωτιόσχημος τάφος. Είχαν επίσης καλυπτήριες πλάκες που στηρίζονταν στο πλαίσιο που σχημάτιζε το ανώτερο τμήμα του ορύγματος (Nordquist 1987, 93).

Λίθινοι περίβολοι

Ο όρος **λίθινοι περίβολοι** (stone enclosures) (Εικ.29) (Persson 1958, 341 – 45) χρησιμοποιήθηκε για μια μικρή ομάδα 4-5 «εντός των τειχών» τάφων, καθένας των οποίων περιείχε μια ταφή μέσα σ' ένα μεγάλο ρηχό λάκκο, γύρω από τον οποίο υπήρχε μια μονή σειρά λίθων. Όλοι χρονολογούνται στην πρώιμη μεσοελλαδική περίοδο (Nordquist 1987, 93) και ένας από αυτούς περιείχε την πλούσια κτερισμένη ταφή μιας γυναίκας, αψευδής ένδειξη της ύπαρξης ομάδας ανθρώπων μέσα στην κοινότητα που εκείνη την εποχή είχαν τη δυνατότητα να ανεγείρουν αυτού τους είδους το ταφικό μνημείο και να κτερίζουν τόσο πλουσιοπάροχα ένα νεκρό.

Σήματα

Ως προς την ιδιαίτερη και επιπλέον κατασκευαστική φροντίδα (**furnishing**) των τάφων της Ασίνης σημειώνουμε ότι όλοι οι διαφορετικοί ταφικοί τύποι μαρτυρούν μια ιδιαίτερη, λιγότερη ή περισσότερη, φροντίδα, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή και από την ύπαρξη σε αυτούς **ταφικών σημάτων** (grave markers), που οπωσδήποτε ήταν περισσότερα από όσα σήμερα έχουν εντοπισθεί. Όρθιες πλάκες χρησιμοποιούμενες ως σήματα, συχνά με την μορφή μεγάλων λίθων, βρέθηκαν επίσης στο Άργος (Δεϊλάκη 1980, 164 – 68), στη Λέρνη (Blackburn 1970) και, βέβαια, στους μεταβατικούς ταφικούς κύκλους των Μυκηνών ως ταφικές στήλες, που επισημαίνουν τους νεκρούς των τάφων. Στην Ασίνη πιθανολογούνται ορισμένα παραδείγματα, όμως η πιθανότερη τέτοια περίπτωση είναι ένας σωρός σχετικά μεγάλου μεγέθους λίθων, που δεν συσχετίζονται με άλλου είδους αρχιτεκτονικά κατάλοιπα επάνω σε ένα μικρό τάφο νηπίου στη Μπαρμπούνα (Nordquist 1987, 94).

Ιδιαίτερη επιμέλεια των τάφων

Η ιδιαίτερη φροντίδα/ επιμέλεια των τάφων της Ασίνης αφορά κυρίως:

α) την **κάλυψή** τους αποτελούμενη από μια ή περισσότερες λίθινες πλάκες και σφηνωμένες στα διάκενα μικρότερες πέτρες, για ασφαλέστερη σφράγιση. Στην Ασίνη έχουν εντοπισθεί **καλύμματα** σε 33 περιπτώσεις, από τις οποίες 15 σε «εντός» και 18 σε εκτός των τειχών» τάφους, ενώ σχεδόν όλες αφορούσαν κιβωτιόσχημους τάφους.

β) δάπεδα από βότσαλο ή χαλίκι, που έχουν διαπιστωθεί σε 42 περιπτώσεις (Nordquist 1987, 94) ή ποσοστό 28% στο σύνολο των «εντός των τειχών» τάφων, ενώ στους «εκτός» τούτων αριθμούνται σε 17 βεβαιωμένες περιπτώσεις.

Αξιοπρόσεκτο είναι ότι οι ανδρικοί τάφοι με βοτσαλωτά δάπεδα ήταν περισσότεροι από αυτούς των γυναικών.

γ) Άλλη, θεωρούμενη ως επιπλέον φροντίδα για τους νεκρούς των τάφων, είναι η **κάλυψη του νεκρού** σε λίγες περιπτώσεις με ένα στρώμα από βότσαλα, πηλό ή άμμο, δ) η **ύπαρξη προσκέφαλου**, ίσως για να προσδίδει την αίσθηση του κοιμώμενου στο νεκρό, ε) η **παρουσία μεγάλων λίθων γύρω από το σώμα**, ίσως για να «αποτρέψουν» τη «φυγή» του και **στ) ξύλινα φέρετρα**, ίχνη των οποίων βρέθηκαν αποτυπωμένα στο πήλινο περίβλημα σε τέσσερις περιπτώσεις ταφής νηπίων (Nordquist 1987, 95).

Διαφορά μεταξύ των εκτός οικισμού νεκροταφείων

Ως προς τη **διαφορά**, τώρα, ανάμεσα **στα δύο πιο πάνω «εκτός των τειχών» νεκροταφεία** είναι ότι **το μεν Ανατολικό** νεκροταφείο αποτελούνταν από μια συμπαγή ομάδα ταφικών κατασκευών γύρω από τον τύμβο και ίσως σε πρόιμη φάση περικλείονταν σε ένα κτιστό περίβολο (peribolos wall), **ενώ** ο ταφικός χώρος στην πλαγιά της **Μπαρμπούνας** ήταν ως επί το πλείστον ανοργάνωτος με διάσπαρτους τάφους ανάμεσα στις ερειπωμένες οικίες του χαμηλότερου αναβαθμού (πεζούλας). Ίσως η θέση των λακκοειδών τάφων να είχε κάποιας μορφής σήμανση, ενώ είναι πιθανό να είχε υπάρξει ένα πιο εκτεταμένο νεκροταφείο στον ψηλότερο αναβαθμό της πλαγιάς, αλλά ακόμη κι εκεί φαίνεται πως οι τάφοι είχαν τοποθετηθεί σε μικρότερες ομάδες, χωρίς να υπάρχει στο κέντρο τους κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό (Nordquist 1987, 101)

Συγκρίσεις μεταξύ ταφών «εντός» και «εκτός των τειχών»

Συγκρίνοντας, στη συνέχεια, μεταξύ τους **τα «εντός» και «εκτός» των τειχών νεκροταφεία της Ασίνης** παρατηρούμε ότι **ομοιάζουν** ως προς τα είδη, τα επί πλέον κατασκευαστικά στοιχεία και την κατασκευαστική μέθοδο π.χ. των κιβωτιόσχημων τάφων, καθώς και την εντός αυτών ταφή, αδιακρίτως, ανδρών και γυναικών, ενηλίκων και ανηλίκων, πλουσίων και φτωχών, ενώ **διαφέρουν**, ξεκινώντας από το Ανατολικό Νεκροταφείο, στο ότι αυτό ήταν πιο οργανωμένο, αφού εξαρχής προοριζόταν ως χώρος ταφής.

Ως προς τα είδη των τάφων, στα «εκτός» νεκροταφεία (που επίσης οι τάφοι τους υπερέχουν σε κτερίσματα) υπερτερούν οι κιβωτιόσχημοι και μεγαλύτεροι σε

μέγεθος τάφοι, αποτελώντας, ίσως, μια ένδειξη ότι σε αυτά γίνονταν σε μεγαλύτερο βαθμό ταφές ενηλίκων (Nordquist 1987, 95). Το γεγονός ότι οι τάφοι αυτοί επιπλέον περιείχαν και στοιχεία ιδιαίτερης κατασκευαστικής επιμέλειας (Nordquist 1987, 99). π.χ. βοτσαλωτά δάπεδα, ενισχύει την εύλογη εκτίμηση ότι ο συγκεκριμένος εκτός οικισμού ταφικός χώρος αποτελούσε αποδεκτή από την κοινότητα επιλογή εκείνων που είχαν την πρόθεση και τη δυνατότητα να «ξεχωρίσουν» από τους άλλους είτε στον τομέα της κοινωνικής άμιλλας και καταξίωσης είτε στη διεκδίκηση μιας διακεκριμένης θέσης σ' αυτήν.

Εξάλλου, οι ενήλικες που ενταφιάζονται σε συνάφεια με οικιστικό χώρο (Οικίες S και T του Ανδέρου III) είναι κυρίως γυναίκες, ενώ στο Άργος και τη Λέρνα μια τάση διαφοροποίησης διακρίνεται σε σχέση με τους ταφικούς χώρους, καθώς οι ενήλικες θάβονται κυρίως «εκτός των τειχών», ενώ τα βρέφη «εντός» (Μπαλιτσάρη 2017, 241) .

Κοινωνικά και ταφικά δεδομένα

Στη δεκαετία του 1970 ο J. Lawrence Angel εξέτασε σκελετικά κατάλοιπα και μεταξύ άλλων κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι κάτοικοι της Ασίνης ήταν κατά τι λιγότεροι υγιείς από τους λοιπούς Έλληνες στο σύνολό τους ως προς το θάνατο σε νεαρή ηλικία, τη μακροβιότητα των ενηλίκων, την ανάπτυξη των οστών κ.ά. και απέδιδε την υστέρηση αυτή στην ενδημική ελονοσία που μάστιζε την περιοχή και την ελλειμματική πρωτεϊνούχο διατροφή στην παιδική ηλικία (Angel 1980, 111).

Το 2005 η Σοφία Βουτσάκη πήρε δείγματα **οδοντικών καταλοίπων** από τους πιο πάνω δύο ξεχωριστούς χώρους ταφής, καθώς και δείγματα σκελετών από το Ανατολικό νεκροταφείο και, παράλληλα με την οστεολογική εξέταση τούτων, τα ανέλυσε κάνοντας χρήση των σταθερών ισοτόπων, της χρονολόγησης με ραδιενεργό άνθρακα και της γονιδιακής (DNA) εξέτασης, με σκοπό την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικών με τη **διάρκεια ζωής, τις παθήσεις, τις διατροφικές συνήθειες** και άλλες συναφείς πληροφορίες που αφορούσαν τους κατοίκους της ΜΕ Ασίνης. Πράγματι, κατά την υπό εξέταση εποχή, όπως παραστατικά σημειώνει η Nordquist, πολλοί έχαναν τους γονείς τους σε νεαρή ηλικία και πριν δημιουργήσουν οικογένεια, ενώ λίγοι έβλεπαν εγγόνια (Nordquist 1987, 118) και όντως, **στη συνέχεια**, διαπιστώθηκε με επιστημονική μέθοδο η υψηλή βρεφική θνησιμότητα (περ.36%) και το χαμηλό προσδόκιμο ζωής γύρω στα 30 – 35 έτη (Voutsaki et al.

2005, 110). Πάντως, στο πλαίσιο επανεξέτασης των πιο πάνω ανθρωπίνων καταλοίπων στην Ασίνη, ενδέχεται, σύμφωνα με τυχόν βελτιωμένη στο μέλλον επιστημονική προσέγγιση, η μέθοδος που συνήθως χρησιμοποιείται σήμερα για να υπολογιστεί η συχνότητα των ασθενειών με βάση μικρά και αποσπασματικά δείγματα να αποδειχθεί ότι έδωσε αμφισβητήσιμα αποτελέσματα. Γι' αυτό προτείνεται από τους μελετητές (Ingvarsson – Sundström 2006, 471 -2) ότι πρέπει να συνυπολογίζεται τόσο **ο αριθμός των ατόμων** με οδοντική παθολογία, όσο και **ο αριθμός των προσβεβλημένων δοντιών**, όπως επίσης και να συνεκτιμάται η αναλογία των αντίστοιχων πιθανοτήτων παθογένειας, καθώς και ο δείκτης αξιοπιστίας για τον προσδιορισμό του μεγέθους και της σπουδαιότητας των σχετικών διαφορών ανάμεσα στα δείγματα.

Αργότερα, η Βουτσάκη, στο πλαίσιο του πιο πάνω Argos Tumuli Project και από κοινού με ειδικευμένους επιστήμονες (Voutsaki et al. 2008, 445 – 462), ερεύνησε υπό το φως της σύγχρονης επιστήμης και τεχνολογίας τις σχέσεις των τύμβων με την θέση των «ενοίκων τους» στην κοινωνική ομάδα σε αναφορά με τον τύμβο της Ασίνης. Η ανάλυση αυτή πραγματοποιήθηκε αυτή τη φορά μέσω **α) της εξέτασης με ραδιενεργό άνθρακα των ανθρωπίνων οστών** που οδηγεί στην αναθεώρηση των μέχρι τώρα αποδεκτών δεδομένων σχετικά με τη χρονολόγηση του τύμβου και των τάφων που τον περιβάλλουν, **β) της οστεολογικής ανάλυσης και της ανάλυσης των σταθερών ισοτόπων** που έδωσαν πληροφορίες για την ηλικία και το φύλο των νεκρών, καθώς επίσης και για τις ασθένειες που είχαν εν ζωή και για τις διαιτητικές τους συνήθειες και **γ) της ανάλυσης των μαρτυρούμενων στον τύμβο ταφικών πρακτικών**, η οποία περιλαμβάνει τη σύγκριση με ταφές που έχουν εντοπισθεί ανάμεσα σε οικίες σε άλλα σημεία της θέσης (Κάτω Πόλη και Μπαρμπούνα) (Voutsaki et al. 2008, 445). Με αυτό τον τρόπο **ξαναγράφεται η ιστορία του τύμβου** και σχηματίζεται η δημογραφική εικόνα και η κοινωνική θέση εκείνων που είχαν ταφεί σ' αυτόν. Επίσης μελετάται η λειτουργία και η σημασία του τύμβου, ενός μνημείου τοποθετημένου **μακριά** από το σύγχρονό του οικισμό.

Τα τεθέντα προς διερεύνηση ερωτήματα ήταν κατά πόσον υπήρχε διαφοροποίηση ως προς την κοινωνική θέση που κατείχαν οι άνθρωποι που είχαν ταφεί στο Καστράκι, στη Μπαρμπούνα και στον τύμβο του Ανατολικού Νεκροταφείου και αν οι ταφέντες στον τύμβο ανήκαν στην ελίτ της Ασίνης (Voutsaki

et al. 2008, 448). Τούτο, διότι η Ασίνη παρέχει μοναδική ευκαιρία για τη μελέτη της διαφοροποίησης ανάμεσα στους τρεις ταφικούς χώρους, που χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι του ίδιου οικισμού.

Σύμφωνα με την προηγηθείσα στην παρούσα εργασία θεώρηση, οι τάφοι στη Μπαρμπούνα και το Ανατολικό νεκροταφείο θεωρούνταν ως εκτός οικισμού και αντιπαραβάλλονταν με εκείνους (τους εντός οικισμού) όλων των περιόδων που βρέθηκαν στο Καστράκι (που συχνά το χρησιμοποιούσαν για ταφές νεογνών, μια ηλικιακή ομάδα που ελάχιστα αντιπροσωπεύεται στο Ανατολικό Νεκροταφείο). Σύμφωνα με την ομάδα των ερευνητών ορθό είναι να υιοθετηθεί μια νέα διαφορετική προσέγγιση, επειδή **η σχηματική διάκριση ανάμεσα σε «εντός» και «εκτός» των τειχών τάφους δεν απεικονίζει με ακρίβεια την πολυπλοκότητα της ΜΕ πραγματικότητας** ως προς αυτό το σημείο (Voutsaki et al. 2008, 451).

Πράγματι, πολλοί τάφοι, όπως προκύπτει από τη σχετική έρευνα στην Αργολίδα, δεν ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία ούτε ήταν σύγχρονοι με τα οικήματα μέσα στα οποία είχαν σκαφτεί αλλά μάλλον είχαν κατασκευασθεί στα ερείπια τους. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι οι τάφοι της Μπαρμπούνας, όπου το προϋπάρχον εκεί εκτός οικισμού νεκροταφείο επεκτάθηκε προς τα οικήματα μετά τη εγκατάλειψή τους. Αντίθετα, στη Λέρνα παρατηρείται ένα διαφορετικό πρότυπο, δεδομένου ότι οι τάφοι σκάπτονται στα ερείπια πρωιμότερων οικημάτων και αργότερα καλύπτονται από νεότερα οικήματα. Επομένως, εκτός από τις γνωστές περιπτώσεις του Άργους και της Μπαρμπούνας, στη Λέρνα (ίσως και στην Ασπίδα) υπήρχαν **διαδοχικά** διαφορετικές φάσεις οικοδόμησης, καταστροφής και εγκατάλειψης οικημάτων και κατασκευής τάφων (βλ. πιο κάτω στο οικείο με αυτή κεφάλαιο). Άλλοι πάλι ανοίγονται μέσα στον ευρύτερο οικισμό, σε σημεία που δεν χρησιμοποιούνται για κατοίκηση π.χ. στην Ακρόπολη της Ασίνης. Άρα, δεν είναι δυνατό να υπάρξει σταθερό μέτρο αντιπαραβολής, λόγω της εναλλαγής των επιμέρους χώρων ταφής, που έχει ως συνέπεια οι χαρακτηρισμοί «εντός» και «εκτός» να αποβάλουν την απολυτότητα της έννοιάς τους, συνεπώς η δυική διάκριση ανάμεσα σε τάφους εντός και εκτός οικισμού δεν επαρκεί για να περιγράψει την ποικιλία των τοποθεσιών ενταφιασμού των νεκρών της υπό εξέταση εποχής (Milka 2006, 341, 352), οπότε η σύγκριση απλώς θα πρέπει να γίνεται ανάμεσα στις τρεις πιο πάνω

ταφικές περιοχές και όχι, επαναλαμβάνεται, ανάμεσα σε εντός και εκτός οικισμού τάφους.

Στη συνέχεια η έρευνα προχωρεί με το συγκριτικό συσχετισμό ειδών τάφων, ταφικών πρακτικών, μεταχείρισης νεκρού και κτερισμάτων **ανά εποχή και περιοχή**, που συνοδεύεται από **στατιστικούς κατά περίπτωση πίνακες** και επισημαίνουν ότι η ίδρυση του Ανατολικού Νεκροταφείου σε μια μέχρι τότε ακατοίκητη περιοχή σηματοδοτεί την αποστασιοποίηση από την παραδοσιακή μεσοελλαδική ταφική πρακτική. Η διάθεση για ταφές ενός επίσημου χώρου, που οριοθετείται από ένα περίβολο και καθίσταται αξιοπρόσεκτος μέσω της τοποθέτησης σ' αυτόν καλυπτηρίων πλακών, γέμισης από βότσαλα και ενδεχομένως με την κατασκευή ενός γήινου εξάρματος στο επάνω μέρος του, αυτόματα διαχωρίζει την ομάδα των ανθρώπων που θάβονται στο Ανατολικό Νεκροταφείο από τα λοιπά μέλη της κοινότητας (Voutsaki et al. 2008, 455).

Άλλη διαφοροποίηση κατά την πρώιμη περίοδο είναι ότι στο Ανατολικό Νεκροταφείο έχουν βρεθεί περισσότεροι κιβωτιόσχημοι τάφοι από λάκκους και έχουν χρησιμοποιηθεί εκεί πιθοταφές αντί για άλλου είδους αγγειοταφές.

Επίσης στο Ανατολικό Νεκροταφείο έχουν εντοπισθεί διπλές και δευτερεύουσες ταφές, με πλούσια (όπως και γενικότερα στο συγκεκριμένο ταφικό χώρο) κτέριση σε σύγκριση με άλλους χώρους ταφής. Η διαφορά ανάμεσα στις πιο πάνω δύο περιοχές ταφής **γίνεται βαθύτερη** στη διάρκεια της ΜΕ III / ΥΙ περιόδου, κυρίως λόγω της αποκλειστικής επιλογής κιβωτιόσχημων τάφων στο Ανατολικό Νεκροταφείο και των καλύτερα σ' αυτό κτερισμένων ταφών, στις οποίες πλέον έχει προστεθεί και ο χρυσός. Από την άλλη, στη Μπαρμπούνα έχει παρατηρηθεί εκ νέου χρήση τάφων και δευτερεύουσες ταφές (secondary treatment), κάτι το οποίο δεν έχει μέχρι στιγμής παρατηρηθεί στο Ανατολικό Νεκροταφείο. Υπάρχουν λοιπόν διαφορές ανάμεσα στις ομάδες εκείνων που είχαν ταφεί σ' αυτό με άλλες στο Καστράκι, ενώ οι διαφορές ανάμεσά στο Ανατολικό Νεκροταφείο και στη Μπαρμπούνα είναι λιγότερο εμφανείς. Δεν θα πρέπει όμως να αποδίδουμε άνευ ετέρου τις διαφορές ανάμεσα στους ταφικούς χώρους σε κοινωνικές διαφορές, ίσως απλώς τη διεκδίκηση εκ μέρους των ζωντανών μιας θέσης γοήτρου στο πλαίσιο μιας κοινωνικής άμιλλας για τους συγγενείς τους (και κατ'επέκταση μιας θέσης υπεροχής για τον εαυτό τους) με το να κάνουν χρήση ενός διακριτού και «ελιτίστικου» χώρου και να τοποθετούν

στον τάφο πλουσιότερα κτερίσματα (Voutsaki et al. 2008, 455). Παρόμοια και η περίπτωση της ίδρυσης του εκτός οικισμού ΜΕ ΙΙ νεκροταφείου του Άργους σε συσχετισμό με τους εκεί τύμβους, τις πιθοταφές και την πλούσια κτέριση.

Στο σημείο αυτό και ως προς τους **νεκρούς** της Ασίνης είναι σκόπιμο να αναφερθούμε σε ορισμένα **ιδιάζουσας σημασίας δημογραφικά** στοιχεία, που φωτίζουν ακόμη περισσότερο τη χρήση των τάφων και διασαφηνίζουν τα διαθέσιμα από την εν γένει έρευνα δεδομένα. Πράγματι, στην Κάτω Πόλη βρέθηκαν 30 – 40 (ή 27- 36%) ταφές ενηλίκων και τουλάχιστον 68 (ή 62%) παιδιών (Nordquist 1987, 102) έναντι 25 (περ.61%) ενηλίκων και 14 – 16 (ή περ. 39%) παιδιών στα «εκτός των τειχών» νεκροταφεία. Στο σημείο αυτό να τονισθεί ότι η πολυπλοκότητα ή ιδιαίτερη επιτήδευση και ο πλούτος των τάφων δεν σχετίζεται απόλυτα με την ηλικία των νεκρών. Αρκούντως κτερισμένες παιδικές ταφές βρέθηκαν και στα δύο εν λόγω είδη των νεκροταφείων. Έχει παρατηρηθεί επίσης ότι οι παιδικοί τάφοι ήταν σε γενικές γραμμές καλύτερα φροντισμένοι στους «εντός των τειχών» τάφους, χωρίς, όμως, αυτές να συγκρίνονται με τις πιο «εκλεπτυσμένες» και πιο πλούσιες ταφές ενηλίκων (Nordquist 1987, table 8.6). Στην πλειοψηφία των «εντός των τειχών» τάφων οι παιδικοί υπερτερούσαν ως προς τον αριθμό και την ποιότητα των κτερισμάτων από εκείνους των ενηλίκων, ενώ στην πλειοψηφία των «εκτός τειχών» τάφων η ποιότητα των κτερισμάτων υστερούσε συγκρινόμενη και ως προς τις δύο κατηγορίες (ενηλίκων και παιδιών). Ωστόσο, οι διαφορές ως προς τον αριθμό των ενηλίκων και των παιδιών στους δύο υπό συζήτηση ταφικούς χώρους δεν μπορούν να εξηγήσουν τη διαφορά της μεταξύ τους ποιότητας των κτερισμάτων, λαμβανομένου υπόψη ότι αυτή παρατηρείται στις ταφές τόσο των ενηλίκων όσο και των παιδιών (Nordquist 1987, 102). Εξάλλου η αδυναμία διευκρίνισης **του φύλου και της ηλικίας** τουλάχιστον των μισών σκελετών ενηλίκων στην Κάτω Πόλη εμποδίζει την περαιτέρω εξακρίβωση της διαφοροποίησης του αριθμού των ενηλίκων ως προς καθεμία από αυτές τις δύο παραμέτρους. Πάντως η πλειοψηφία των «εντός των τειχών» διαγνώσιμων σκελετών ενηλίκων ανερχόταν στην ηλικία μεταξύ των 30 -40 ετών έναντι της ηλικίας των 20 -30 ετών εκείνων «εκτός των τειχών».

Πέραν τούτου, όπως ήδη έχει κατ' επανάληψη αναφερθεί, σε πολλούς οικισμούς της ΜΕ ΙΙ / ΥΕ Ι χρησιμοποιούνται «εκτός των τειχών» νεκροταφεία με γενικότερη τάση την περαιτέρω επιτήδευση των ταφικών χώρων και πρακτικών. Το

συμπέρασμα λοιπόν εν προκειμένω είναι ότι η καινοτομία στις ταφικές πρακτικές, μέρος μόνο των οποίων είναι η υιοθέτηση της χρήσης του τύμβου, δεν αποτελεί έκφραση μιας διακεκριμένης θέσης ενός μέλους στην κοινωνία, αλλά μέρος μιας κοινωνικής στρατηγικής και συγκεκριμένα της **κοινωνικής άμιλλας**, που επέφερε κοινωνικές αλλαγές και είχε ως αποτέλεσμα την αναδιαμόρφωση της κοινωνίας στην ηπειρωτική Ελλάδα (Voutsaki et al. 2008, 456).

1.4. Λέρνα

Η θέση της προϊστορικής Λέρνας βρίσκεται στο δυτικό μέρος του μυχού του Αργολικού κόλπου και σε απόσταση περίπου 10 χλμ. από το Άργος. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές των ετών 1952 έως το 1958 υπό τον καθηγητή John Caskey και μέλη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα έφεραν στο φως ερείπια οικισμού με συνεχή κατοίκηση από τη Νεολιθική μέχρι τη Μυκηναϊκή εποχή (Caskey 1997, 22-26).

Ο οικισμός της Μέσης Χαλκοκρατίας αντιπροσωπεύεται από τις φάσεις VA έως VII και χτίστηκε επάνω στα ερείπια ενός πολύ σημαντικού Πρωτοελλαδικού οικισμού. Η Μεσοελλαδική οικοδόμηση κάλυψε τον ίδιο οικιστικό χώρο με εξαίρεση τα ερείπια της Οικίας των Κεράμων, τα οποία διατηρήθηκαν ανέπαφα, αφού επάνω τους είχε κατασκευαστεί κατά τη ΠΕ III (Λέρνα V) ένας τύμβος (Gistor.gr 15/9/2018).

Ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα των Μεσοελλαδικών στρωμάτων της Λέρνας είναι οι τάφοι που υπερβαίνουν σε αριθμό τους 200 (Caskey 1997, 22-26), με εντός αυτών εισηγμένη και εντόπια κεραμική της φάσης Λέρνα V, στη διάρκεια της οποίας οι νεκροί ενταφιάζονταν μέσα στον οικισμό. Μέχρι τη φάση Λέρνα VI, οι ταφές γίνονταν σε λιθόκτιστους κιβωτιόσχημους τάφους, πολλοί από τους οποίους φαίνεται να κατέχουν από κοινού την ίδια περιοχή με προφανή σκοπό να σχηματίσουν ένα νεκροταφείο μέσα στον οικισμό. Πάντως, κατά την πρώιμη ΜΕ εποχή η παρουσία ενταφιασμού νεογνών και βρεφών εντός του οικισμού αποτελεί **έμμεση απόδειξη** για την ύπαρξη εξωτερικού νεκροταφείου (Μπαλιτσάρη δδ 2017, 242).

Κατά τη μεταβατική περίοδο ΜΕ III/ΥΕ I, την εποχή των λακκοειδών τάφων στις Μυκήνες, ανασκάφηκαν και στη Λέρνα δύο Λακκοειδείς τάφοι (Caskey 1997, 25) που είχαν κατασκευαστεί μέσα στα ερείπια της οικίας των Κεράμων και του

επ' αυτής τύμβου με επιστρωμένα από λευκά βότσαλα δάπεδα, στο ένα από τα οποία βρέθηκαν μόνο δύο καλής ποιότητας μικρά κύπελλα (Εικ.30). Δεν εντοπίστηκαν σ' αυτούς σκελετικά κατάλοιπα και δεν περιείχαν καθόλου πολύτιμα αντικείμενα, σε έντονη αντίθεση με εκείνους των Μυκηνών, ίσως διότι είχαν από τότε συληθεί ή λόγω εσκεμμένης αφαίρεσής τους από τους απόγονους των ενταφιασμένων «ηρώων» (Caskey 1997, 25).

Περαιτέρω σημειώνουμε ότι η Λέρνα θεωρείται για πολλούς λόγους ως το τυπικό παράδειγμα της ΜΕ περιόδου (Voutsaki et al. 2005, 93). Οι ανασκαφές του Caskey και οι συνακόλουθες δημοσιεύσεις επί μέρους συνόλων του υλικού τους (Banks 1967 και Blackburn 1970) έχουν συντελέσει ουσιαστικά στη γνώση και την εικόνα που έχουμε για την ηπειρωτική Ελλάδα στη ΜΕ εποχή.

«Λέρνα Project»

Ιδιαίτερα σημαντικό κρίνεται το πρόγραμμα των τελευταίων ετών (Voutsaki 2004, 75 – 80 και Voutsaki et al. 2005, 93 – 118) μέσω του σχετικού με τις μεσοελλαδικές αρχαιότητες της Αργολίδας Σχεδίου Δράσης (Project on the Middle Helladic Argolis) για **επανεκτίμηση** των αρχαιολογικών και οστεολογικών δεδομένων της Λέρνας, παράλληλα με τη χρήση μεθόδων της μοριακής βιολογίας (της γονιδιακής (DNA) εξέτασης συμπεριλαμβανομένης).

Υπόψη ότι παλαιότερα η πλειονότητα των επιτυχημένων αναλύσεων αρχαίου DNA αφορούσε σε σκελετικά κατάλοιπα διατηρημένα σε ευνοϊκές συνθήκες χαμηλής θερμοκρασίας και υγρασίας, η έλλειψη των οποίων (συνθηκών) στην Ελλάδα εξηγεί τα περιορισμένα αποτελέσματα των σχετικών αναλύσεων. Ήδη όμως με βάση την πρόσφατη ανάπτυξη **μεθόδων επιδόρθωσης του DNA** κατέστη δυνατή η ανάλυση του γενωμικού DNA και ο μοριακός προσδιορισμός του φύλου με ποσοστό επιτυχίας 100 %. Άλλες συναφείς νεότερες μέθοδοι είναι η ανάλυση του **μιτοχονδριακού DNA** και η επιδίωξη συμφωνίας (πάντα μέσω του DNA) ανάμεσα στα **γενετικά και τα ανθρωπολογικά** δεδομένα (Konatsi et al. 2006, 490). Μια σειρά άλλων συναφών διαπιστώσεων, που προήλθαν από την εκ νέου μελέτη παλαιότερων (και νεότερων) ευρημάτων, παρέχουν ένα ολοκληρωμένο προφίλ βιολογικής και περιβαλλοντικής φύσεως παραμέτρων που, βέβαια, δεν αναζητείτο καν στο παρελθόν και σε τούτο συνίσταται, όπως και σε σειρά άλλων εφαρμογών της σύγχρονης τεχνολογίας, η σημαντική εξέλιξη στην **αρχαιολογία** των τελευταίων ετών που βελτίωσε τον τρόπο

τεκμηρίωσης των ευρημάτων και την κατέστησε στην έρευνά της πλέον αποτελεσματική.

Η μελέτη των 210 σωζομένων σκελετών επικεντρώθηκε, ειδικότερα, στη **διεπιστημονική** προσέγγιση με σκοπό να έλθει στο φως ο τρόπος ζωής των ατόμων που έζησαν στη **Λέρνα** εκείνη την εποχή. Μέσω της σχετικής έρευνας προέκυψε ως πόρισμα η μεγάλη θνησιμότητα ατόμων ηλικίας κάτω του ενός έτους, καθώς και η πρόωμη – προ της ηλικίας των 50 ετών – γήρανση του πληθυσμού. Επίσης βρέθηκε από τη σχετική έρευνα υψηλότερο ποσοστό **οδοντιατρικών παθήσεων** μεταξύ των ανδρών (Voutsaki et al. 2005, 100).

Υπόψη, εξάλλου, και συνεχίζοντας την αναφορά στη διεπιστημονική προσέγγιση ανθρωπίνων λειψάνων **από τη Λέρνα**, ότι για το σκοπό της χρονολόγησης τούτων έγινε ευρεία χρήση των αποτελεσμάτων **της χρονολόγησης με ραδιενεργό άνθρακα**. Κρίνεται σκόπιμο να παραθέσουμε εδώ τους τρεις κύριους στόχους της ανάλυσης με ραδιενεργό άνθρακα (ραδιοάνθρακα), οι οποίοι είναι οι εξής: α) να ενισχύσει τη χρονολογική ακρίβεια των αναλύσεων στα ταφικά και οικιστικά δεδομένα, β) να διευκρινίσει τη μεσοελλαδική χρονολογική ακολουθία και γ) να συμβάλει στην ευρύτερη συζήτηση για τη χρονολόγηση στην Αιγαιακή αρχαιολογία και ιδιαίτερα στο πολυσυζητημένο θέμα της υψηλής και χαμηλής χρονολόγησης (Voutsaki et al. 2006, 641), δεδομένα τα οποία ερμηνεύονται σε συνδυασμό με τα στρωματογραφικά δεδομένα, αν και στη μεθόδευση αυτή παρεμβάλλονται ορισμένα προβλήματα, όπως το γεγονός ότι στους περισσότερους Μεσοελλαδικούς τάφους δεν υπήρχαν κτερίσματα ή δεν ήταν αυτά ευδιάγνωστα. Είναι γνωστό εν προκειμένω ότι η ΜΕ κεραμική δεν είναι πάντοτε ευχερές να αποδοθεί σε κάποια από τις υποπεριόδους της, οπότε και η χρονολόγηση των εντός οικισμών τάφων και ταφών ανάμεσα σε εγκαταλελειμμένες οικίες είναι εξαιρετικά δύσκολη. Αυτό, όμως, δεν εμπόδιζε την εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων όπως π.χ. ότι στη διάρκεια της ΜΕ Ι περιόδου μόνο λίγοι τάφοι ίσως να ήταν σύγχρονοι με τις σχετιζόμενες με αυτούς οικίες της Λέρνας (εντός των οποίων φαίνονταν να έχουν κτιστεί) και ότι κατά την ύστερη φάση της οι τάφοι ανοίγονταν στα ερείπιά τους, ενώ κατά τη μεταβατική περίοδο νέες οικίες κτίζονταν επάνω σ' αυτούς τους τάφους (Voutsaki et al. 2005, 107). Η παράλληλη, λοιπόν, παρουσία ξεχωριστών οριζόντων αφενός της κατασκευής, καταστροφής και εγκατάλειψης των οικιών και αφετέρου

της κατασκευής των τάφων, δηλ. η εναλλασσόμενη οικιστική και ταφική χρήση, είναι ο λόγος για τον οποίο ο κατά το παρελθόν γενικός χαρακτηρισμός (βλ. και πιο πάνω) όλων των ταφών στη Λέρνα ως «εντός» των τειχών δεν είναι ούτε επαρκής ούτε ακριβής (Voutsaki et al. 2005, 107).

1.5. Μιδέα

Στη μετέπειτα σημαίνουσα θέση της Μιδέας με την επιβλητική και δεσπόζουσα θέση στην αργολική πεδιάδα αποκαλύφθηκαν το 1984 δύο ύστεροι ΜΕ τάφοι, από τους οποίους ο ένας ήταν κιβωτιόσχημος με χτιστά τοιχώματα και ορθοστάτες και ο άλλος λακκοειδής. Καθένας από αυτούς περιείχε από ένα σκελετό σε συνεσταλμένη στάση και ήταν καλυμμένοι με ασβεστολιθικές πλάκες. Ο πρώτος είχε ως μοναδικό κτέρισμα ένα μόνωτο κύπελλο μινυακού τύπου δίπλα στο κρανίο, ο δεύτερος ήταν ακτέριστος. Σε παραπλήσια περιοχή βρέθηκαν 6 ΜΕ τύπου αγγεία που πιθανότατα προέρχονται από ταφές λόγω και του συνυπάρχοντος με αυτά (ταφικού μάλλον) καλυπτήριου λίθου (Παλαιολόγου 2006, 358 -9).

Εννοείται, βέβαια, ότι οι θέσεις στην Αργολίδα που εμπίπτουν στο χρονικό πλαίσιο της ΜΕΧ είναι **περισσότερες**, απλώς, στην παρούσα εργασία, όπως ισχύει και για τους λοιπούς νομούς της Πελοποννήσου, έχουν επιλεγεί οι σημαντικότερες και συνάμα πιο αντιπροσωπευτικές από αυτές.

1.6. Κορινθία

Υπόψη ότι τα ευρήματα της συνεχόμενης με την Αργολίδα **Κορινθίας** ανήκουν κυρίως στην ΜΕ ΙΙΙ εποχή και ορισμένα από αυτά, όπως ένα χρυσό διάδημα, την εντάσσουν στο **ίδιο πλαίσιο** υλικού πολιτισού της συγκεκριμένης εποχής και της περιοχής, καθιστώντας αυτήν, από κοινού με την Αργολίδα, ως μια **ενιαία γεωγραφική και πολιτισμική ενότητα**. Πράγματι, ανάλογα ευρήματα ήλθεν στο φως στο Άργος και την Ασίνη, ενώ η πιθανολογούμενη ύπαρξη τύμβου στην Κορινθία επίσης εντάσσεται στο πνεύμα της πιο πάνω εποχής και της εν γένει περιοχής. Ως εκ τούτου συνεξετάζεται ως μια ενότητα μαζί με την Αργολίδα

Βρίσκεται σε στρατηγικό σημείο στο ΒΑ τμήμα της Πελοποννήσου και βρέχεται από τον Κορινθιακό και τον Σαρωνικό Κόλπο. Οι ανασκαφές που ξεκίνησαν σε ορισμένες θέσεις όπως στη θέση Κοράκου, στη Γωνιά, στις Ζυγουριές, στην Τσούγκιζα και στη Νεμέα, έφεραν στο φως μια σειρά από τέχνηρα, καθώς και

αρχιτεκτονικά και στρωματογραφικά δεδομένα που, ήδη το 1930, είχαν τεκμηριώσει επαρκώς την Εποχή του Χαλκού στην Κορινθία (Παπαδημητρίου 2001, 44, Rutter 2003, 78, Blegen 1964, XIII).

1.6.1 Αρχαία Κόρινθος

Στην Κόρινθο στο αποκαλούμενο Βόρειο Νεκροταφείο φαίνεται πως έχει συγκεντρωθεί ο μέγιστος αριθμός των τάφων από τη Μέση Εποχή του Χαλκού μέχρι την ύστερη αρχαιότητα. Ειδικότερα, κατά την ανασκαφική περίοδο των ετών 1929 - 1930 στο **Βόρειο Νεκροταφείο** (της αρχαίας Κορίνθου που βρισκόταν περ. 300 μ. από το πλάτωμα, όπου αργότερα ιδρύθηκε η κλασική Κόρινθος), ήλθε στο φως, μια ομάδα 13 τάφων της ΜΕ περιόδου σε ένα ταφικό χώρο στο δυτικό τμήμα του Βορείου Νεκροταφείου, ο οποίος ουσιαστικά δεν διαταράχθηκε στους επόμενους αιώνες (Blegen 1964, 1), αλλά παρέμεινε αναγνωρίσιμος ίσως σε ένδειξη σεβασμού προς τους εκεί θαμμένους προγόνους. Αργότερα ο Rutter διατύπωσε και στήριξε πειστικά την άποψη ότι στο χώρο αυτό υπήρχε **τύμβος**, δηλ. ότι οι τάφοι αυτοί ανήκαν σε τύμβο εμφανή που γι' αυτό δεν εθίγη από την μεταγενέστερη χρήση του χώρου. Η επιφάνεια του χώρου αυτού, ήταν σχετικά μικρή, με διαστάσεις 15 X 9 μ. και ύψος 0,30 μ., οι δε τάφοι βρίσκονταν διάσπαρτοι με τις καλυπτήριες πλάκες τους σε μικρό βάθος μέσα στη γη, κάτω δε από αυτές και σε κυμαινόμενο βάθος 0,30 έως 0,45 μ. υπήρχαν ωοειδούς σχήματος λάκκοι ταφής με περίγραμμα λίθων για τη στήριξη των πλακών, με βοτσαλόστρωτο δάπεδο και μέγεθος ικανό για να χωρέσει νεκρό σε συνεσταλμένη στάση. Περιείχαν κυρίως ΜΕ αλλά ενίοτε και ΠΕ κεραμική, ενώ οι 11 από αυτούς είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή περιείχαν αξιόλογα ευρήματα. Ένας περιείχε ένα χρυσό διάδημα στο κρανίο μιας γυναίκας (Εικ.31) (Blegen 1964, 3), πρόγονος του οποίου ήταν ένα αργυρό διάδημα από τη Χαλανδριανή της Πρώιμης Κυκλαδικής Περιόδου, που ίσως (Blegen 1964, 400) φανερώνει μια ακόμη μορφή πολιτιστικής διείσδυσης των Κυκλάδων στην ηπειρωτική Ελλάδα. Παρόμοια διαδήματα της ΜΕ ΙΙΙ περιόδου μας είναι επίσης γνωστά από την Ασίνη και το Άργος και, μετά βεβαίως από τους λακκοειδείς των Μυκηνών. Η ανακάλυψη χρυσού σε ένα ΜΕ τάφο αποτελεί καθεαυτό στοιχείο αξιοπρόσεκτο λόγω της σπανιότητας πολύτιμων ευρημάτων σε ταφές αυτής της περιόδου.

Σε άλλο τάφο βρέθηκε ένα αργυρό βραχιόλι, τα χαρακτηριστικά του οποίου ομοιάζουν με εκείνα του διαδήματος και το χρονολογούν στην ίδια εποχή. Εκεί επίσης βρέθηκε ένα χάλκινο εγχειρίδιο σε κακή κατάσταση, και αυτό όμως εύρημα πολύτιμο για την εποχή. Ένας αργυρός και επτά χάλκινοι σφηκωτήρες, που βρέθηκαν σε επαφή με ένα κρανίο νεκρού άλλου τάφου, οπωσδήποτε χρησίμευαν για την κόσμηση της κεφαλής και τη συγκράτηση της κόμης, το ίδιο και μια χάλκινη περόνη με μια μεγάλη και συμπαγή δικωνική κεφαλή. Βρέθηκαν επίσης εντός των τάφων πολυάριθμα αγγεία διαφόρων τύπων (κύπελλα, ραμφόστομοι πρόχοι κ.ά) και σχημάτων (ρηγά, σφαιρικά κ.ά.), ανάμεσά τους είκοσι τρία χειροποίητα, από τα οποία ορισμένα θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως αμελούς Κίτρινης Μινυακής κεραμικής, ενώ δεν εντοπίστηκε ούτε ένα όστρακο της Γκρίζας Μινυακής. Μια άλλη ομάδα σχηματίζουν είκοσι δύο αμαυρόχρωμα αγγεία, παράλληλα των οποίων έχουν εντοπισθεί σε τάφο της Ασίνης και ανήκουν στη ΜΕ ΙΙ εποχή (Blegen 1964, 5).

1.6.2 Νεμέα

Στις ανασκαφές που διενεργήθηκαν υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών και ορισμένων Αμερικανικών Πανεπιστημίων διαπιστώθηκε απουσία καταλοίπων στην κοιλάδα της **Νεμέας** από όλες τις φάσεις της ΜΕ περιόδου (Wright et al. 1990, 579 – 659), πλην της τελικής φάσης της, η οποία, αυτή μόνο, αντιπροσωπεύεται σε ικανοποιητικό βαθμό στις Ζυγουριές και, ιδιαίτερα, στην επανακατοικημένη σ' αυτή τη φάση **Τσούγκιζα** (Rutter 2003, 78). Ειδικά, πάντως, και πάλι σχετικά με τη Νεμέα, χαρακτηριστικά αναφέρεται: «*Ο εντοπισμός υλικού της ΠΕ Ι και ιδιαίτερα της ΠΕ ΙΙ περιόδου σε μεγάλες ποσότητες και σε πολλές θέσεις έρχεται σε κραυγαλέα αντίθεση με τη σπανιότητα εύρεσης οστράκων της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου και την ουσιαστική απουσία αναγνωρίσιμων Μεσοελλαδικών τύπων*» (Wright et al. 1990, 609).

1.7 Αργολίδα -Κορινθία. Σύνθεση των δεδομένων. Συζήτηση

Σε ό,τι αφορά την Αργολίδα **εν γένει** (συμπεριλαμβανομένης της Κορινθίας), και ως προς την **εξέλιξη** ορισμένων πτυχών των ΜΕ **ταφικών πρακτικών**, σημειώνουμε, σε συνάρτηση με τις πιο κάτω επιμέρους χρονικές υποδιαιρέσεις / φάσεις της υπό εξέταση περιόδου, τα εξής:

Γενικότερα, ήδη, όπως πιο πάνω αναφέρεται,

α) από τη ΜΕ Ι εποχή στο Άργος εμφανίζονται επαρκείς ενδείξεις ταφικής διαφοροποίησης από το γεγονός ότι ορισμένοι ενταφιασμοί σε εξωτερικό χώρο **οργανώνονται σε τύμβο**, όπως π.χ. στον τύμβο Α, που είναι ένα μνημείο με διακριτή ταφική χρήση. Μάλιστα, οι ταφικές πρακτικές εμπλουτίζονται με τελετουργική χρήση φωτιάς, την επαναχρησιμοποίηση των τάφων και τη δευτερογενή μεταχείριση των νεκρών (τάφος Γ – 121) (Μπαλιτσάρη δ.δ. 2017, 313),

β) Στη ΜΕ Ι – πρώιμη ΜΕ ΙΙ εποχή παρατηρούνται ενταφιασμοί εντός οικισμών είτε πλησίον οικιών ή και εντός αυτών. Συνεχίζεται όμως και η εκτός οικισμών χρήση εξωτερικών χώρων ταφής (Τύμβος Γ), γεγονός που συνιστά διαφοροποίηση ως προς την επιλογή τούτων από ορισμένες ομάδες. Ειδικότερα παρατηρούνται ενταφιασμοί γυναικών και ανηλίκων μέσα στις ζώνες κατοίκησης, γεγονός που ευλόγως πιθανολογεί τον ενταφιασμό των ενηλίκων ανδρών εκτός τούτων (Μπαλιτσάρη 2017, 314).

γ) Στη ΜΕ ΙΙ εποχή εντοπίζονται ταφές **μέσα** στον οικισμό της Ασπίδας και συγκεκριμένα στο ΝΑ τομέα, ενώ στο Β τομέα **εκτός** αυτού (Μπαλιτσάρη 2017, 315). Στην Ασίνη εγκαινιάζεται ο χώρος ταφής του Ανατολικού νεκροταφείου. Στη Λέρνα ήδη από το τέλος της ΜΕ Ι εποχής εντοπίζονται ταφές εντός του οικισμού. Υπόψη ότι, ως ήδη σημειώσαμε στην οικεία θέση, στην Αρχαία Κόρινθο εντοπίστηκε ομάδα αμαυροχρωμων αγγείων παράλληλα των οποίων έχουν εντοπισθεί σε τάφο της Ασίνης και ανήκουν στη ΜΕ ΙΙ εποχή (Blegen 1964, 5)

δ) Στην ύστερη ΜΕ ΙΙ - πρώιμη ΜΕ ΙΙΙ τα διαθέσιμα δεδομένα δεν επαρκούν για ακριβείς χρονολογήσεις, ιδίως στο Άργος, εν πάση όμως περιπτώσει εικάζεται ότι δεν πρέπει να υπήρξε αξιόλογη μεταβολή σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Στη ΜΕ ΙΙΙβ συμβαίνει σημαντική αλλαγή στον λόφο της Ασπίδας και δεν φαίνεται να υπάρχουν πλέον ταφές εντός του ευρύτερου χώρου του οικισμού. Πιθανότατα γίνονται πλέον στην πεδιάδα, κάτω από τον λόφο, πράγμα που υποδηλώνει κοινωνικές αλλαγές.

ε) Στη ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι εποχή διαπιστώνονται θεαματικές αλλαγές ως προς τις ταφικές πρακτικές, που εκδηλώνονται με την αυξανόμενη χρήση εξωτερικών χώρων ως χώρων ταφής σε όλη την Αργολίδα, και, όπως είδαμε στην Ασίνη και το Άργος, και ιδιαίτερη φροντίδα ως προς τον τρόπο μεταχείρισης των νεκρών, όπως πλουσιότερα κτερίσματα, επαναχρησιμοποίηση τάφων, δημιουργείται εξειδικευμένος

τύπος κεραμεικής που προορίζεται για ταφική χρήση μόνο, οργάνωση νεκρόδειπνων (Μπαλιτσάρη 2017, 316).

Σημειώνεται ότι, λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω δεδομένα (π.χ. ενταφιασμοί στον Τύμβο Α), **υπάρχει διαφοροποίηση ως προς τις ταφικές πρακτικές σε σχέση με την προ αυτής ΠΕ ΙΙΙ εποχή ήδη από την αρχή της ΜΕ εποχής και αφορούν τόσο τον εσωτερικό, όσο και τον εξωτερικό χώρο καθεμιάς από τις επιμέρους θέσεις**, είναι όμως δυσχερές μέσω αυτών να αποφανθούμε εάν συνυπάρχουν / συνάδουν με κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Ίσως, πάντως, κατά την άποψη της Μπαλιτσάρη, ο μεγαλύτερος βαθμός διαφοροποίησης στη μεταβατική ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι να οφείλεται στην προσπάθεια συγγενικών ομάδων να διατηρήσουν τη συνοχή τους στο χρόνο μέσω μιας επαναλαμβανόμενης εθιμοτυπίας σε μια εποχή που οι νεκροί ενταφιάζονται πλέον μακριά από τις οικογενειακές τους εστίες.

2. Μεσσηνία

2.1 Γενικά και η ιστορία της έρευνας

Η Μεσσηνία, ένας από τους πληρέστερα ερευνημένους αρχαιολογικά νομούς της Ελλάδας, βρίσκεται στο ΝΔ τμήμα της Πελοποννήσου. Το έδαφός της είναι ως επί το πλείστον λοφώδες με την εξαίρεση στενών παράκτιων λωρίδων και την κοιλάδα του Παμίσου δηλ. το εύφορο Στενηκλήριον πεδίο, την Μακαριάν των αρχαίων. Η όλη περιοχή βρέχεται προς Δυσμάς από το Ιόνιο Πέλαγος και προς Νότο από τον Μεσσηνιακό Κόλπο, ενώ προς Ανατολάς ορίζεται από τον Ταΰγετο και προς Βορράν από τον ποταμό Νέδα.

Οι ΜΕ, καθώς και οι προ αυτής ΠΕ θέσεις στη Μεσσηνία είναι ισομερώς κατανεμημένες μεταξύ παραλίας και ενδοχώρας (Χασιακού 2003, 2), δείχνοντας με αυτό τον τρόπο ότι τα κριτήρια για την επιλογή μιας θέσης δεν σχετίζονταν κατ'ανάγκη με τη θάλασσα αλλά και με τη γενικότερη γεωγραφική θέση, το μικροκλίμα, τις πηγές του νερού, τα καλλιεργήσιμα εδάφη, τη βλάστηση ή με άλλες πηγές πλούτου.

Τα οικιστικά κατάλοιπα της Μεσοελλαδικής περιόδου στη Μεσσηνία είναι πολύ λίγα, με πιο σημαντικά εκείνα στα Νιχώρια, παρέχοντας, σε γενικές γραμμές, την εντύπωση φτώχειας και στασιμότητας. Εντούτοις, τα ταφικά κατάλοιπα είναι εξ

αρχής εντυπωσιακά, καθώς ήδη από την ΜΕ Ι κάνουν την εμφάνισή τους οι τύμβοι πολλαπλής ταφής, με εξαιρετικά παραδείγματα εκείνα της Βοϊδοκοιλιάς και των Καστρουλίων, επιτρέποντας την υπόθεση πως τα αντίστοιχα οικιστικά κατάλοιπα απλώς δεν έχουν ακόμη αποκαλυφθεί. Στην ύστερη, όμως, φάση της ΜΕ εποχής υπάρχουν σημάδια πιο έντονης χρήσης της γης και μεγαλύτερη ευημερία. Στη Μεσσηνία, νωρίτερα από κάθε άλλη περιοχή της ηπειρωτικής Ελλάδος, στη μεταβατική περίοδο μεταξύ Μέσης και ΥΕ Ι εποχής, εμφανίζεται, ως συνέχεια και μετεξέλιξη του τύμβου, ο θολωτός τάφος στην πιο πρώιμη μορφή του, που εξελίσσεται και παγιποιείται στη διάρκεια των επόμενων χρόνων, μαζί με πολλά άλλα διακριτά χαρακτηριστικά, που θα αποτελέσουν τον μυκηναϊκό πολιτισμό. Στη μεταβατική ΜΕ- ΥΕ Ι περίοδο ανήκει ο τετράπλευρος τάφος της Περιστεριάς, με θεαματικά ευρήματα, αλλά και η δημιουργία των παλαιότερων θολωτών τάφων Καμινίων (Κορρές 1976), Κουκουνάρας - Γουβαλάρη (Κορρές 1975, 270 -1) και Οσμάναγα - Κορυφασίου (Blegen 1966 - 1973, Lolos 1994, 26, 46). Γενικότερα, η πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδος χαρακτηρίζεται από επαφές με άλλες περιοχές, ιδίως την Κρήτη, από νέους τύπους τάφων και από μια αυξανόμενη απόθεση πλούσιων κτερισμάτων στις ταφές.

Οι πρώτες διερευνητικές **αρχαιολογικές έρευνες** στην ευρύτερη περιοχή της Πυλίας, (η οποία θεωρείται συνολικά ως η περιοχή στην οποία εκτεινόταν το βασίλειο της αρχαίας Πύλου, την εποχή του Νέστορα), ξεκίνησαν την περίοδο 1909-1912 από τους αρχαιολόγους Ανδρέα Σκιά και Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη. Το 1939 άρχισαν στον Άνω Εγκλιανό τις τακτικές ανασκαφές ο Κ. Κουρουνιώτης σε συνεργασία με την αμερικανική αποστολή, υπό τον καθηγητή Carl William Blegen, οι οποίες διακόπηκαν λόγω του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι ανασκαφές ξανάρχισαν το 1952, με εκπρόσωπο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας τον καθηγητή Σπυρίδωνα Μαρινάτο επί μια περίπου 15ετία (μεταξύ 1952 και 1966). Οι αρχαιολόγοι διαμοιράστηκαν το αρχαιολογικό έργο, καθώς ο Blegen και η ομάδα του ανέλαβε τις ανασκαφές στο Ανάκτορο του Νέστορα, στην θέση *Εγκλιανός*, ο δε Μαρινάτος ανέλαβε τους τάφους και τους οικισμούς στην ευρύτερη περιοχή του ανακτόρου, αλλά και οπουδήποτε αλλού υπήρχαν αξιόλογα προς διερεύνηση αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Στη δεκαετία του 1960 έλαβαν χώρα οι σημαντικές και πρωτοπόρες για την εποχή τους επιφανειακές έρευνες του Πανεπιστημίου της Μιννεσότα στο πλαίσιο της ερευνητικής αποστολής Minnesota Messenia Expedition, που είχαν ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό 700 περίπου αρχαιολογικών θέσεων όλων των εποχών.

Τις δεκαετίες 1970 και 1980 ακολούθησαν νεότερες έρευνες από τον καθηγητή Γεώργιο Κορρέ (Κορρές 1974 -1990) μαζί με τα τυχαία ευρήματα της Ομάδας Ανασκαφών Πύλου (Χασιακού – Κορρές 2006, 689 - 757) ολοκλήρωσαν σε ορισμένες περιπτώσεις την εικόνα μνημείων και χώρων, που είχαν μερικώς ανασκαφεί παλαιότερα, και προσέφεραν νέα δεδομένα στην έρευνα των ΜΕ και ΜΕ/ΥΕ ταφικών μνημείων.

Από το 1990 και μετά συστηματικές ανασκαφές και επιφανειακές έρευνες (The Pylos Regional Archaeological Project, AJA 1993-1995) αύξησαν τον αριθμό των γνωστών θέσεων, με αποκορύφωμα τον πλούσια κτερισμένο Τάφο του Πολεμιστή στον Άνω Εγκλιανό. Σημαντική είναι και η ανασκαφή δύο πρώιμων Μεσοελλαδικών χρόνων τύμβων στα **Καστρούλια** με ανασκαφέα τον Rambach (Rambach 2007).

Ειδικότερα ως προς τα ταφικά μνημεία της Μεσσηνίας κατά την υπό εξέταση εποχή σημειώνουμε τα εξής:

2.2 Ταφικοί χώροι.

Στη Μεσσηνία απαντούν όλα τα είδη των μεσοελλαδικών τάφων, ιδιαίτερη, όμως, σημασία έχουν και μεγαλύτερη έμφαση θα δοθεί στους τύμβους, από τους οποίους εκκινεί η περιγραφή των ταφικών χώρων:

2. 2.1 Οι μεσσηνιακοί τύμβοι. Γενικά.

Στη Μεσσηνία εντοπίστηκαν Τύμβοι που ανήκουν ήδη στις αρχές της Μέσης εποχής του Χαλκού (Βοϊδοκοιλιάς, Καστρουλίων) και συνεχίστηκε η κατασκευή τους σε όλη τη διάρκεια της Μεσοελλαδικής περιόδου (Καλογεροπούλου, Παπουλίων, ίσως και Κοκοράκου) μέχρι και τη Μυκηναϊκή (Καμινίων, Κισσού και των ταφικών εξαρμάτων Κουκουνάρας – Γουβαλάρη). Τα μεγέθη των τύμβων διέφεραν και ενδεικτικά αναφέρεται αυτός των Παπουλίων, ο οποίος είχε διάμετρο περίπου 12 – 13 μ. και σωζόμενο ύψος 1,50 μ. Ο τύμβος αυτός είναι ένας από την πλειάδα των τύμβων που έχουν εντοπισθεί στη μείζονα περιοχή σε σχετικά μικρή

απόσταση μεταξύ τους, όπως π.χ. οι τύμβοι Α και Β της Βοϊδοκοιλιάς, στοιχείο που επιτρέπει τη διαπίστωση της πυκνής κατά τους ΜΕ χρόνους κατοίκησης της περιοχής, «προφανώς, υπό γενών με επαρκή εις την διάθεσίν των αγροτικήν προς καλλιέργειαν έκτασιν» (Κορρές 1980, 131).

Ως προς την κατανομή των τύμβων της Μεσσηνίας (Voutsaki 1985, 57, Boyd 2002, 36-7), τουλάχιστον όσων έχουν αποκαλυφθεί, παρατηρούμε ότι είναι συγκεντρωμένοι κυρίως στο δυτικό τμήμα της περιοχής, στα παράλια και την ενδοχώρα της Πυλίας, πρόσφατα, όμως, η κατανομή εμπλουτίστηκε με την ανεύρεση τύμβων στα Καστρούλια στην περιοχή της Καλαμάτας. Η ίδια εικόνα για την Πυλία ισχύει για όλη τη διάρκεια της ΜΕ εποχής, καθώς και για τη μεταβατική ΜΕ / ΥΕ Ι εποχή. Ένα επί πλέον πειστήριο συνέχειας στην εν λόγω κατανομή είναι ότι οι περισσότερες θέσεις, όπου κατασκευάζονται οι τάφοι στη διάρκεια της ΜΕ / ΥΕ Ι περιόδου, όπως π.χ. στον Άνω Εγκλιανό, στα Βολιμίδια, στην Περιστεριά, στο Ρούτσι, θα αναπτυχθούν σε μείζονος σημασίας θέσεις στη διάρκεια της Μυκηναϊκής περιόδου.

Περαιτέρω, ως προς τη (μετ)εξέλιξη των τύμβων και με αφορμή και επίκεντρο το κομβικής εν προκειμένω σημασίας **ταφικό σύνολο των Καμινίων**, ο καθηγητής Γ. Κορρές, έχει προβεί βάσει συγκριτικών στοιχείων σε ορισμένες μείζονος σημασίας αξιολογικές εκτιμήσεις, όπως ότι το εκεί τεχνητό τυμβοειδές εξάρμα με τους ικανούς ως προς τον αριθμό θολωτούς τάφους, που έχουν την είσοδο προς την έξω πλευρά του εξάρματος, θα αποτελέσει «διδασκικότατο» παράδειγμα μεταβατικής φάσης στην όλη εξέλιξη του σύνθετου χαρακτήρα των ταφικών μνημείων της εποχής του Χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα και ειδικότερα στη Μεσσηνία, ξεκινώντας **από** το ΜΕ τύμβο με τους ταφικούς πίθους που έχουν το στόμιο προς την περιφέρεια **μέχρι** την επικράτηση του τύπου του ΜΕ / ΥΕ θολωτού ταφικού μνημείου (Κορρές 1980, 126). Πράγματι, το εξάρμα των Καμινίων, με τους τουλάχιστον δύο ΜΕ παράδοσης ταφικούς πίθους στο κέντρο και τους μικρούς θολωτούς τάφους στην περιφέρεια του ωοειδούς τεχνητού εξάρματος, αποτελεί εξελικτικό στάδιο του μετέπειτα ταφικού μνημείου σε σχέση με τον προγενέστερο τύμβο χάρη στους μικρούς θολωτούς τάφους που αντικατέστησαν τους ταφικούς πίθους στα αντίστοιχα σημεία της περιφέρειάς του. **Αν το γειτονικό μνημείο των Παπουλίων ή και το πρωιμότερο της Βοϊδοκοιλιάς** είναι η πρώτη φάση με τους **ταφικούς τους πίθους**

τοποθετημένους ακτινωτά στην περιφέρεια του τύμβου και με το στόμιο στραμμένο προς τα έξω, **το ταφικό μνημείο των Καμινίων** που έπεται χρονολογικά αποτελεί κυριολεκτικά τη διάδοχο κατάσταση με τους μικρούς **θολωτούς τάφους** στην περίμετρο του εξάρματος, εκεί δηλ. που στην αντίστοιχη θέση στον τύμβο των Παπουλίων ή της Βοϊδοκοιλιάς είναι τοποθετημένοι οι πίθοι. Αποτελεί έτσι παράδειγμα σύνθετου ταφικού μνημείου των πρώτων μυκηναϊκών χρόνων στη ΝΔ Πελοπόννησο, με εμφανή και ισχυρή την εμμονή στην τύμβια ταφική παράδοση.

Οι δύο πίθοι του κέντρου του μήκους 20 μ. τυμβοειδούς εξάρματος των Καμινίων είναι παλαιότεροι των θολωτών τάφων της περιφέρειας (Κορρές 1980, 129) και υποδηλώνουν τη συνέχιση της παράδοσης της ταφής σε πίθους, όπως αυτή έχει διαπιστωθεί και σε άλλες περιπτώσεις της πρώτης και της δεύτερης μυκηναϊκής φάσης, στον τάφο Βαγενά Εγκλιανού και τη Νοτία θόλο 1 της Περιστεριάς (Κορρές ΠΑΕ 1975, 509). Επιπλέον, η τοποθέτησή τους στο κέντρο του εξάρματος υποδηλώνει την πιθανή σχέση και συνέχεια της τοποθέτησης ενός μνημείου στο κέντρο του τύμβου, όπως το πεταλόσχημο στον τύμβο Παπουλίων.

Ως προς κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά έχει διαπιστωθεί, μεταξύ άλλων, ότι στον τύμβο του Αγ. Ιωάννου Παπουλίων οι πίθοι έφεραν καλυπτήρια πλάκα στο στόμιο τους (Μαρινάτος 1956, 202-203), όπως και οι ταφικοί πίθοι του θολωτού τάφου του Βαγενά και οι μεμονωμένοι πίθοι του εξάρματος Καμινίων, ενώ στην περίπτωση της Βοϊδοκοιλιάς δεν έχει εντοπισθεί λίθινη καλυπτήρια πλάκα (Κορρές 1975, 514). Στην περίπτωση του τύμβου των Παπουλίων και αυτό του Καλογεροπούλου, εκατέρωθεν του στομίου του πίθου υπάρχουν κτιστές «παραστάδες» προεικονίζοντας τρόπον τινά την θύρα των θολωτών ταφών.

Γενικότερα, οι τύμβοι της Μεσσηνίας, σύμφωνα με τον ανασκαφέα τους Γ. Κορρέ, συνιστούν ηπειρωτική δημιουργία και καλύπτουν όλες τις φάσεις της ΜΕΧ με ταφές συνήθως εντός πίθων ενηλίκων, σε αντίθεση με τους πίθους της λοιπής ηπειρωτικής Ελλάδας, οι οποίοι, όντας μικρού μεγέθους, προορίζονταν για ταφές παιδιών και νηπίων (Κορρές 1975, 344).

Άξια μνείας είναι και η περίπτωση της κατ' εξαίρεση έκκεντρης τοποθέτησης ενός πίθου στη Βοϊδοκοιλιά σε κάποια απόσταση προς τα ενδότερα της εξωτερικής περιφέρειας του τύμβου, ακριβώς όπως στον τύμβο του Αγ. Ιωάννου Παπουλίων

ορισμένοι ταφικοί πίθοι βρέθηκαν τόσο στο εξωτερικό τμήμα του τύμβου (στην κρηπίδα), όσο και σε εσωτερικά τμήματα αυτού (Κορρές 1976, 263). Στην περίπτωση της Βοϊδοκοιλιάς φαίνεται πως αυτό συνέβη για λόγους σεβασμού προς τους προγόνους εκ μέρους των κατασκευαστών του θολωτού τάφου στο κέντρο του παλαιότερου τύμβου, πράγμα που ίσως να υποδηλώνει μία συνειδητή συνέχιση της παράδοσης.

Τέλος, σημειώνεται ότι το παράδειγμα του Κισσού αποτελεί το ύστατο στη σειρά των ταφικών συνόλων (μετά τα προγενέστερα των συναφών ταφικών συνόλων του Αγ.Ιωάννου Παπουλίων και των Καμινίων) και αποτελεί, και με την εντός αυτού διαπιστωθείσα πενία, πλήρη εκφυλισμό του υπό εξέταση τύπου (Κορρές 1975, 511).

Ειδικότερα ως προς τους μεσσηνιακούς τύμβους που αποτελούν βασικό χαρακτηριστικό της μεσσηνιακής ταφικής τυπολογίας, θα προηγηθεί αναφορά στους **πρώιμους** τύμβους της Βοϊδοκοιλιάς και Καστρουλίων, στους **ώριμους** των Παπουλίων, του Καλογεροπούλου και του Κοκοράκου Περιστεριάς, του **ύστερου** των Καμινίων με σαφείς ενδείξεις μετάβασης προς τους θολωτούς και τον **ύστατο** ΜΕ/ΥΕ του Κισσού.

2.2.2 Πρώιμοι τύμβοι

2.2.2.1 Βοϊδοκοιλιά

Πρόκειται για ένα ημικυκλικό όρμο, αμέσως βόρεια του όρμου του Ναβαρίνου, που συνδυάζει το μεγάλο αρχαιολογικό ενδιαφέρον με το απaráμιλλο φυσικό κάλλος. Στην κορυφή του βόρειου βραχίονά του, ακριβώς επάνω από τη θάλασσα, έχει ανασκαφεί ένας μικρός σχετικά χώρος (35 X 35 μ.), όπου αντιπροσωπεύονται με χαρακτηριστικά δείγματα και οι τρεις εποχές του Χαλκού (Χασιακού 2003). Πράγματι, εκεί έχει ανασκαφεί θολωτός τάφος, ο οποίος έχει ταυτισθεί από τον αρχικό ανασκαφέα του (Μαρινάτος 1956, 202-3) με τον τάφο του Θρασυμήδους, γιου του Νέστορος. Από το έτος 1977 ο Γ. Κορρές πραγματοποίησε σειρά ανασκαφικών εργασιών, στη διάρκεια των οποίων απεκαλύφθη ο ΠΕ II οικισμός, μετά την εγκατάλειψη του οποίου (περί το 2100 π.Χ.), κατασκευάστηκε επάνω από αυτόν τύμβος, περί το 1900 π.Χ., δηλαδή κατά τους πρώιμους Μεσοελλαδικούς χρόνους. Από το κέντρο του τύμβου «εκπηδά» περί το 1500 π.Χ. ο θολωτός τάφος.

Εντός του τύμβου οι ταφές έχουν πραγματοποιηθεί μέσα σε πίθους, ακτινωτά τοποθετημένους στην περιφέρειά του, που τα στόμιά τους «βλέπουν» προς τα έξω και οι βάσεις τους προς το κέντρο του τύμβου (Κορρές, 1988, 393)

Κατασκευάστηκε σε **μία** κατασκευαστική φάση, σε αντίθεση με τον ώριμο τύμβο των Παπουλιών, όπου έχουν διαπιστωθεί δύο φάσεις (Boyd 2002, 37) αλλά έχει παρόμοια κατασκευαστικά χαρακτηριστικά με αυτόν. Στη Βοϊδοκοιλιά, εκτός από τις πιο πάνω πιθοταφές, δύο ακόμη κιβωτιόσχημοι τάφοι συσχετίζονται με τον τύμβο, αν και ευρισκόμενοι εκτός της περιφέρειάς του (όπως και στην Ασίνη). Σε μεταγενέστερη φάση, όταν κατασκευάστηκε ο θολωτός τάφος, ο κυλινδρικός θάλαμός ανοίχτηκε στο κέντρο του τύμβου καταστρέφοντάς το, ενώ για τη διάνοιξη του δρόμου έγινε εκταφή μερικών από τους πίθους, οι οποίοι, όμως, με σαφή τον σεβασμό προς τους προγόνους, επανατοποθετήθηκαν σε άλλα σημεία του μνημείου.

Ειδικότερα ως προς τη θέση αυτή επιβάλλεται να προσθέσω ότι κατά την επαναληπτική ανασκαφή του Γ.Κορρέ από το έτος 1977 και εξής αποκτήθηκε «*το πρώτον παράδειγμα θολωτού τάφου μυκηναϊκής εποχής εμπεριεχομένου εις το κέντρον ενός παλαιότερου - προμυκηναϊκής εποχής - τύμβου*» (Κορρές 1988, 395). Σημειωτέον επίσης ότι η Βοϊδοκοιλιά περιλαμβάνεται στην κατηγορία των θέσεων εκείνων της Μεσσηνίας που έχουν να επιδείξουν **αλληλοδιαδοχή** (έστω με ενδιάμεσο χρονικό κενό) τύμβου με λίθινο μανδύα **και** θολωτού τάφου.

Υπόψη, επίσης, ότι στην κορυφή του προς Βορράν παρακείμενου της Βοϊδοκοιλιάς λόφου με το εκεί ναύδριο του Προφ. Ηλία διαπιστώθηκε σε δοκιμαστική έρευνα από την ανασκαφική ομάδα του Γεωργίου Κορρέ τμήμα χείλους ΜΕ ταφικού πίθου, όμοιου με αυτούς της Βοϊδοκοιλιάς (Κορρές 1980, 174 -5), ο οποίος περιείχε αναμογλευμένα λείψανα νεκρού. Ο μεγάλος αριθμός των λίθων και η τοποθέτηση του στομίου του πίθου προς τα έξω σε σχέση με την κορυφή του λόφου παρείχαν ικανές ενδείξεις για την ύπαρξη σε αυτό το σημείο έτερου τύμβου (του **B**), το κέντρο του οποίου, κατά την άποψη των ανασκαφέων, θα βρισκόταν προς την κορυφή του λόφου, θα είχε λίθινο μανδύα και ταφικούς πίθους, τοποθετημένους ακτινωτά και οριζόντια και με το στόμιο προς την περιφέρειά του, θα ομοίαζε δηλ. με τον τύμβο Α της Βοϊδοκοιλιάς και αυτόν του Αγ. Ιωάννη Παπουλιών.

Τέλος, ως προς τα κινητά ευρήματα, τα κτερίσματα του τύμβου της Βοϊδοκοιλιάς, καθώς και εκείνων στα Καστρούλια, ήταν αγγεία τόσο του πρώιμου μινυακού τύπου όσο και του συγχρόνου του «αδριατικού» της ΝΔ Πελοποννήσου, γεγονός που πιστοποιεί τη χρήση του τύμβου στις πρώτες υποπεριόδους της ΜΕ εποχής (2100 – 1900 και λίγο ακόμη) ενώ η περίοδος αχρησίας του στη Βοϊδοκοιλιά συνεχίστηκε μέχρι προ του τέλους 16^{ου} αι. π.Χ. (Κορρές 1977, 415), οπότε και τοποθετείται η κατασκευή επ' αυτού του πιο πάνω θολωτού τάφου. Τέλος, το ύψος του τύμβου αυτού ήταν μικρό και η διάμετρός του περί τα 13 μ.. Πιθανόν να υπήρχε ευρύτερος περίβολος εξωτερικά, με διάμετρο γύρω στα 46.

2.2.2.2 Καστρούλια

Ανασκαφική έρευνα στη θέση Καστρούλια έφερε στο φως Μεσοελλαδικών χρόνων τύμβους Στα δυτικά του σημερινού χωριού Άμφεια και απέναντι από το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Ελληνικών βρίσκονται σε απόσταση 40 μ. μεταξύ τους οι **δύο τύμβοι** των Καστρουλίων. Σχετική αναφορά για δύο τυμβοειδή εξάρματα σε απόσταση 40 μ. μεταξύ τους είχε ήδη γίνει παλαιότερα στη (Hope - Simpson και Dickinson 1979, 163), ενώ στη θέση αυτή, όπως και στην ευρύτερη Θουρία, έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφικές εργασίες από την επίτιμη Έφορο αρχαιοτήτων Ξένια Αραπογιάννη, καθώς και από τον Jörg Rambach που έφεραν στο φως Μεσοελλαδικών χρόνων τύμβους (Χασιακού – Κορρές 2006, 691).

Στο εσωτερικό των τύμβων (I και II) βρέθηκαν σε πλούσιες ταφές αξιόλογα για την εποχή (ήδη από την ύστερη ΜΕ I περίοδο 2000 - 1800 π.Χ.) κτερίσματα και, ιδιαίτερα στους τάφους 2 και 3 του δευτέρου από αυτούς, σημαντικά για την εποχή (ΜΕ I - II) ευρήματα (Rambach 2007, Αραπογιάννη 2001 – 2004, 405 και 423).

Οι τύμβοι των Καστρουλίων

Στο εσωτερικό του **τύμβου I** και συγκεκριμένα στο κέντρο του εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα αψιδοειδούς κτίσματος διαστάσεων 2 X 1,50 μ. με την απόληξη της στενής πλευράς του προς Ανατολάς. Τα εντός αυτού κεραμικά ευρήματα (όστρακα) ανάγονται χρονολογικά στην ΠΕ II εποχή (Rambach 2007, 137 -50).

Ο **τύμβος II** έχει διάμετρο 10 μ. και μέγιστο ύψος 2,80 μ. και από την επίχωσή του συνελέγησαν όστρακα της ΠΕ II περιόδου. Περιέχει τρεις τάφους. Ο τάφος 1 περιείχε μάλλον παιδική ταφή και κεραμική χρονολογούμενη στη ΜΕ I. Μέσα στον λακκοειδή τάφο 2 είχε ενταφιασθεί γυναίκα υψηλής κοινωνικής τάξης,

όπως συνάγεται από τη μεγάλη αξία (λαμβανομένης, μάλιστα, υπόψη και της εποχής στην οποία ανήκουν) των συνοδευτικών αντικειμένων της ταφής της που αποτελούνταν κυρίως από 33 αγγεία, τα περισσότερα σε καλή κατάσταση διατήρησης, οικιακά σκεύη, πήλινα σφονδύλια, χάλκινες ψήφοι περιδέραιου, γεγονός το οποίο ενδεικνύει την ύπαρξη ιεραρχικά δομημένης κοινωνίας στο σημείο αυτό της Μεσσηνίας (Αραπογιάννη 2000, 280). Ο επίσης λακκοειδής τάφος 3 περιείχε ανδρική ταφή σε στάση συνεσταλμένη και κτερισμένη με πέντε αγγεία της ME I περιόδου και δύο χάλκινα μαχαιρίδια. Η κεραμική των τύμβων στα Καστρούλια ανήκει στην ηπειρωτική ελλαδική παράδοση της περιόδου (ME I) και παρουσιάζει πολλές ομοιότητες ως προς το σχήμα, τη διακόσμηση και την κατασκευή με την κεραμική των Νιχωρίων και της Λέρνας VI (Αραπογιάννη 2000, 280).

2.2.3 Ωριμοί τύμβοι

2.2.3.1 Αγ.Ιωάννης Παπουλίων

Έτερος και πολύ σημαντικός τύμβος με λίθινη κωνικού σχήματος κρηπίδα (Κορρές 1976, 344), που από κατασκευαστική άποψη χαρακτηρίζεται ως ώριμος ME, είχε εν μέρει ανασκαφεί κατά τα έτη 1954 - 55 από τον Σπ. Μαρινάτο στα Παπούλια (Μαρινάτος 1955, 254-5) πολύ κοντά στο ναύδριο του Αγ. Ιωάννη στα δυτικά του ομώνυμου χωριού, στην ευρύτερη περιοχή του οποίου βρέθηκαν και άλλοι τύμβοι. Είκοσι χρόνια αργότερα, με τη μορφή συμπληρωματικής ανασκαφής, ο τύμβος ερευνήθηκε από τον Γ. Κορρέ, οπότε τέθηκε το θέμα του χρονικού συσχετισμού ανάμεσα στο *«πεταλόσχημο και την περιβάλλουσα κρηπίδα»*, το εξωτερικό τμήμα του τύμβου (Κορρές 1978, 327 και Κορρές 1980, 131)

Πράγματι, στο κέντρο του τύμβου αυτού υπήρχε ένα πεταλόσχημο κτίσμα, μήκους 2,20 μ., πλάτους 1,80 μ. και ύψους 0,80 μ., το οποίο είχε ερμηνευθεί ως «κενοτάφιο» από τον αρχικό του ανασκαφέα, Σπ. Μαρινάτο, καθώς δεν ανευρέθησαν ανθρώπινα οστά εντός του, ενώ προ της εισόδου του βρέθηκαν στάχτες και οστά μικρών ζώων, τα οποία προφανώς προέρχονταν από θυσιαστήριες τελετές. Σύμφωνα με τον Γ. Κορρέ, ήταν κανονικός τάφος, παρά την απουσία οστών, και όχι κενοτάφιο, χρονολογείται δε μεταξύ των ME II και III περιόδων (Κορρές 1980, 129 -50). Έχει υποστηριχθεί ότι ίσως οι πεταλόσχημοι θάλαμοι αντιπροσωπεύουν μια απόπειρα των κατασκευαστών τους να αποδώσουν σε λίθινη μορφή την εικόνα ενός πλαγιασμένου πίθου (Rapp et al. 1978,37). Υπόψη ότι και ο Ν. Παπαδημητρίου (Papadimitriou

2001, 35) συγκαταλέγει τον ευρισκόμενο στο κέντρο του τύμβου πεταλόσχημο χώρο στους Κτιστούς Θαλαμοειδείς Τάφους (Κ.Θ.Τ.), όπως ακριβώς θεωρεί ότι ισχύει με ένα επίσης πεταλόσχημο κτίσμα στον τύμβο Καλογεροπούλου (Μυρσινοχώρι /Ρούτσι), (Κορρές 1989, 26-28).

Στον τύμβο των Παπουλίων γύρω από αυτό το κεντρικό πεταλόσχημο κτίσμα βρίσκονταν περιφερειακά και ακτινωτά διατεταγμένοι ομοιόμορφοι μεγάλοι πίθοι με ταφές. Οι πίθοι ήταν τοποθετημένοι οριζόντια στον τύμβο, με τα στόμιά τους στραμμένα προς τα έξω και καλυμμένα με πλάκα ή πλάκες - (Boyd 2002,37, Παπαδημητρίου 2001, 35).

Επρόκειτο, ειδικότερα, για δεκατρείς ταφικούς πίθους, μερικοί μόνον από τους οποίους ήταν κτερισμένοι, με συνέπεια να μην είναι βεβαία η χρονολόγησή τους. Όμως μπορεί εμμέσως να θεωρηθεί ότι το σύνολο ανήκει στην ίδια φάση, , από την όμοια μεταξύ τους διεύθετηση των πίθων και ιδίως από τους *«οριζοντίους δόμους εκατέρωθεν του στομίου του πίθου προς διασφάλισιν αυτού (4,5,15,19,21)»* (Κορρές 1980, 143). Σημειωτέον, εξάλλου, ότι όλοι οι πίθοι βρίσκονταν επί της περιφερειακής κρηπίδας πλην ενός που βρέθηκε στο εσωτερικό κενό του τύμβου και δύο άλλων που βρέθηκαν εκτός της κρηπίδας (Κορρές 1978, 329).

Αν και, αρχικά, είχε διατυπωθεί από τον ανασκαφέα η υπόθεση ότι ο τύμβος και το πεταλόσχημο πιθανώς να χρονολογείται κατά την μεταβατική ΠΕ-ΜΕ εποχή, τελικώς, με την πρόοδο των ανασκαφών, προέκυψε ότι ο τύμβος χρονολογείται στην ΜΕ II – ΜΕ III περίοδο (Κορρές 1980, 132). Το πεταλόσχημο κτίσμα στο κέντρο του τύμβου αποτελεί πιθανώς τον πρόδρομο της τοποθέτησης του θολωτού τάφου στο κέντρο του τύμβου της Βοϊδοκοιλιάς και, πάντως, και στις δύο περιπτώσεις, *«η κατάληξις κατασκευής είτε του πεταλόσχημου είτε του θολωτού τάφου ερείδεται επί της αυτής αρχής»* (Κορρές 1980, 150).

Όπως εξάλλου αναφέρεται, υπάρχουν και ευρήματα που υποδηλώνουν **τη χρήση του και κατά** τις ΜΕ II και ΜΕ III φάσεις (Κορρές 1980, 132). Υπόψη, εξάλλου, ότι δεν έχει επισημανθεί πλησίον του τύμβου οικισμός, ούτε καν μεμονωμένη οικία της ΜΕ εποχής, παρά την ύπαρξη διάσπαρτων τύμβων στην περιοχή, γεγονός που ευνοεί την υπόθεση για ύπαρξη μικρών οικισμών με ολιγάριθμες οικίες. Στην υπόθεση ότι πρέπει να υπήρχαν οι μικροί αυτοί οικισμοί

συνηγορεί η εύρεση ταφών νηπίων σε ορισμένους πίθους του τύμβου των Παπουλίων, που οδηγεί στη θέση ότι ο συγκεκριμένος τύμβος ήταν το οικογενειακό ταφικό μνημείο γένους ή οικογένειας που κατοικούσε στα πέριξ (Κορρές 1980, 143).

Επίσης σημειωτέον ότι ο τύμβος του Αγ. Ιωάννου Παπουλίων χρησιμοποιήθηκε εκ νέου σε κατά πολύ μεταγενέστερους, μέχρι και τους χριστιανικούς, χρόνους (Κορρές 1980, 147), με ταφές σε κιβωτιόσχημους τάφους.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμη η αναφορά και παράθεση της γενόμενης από τον Γ.Κορρέ σύγκρισης (Κορρές 1980, 149-150) μεταξύ των τύμβων της Βοϊδοκοιλιάς και εκείνου των Παπουλίων. Ο εν λόγω καθηγητής ως ομοιότητες διαπίστωσε αφενός την ύπαρξη και στους δύο ορισμένων ταφικών πίθων εκτός της διάταξης του κυρίως τύμβου, αφετέρου την απουσία γνώσης της μορφής του εσωτερικού κατά την αρχική φάση της κατασκευής.

Ως διαφορές εντόπισε το γεγονός ότι ο τύμβος της Βοϊδοκοιλιάς φαίνεται ότι είναι πρωιμότερος εκείνου των Παπουλίων. Επίσης, ότι οι δύο τύμβοι διευρύνθηκαν με διαφορετικό τρόπο, ο τύμβος των Παπουλίων με καθ' ύψος μανδύες ενώ εκείνος της Βοϊδοκοιλιάς με αλληλοδιαδόχους περιβόλους. Ακόμη, κατά τη διάρκεια της χρήσης δεν μεταβλήθηκε το σχήμα του τύμβου Παπουλίων, ενώ, αντίθετα, στον τύμβο της Βοϊδοκοιλιάς σημειώνονται αλλαγές, τόσο επειδή οι λίθοι που αφαιρούνταν για την τοποθέτηση των πίθων τοποθετούνταν εκτός περιβόλου, όσο και επειδή έγιναν σημαντικές παρεμβάσεις κατά την μυκηναϊκή εποχή για την κατασκευή του θολωτού τάφου στο κέντρο του τύμβου.

Επίσης, επειδή οι ταφικοί πίθοι της Βοϊδοκοιλιάς βυθίζονταν στον τύμβο, δεν υπήρχε χώμα πάνω από αυτόν, ενώ το αντίθετο συνέβαινε με τον τύμβο των Παπουλίων, όπου οι πίθοι δεν βυθίζονταν αλλά εξείχαν κατά πολύ από την ανώτερη κρηπίδα, με αποτέλεσμα να προστατευόταν με αυτό τον τρόπο και να μην καταστρέφεται η ευρισκόμενη από κάτω στρώση λίθων. Το αποτέλεσμα ήταν ότι το σύνολο του τύμβου τούτου καλυπτόταν από χώμα (Κορρές 1980, 150). Εξάλλου, συγκρίνοντας την κλίση της κρηπίδας του τύμβου του Αγ. Ιωάννου με την αρχική κλίση του λίθινου μανδύα του τύμβου της Βοϊδοκοιλιάς εμφανίζεται σαφής μεταξύ των δύο μνημείων διαφορά που συνίσταται στο γεγονός ότι η κρηπίδα του Αγίου Ιωάννη είναι, αρχικά, πλέον υπερυψωμένη σε σχέση με της Βοϊδοκοιλιάς, η οποία

υπερυψώθηκε πολύ αργότερα, για τη στήριξη του θολωτού τάφου (Κορρές 1977, 263).

2.2.3.2 Ρούτση ή Ρούτσι

Στη θέση αυτή κοντά στο Μυρσινοχώρι στη μεσσηνιακή ενδοχώρα ανασκάφηκαν μερικώς τη δεκαετία του '50 από τον Μαρινάτο δύο τύμβοι, ο τύμβος Γεωργιοπούλου και ο τύμβος Καλογεροπούλου, ενώ στην περιοχή αναφέρεται η ύπαρξη και ενός τρίτου τύμβου. Για τον τύμβο Γεωργιοπούλου αναφέρεται μόνον ότι περιείχε ταφικούς πίθους και κιβωτιόσχημους τάφους (Μαρινάτος 1957, 118 -120, Boyd 2002, 154).

Τύμβος Καλογεροπούλου (Ρούτσι)

Ο τύμβος Καλογεροπούλου στο Ρούτσι ήταν ένα απλό χωμάτινο έξαρμα χωρίς λίθινο μανδύα και περίβολο (Κορρές 1989, 26 -8, Boyd 2002, 154, Papadimitriou 2001, 37) και με διάμετρο 20-25 μέτρα. Στον τύμβο αυτό βρέθηκε από τον ανασκαφέα (Γ. Κορρές) μεγάλος πίθος, που περιείχε μία συνεσταλμένη ταφή και, όπως στα Παπούλια, το στόμιο του πίθου ήταν κλειστό με μια όρθια πλάκα και περιβαλλόταν από οριζόντιες επίπεδες πλάκες δίκην στομίου (Κορρές 1989, 26). Ο ίδιος ανακάλυψε ένα κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο, που περιείχε τέσσερα κρανία και μικρά οστά. Η απουσία των μεγαλύτερων οστών τον ώθησε να ερμηνεύσει την κατασκευή αυτή ως οστεοφυλάκιο.

Ο πλέον ενδιαφέρων και πιθανότατα ο σημαντικότερος τάφος του τύμβου είναι πεταλόσχημος και κατηγοριοποιείται στους κτιστούς θαλαμοειδείς (Papadimitriou 2001, 37). Βρίσκεται κοντά, αλλά όχι ακριβώς στο κέντρο του τύμβου, έχει πλευρική είσοδο και είναι μικρών διαστάσεων (παρ. 2 μ. X 1,50μ. X 1μ.) Ο καθηγητής Κορρές (Κορρές 1989, 26) αναφέρει την εύρεση εντός του τάφου και κοντά στην είσοδο αυτού ενός αμαυρόχρωμου και δύο μινυακών αγγείων (ένα αμαυρόχρωμο διπλό αγγείο, ένα μινυακό κύπελλο και ένα ηθμωτό μινυακό), τα οποία ίσως υποδηλώνουν την αρκετά πρόωμη (πριν από την ΜΕ ΙΙΙ) χρονολόγησή του, ίσως και πρωιμότερη εκείνης των Παπουλίων. Σημειωτέον ότι η εύρεση ενός ακόμη πεταλόσχημου τάφου μέσα σε ένα γειτονικό με τα Παπούλια τύμβο υποδηλώνει την ύπαρξη μιας αρκετά ισχυρής παράδοσης αφιδοειδών ΚΘΤ στην ευρύτερη περιοχή. Η αναφερόμενη πρωιμότητα των αγγείων ίσως να δείχνει ότι η κατασκευή αυτού του

είδους των τάφων είχε αρχίσει ενωρίτερα από την τελευταία φάση της ΜΕ περιόδου. Το γεγονός μάλιστα ότι οι τοίχοι του τάφου αυτού στο Ρούτσι χτίστηκαν μόνο ως προς το άνω τμήμα τους ίσως με τη σειρά του φανερώνει ότι πρόκειται για ένα από πρωιμότερα παραδείγματα αψιδωιδών / πεταλόσχημων ΚΘΤ στη Μεσσηνία (Papadimitriou 2001, 37)

2.2.3.3 Καρποφόρα - Ακόνες.

Στη θέση Ακόνες της Καρποφόρας ένα μικρό λόφο ΝΔ των Νιχωρίων, βρέθηκε από την Παρλαμά (Parlana 1972, 262 -4, Papadimitriou 2001, 38), μικρός τύμβος, ο οποίος περιείχε δύο αψιδωτούς κτιστούς θαλαμοειδείς τάφους (Ακόνες I και III) και ένα παιδικό κιβωτιόσχημο ανάμεσά τους. Ένα τρίτο πολύ κατεστραμμένο κτίσμα, με την αψίδα του να ακουμπά τις δύο άλλες και ΜΕ όστρακα στο εσωτερικό του, ερμηνεύθηκε ως οικία από την ανασκαφέα, όμως ο Παπαδημητρίου (Papadimitriou 2001, 39-40) το θεωρεί επίσης κτιστό θαλαμοειδή τάφο, λόγω των μικρών διαστάσεών του, αλλά και λόγω της ακτινωτής τοποθέτησής του σε σχέση με τους δύο άλλους τάφους, οι οποίοι έχουν τις εισόδους τους προς τα έξω, κατά την συνήθεια στους τύμβους.

Ο πρώτος από αυτούς, Ακόνας I, είχε είσοδο στο κέντρο της εμπρόσθιας πλευράς και είχε διαταραχθεί σε ύστερους χρόνους, εντός δε αυτού βρέθηκαν τέσσερις ταφές. Η παρουσία ενός εγχειριδίου και ενός μαχαιριδίου χρονολογούν τον τάφο στην ύστερη ΜΕ ή την πρώιμη ΥΕ εποχή, στην οποία μάλλον ανήκει ο τελευταίος εκτάδην νεκρός του τάφου (Papadimitriou 2001, 38 – 9). Ο Ακόνας III είναι μικρότερος (Parlana 1972, 264), λιγότερο φροντισμένος, αν και υστερότερος από τον προηγούμενο, πάντως πρέπει να χρονολογείται στην ΥΕ I περίοδο.

Οι συγκεκριμένοι αψιδωτοί τάφοι με τα εκφορικά τοιχώματα, όπως και οι **α 2** και **β 1** στο Γουβαλάρη Κουκουνάρας αποτελούν τη συνέχεια και επιβίωση του πεταλόσχημου κεντρικού κτίσματος (τάφου) των Παπουλίων, αλλά και του τύμβου Καλογεροπούλου, που θα εξακολουθήσουν μέχρι και τα Πρωτογεωμετρικά χρόνια.

2.2.3.4 Κοκοράκου Περιστεριάς

Σύμφωνα με τον Μαρινάτο (Μαρινάτος 1964, 92 – 95) ο τύμβος Κοκοράκου ή «Κουκιρίκος» κατ' αυτόν» βρίσκεται σε λόφο που χωρίζεται με βαθιά χαράδρα από

την Περιστεριά και σε απόσταση 500 μ. από αυτήν. Είναι «πελωρίων» διαστάσεων με ύψος 3-4 μ. και διάμετρο 16 – 20 μ. και η εκτός των πίθων ταφή ανήκει στην πρόιμη ΜΕ εποχή. Στη ΒΔ περιφέρειά του εντοπίστηκε πίθος με σκελετικά κατάλοιπα και υπήρχε, πάντοτε κατά τον Μαρινάτο, και άλλος ένας (πίθος) στην ανατολική περιφέρεια. Σύμφωνα με τον Κορρέ (Κορρές 1977, 352) μέσα στον ταφικό κύκλο υπήρχαν κατάλοιπα πίθου μεγάλων διαστάσεων και παρόμοιου με εκείνους των Παπουλίων και της Βοϊδοκοιλιάς που περιείχε πρωτογενή και ακτέριστη συνεσταλμένη ταφή. Έχει χρονολογηθεί στη ΜΕ I – II με βάση τα εντός αυτού όστρακα μινυακού κρατήρα (Κορρές 1984, 147). Εντοπίστηκαν και άλλοι τρεις τουλάχιστον πίθοι (Κορρές 1977, 352).

2.2.4 Ύστεροι τύμβοι

2.2.4.1 Καμίνια

Στα Καμίνια Κρεμμυδίων (2,5 χλμ. ανατολικά του Γουβαλάρη Κουκουνάρας) και κοντά στην πηγή Φουρτζόβρυση είχε αρχίσει το 1975 η ανασκαφή τυμβοειδούς εξάρματος (σύνθετου τύμβου) με την έρευνα των πέντε πρώτων μικρών θολωτών τάφων με το στόμιο στραμμένο προς τα έξω και την αποκάλυψη δύο ευμεγέθων ταφικών πίθων (Εικ.32) στο κέντρο και άλλων δύο μικρών σφηνωμένων έξω από το θολωτό τάφο 3 (Κορρές 1975, 125). Αποτελεί ένα ακόμη παράδειγμα **σύνθετου ταφικού μνημείου** στη ΝΔ Πελοπόννησο με ισχυρή την εμμονή στην παράδοση (όπως και αυτό της Βοϊδοκοιλιάς), ήδη από τους πρώτους μυκηναϊκούς χρόνους (Κορρές 1975, 508). Πράγματι, η ύπαρξη ζεύγους ταφικών πίθων στο υψηλότερο κεντρικό σημείο του εξάρματος ανεξαρτήτως από κάθε άλλο ταφικό κτίσμα του ίδιου εξάρματος υποδηλώνει αφενός τη σχέση του με τους παλαιότερους τύμβους με τους ταφικούς πίθους (Βοϊδοκοιλιάς, Κοκοράκου Παπουλίων), και αφετέρου με τη συνέχιση της ΜΕ παράδοσης στην πρώτη και τη δεύτερη μυκηναϊκή φάση (θόλος Βαγενά και Νοτία θόλος Περιστεριάς), με την κατασκευή των μικρών θολωτών τάφων στην περιφέρειά του. Ο συγκεκριμένος τύμβος είχε χρησιμοποιηθεί υπό του τοπικού γένους από του τέλους της ΜΕ εποχής μέχρι και του τέλους της μυκηναϊκής εποχής (ΥΕ ΙΙΒ) με ταφές αρχικά εντός πίθων στο κέντρο του εξάρματος και στη συνέχεια με ταφές εντός θολωτών τάφων. Ειδικότερα ως προς τη χρονολόγηση και σύμφωνα με σχετική παρατήρηση του καθηγητή Γ. Κορρέ (Κορρές 1975, 506), σε συγκεκριμένο τάφο του πιο πάνω συνόλου εντοπίστηκαν θραύσματα αμαυρόχρωμου

πίθου, παρόμοιου με άλλο από τον σύγχρονο ως προς την κατασκευή θολωτό τάφο Γουβαλάρη 2, ο οποίος πράγματι χρονολογεί το μνημείο στα τέλη της ΜΕ εποχής ή το αργότερο στις αρχές της ΥΕ εποχής. Το αξιοσημείωτο εν προκειμένω είναι ότι αγνοούμε κατά πόσον ο πιο πάνω πίθος, όπως και αυτός από το Γουβαλάρη 2, χρησιμοποιήθηκαν ως ταφικοί ή όχι, διότι ναι μεν γνωρίζουμε ότι το έθιμο των ενταφιασμών σε πίθο ήταν γνωστό στα Καμίνια, είναι όμως άγνωστο από ποια εποχή και εξής (Κορρές ό.π., 506). Ας σημειωθεί ότι, όπως έχει εκτιμήσει ο καθηγητής Γ. Κορρές, το τεχνητό τυμβοειδές εξάρμα Καμινίων με τους ικανούς ως προς τον αριθμό θολωτούς τάφους με την είσοδο προς τα έξω θα αποτελέσει «διδασκικότατο» παράδειγμα μεταβατικής φάσης στην όλη εξέλιξη του σύνθετου χαρακτήρα των ταφικών μνημείων της εποχής του Χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα και ειδικότερα στη Μεσσηνία ξεκινώντας **από** το ΜΕ τύμβο με τους ταφικούς πίθους (Εικ.32) που έχουν το στόμιο προς την περιφέρεια **μέχρι** την επικράτηση του τύπου του ΜΕ / ΥΕ θολωτού ταφικού μνημείου (Κορρές 1980, 126).

Πράγματι, το εξάρμα των Καμινίων με τους τουλάχιστον δύο ΜΕ παράδοσης ταφικούς πίθους στο κέντρο και τους μικρούς θολωτούς τάφους στην περιφέρεια του αρχικά κυκλικού τεχνητού εξάρματος αποτελεί εξελικτικό στάδιο μεταξύ του προγενέστερου τύμβου και του μετέπειτα θολωτού τάφου. Οι μικροί θολωτοί τάφοι «αντικατέστησαν» τους ταφικούς πίθους στα αντίστοιχα σημεία της περιφέρειας του τυμβικού εξάρματος (Κορρές 1980, 1290).

2.2.5 Ο ύστατος τύμβος

2.2.5.1 Κισσός

Πρόκειται για θέση στην περιοχή του χωριού Χανδρινός Πυλίας που είχε επισημάνει παλαιότερα και ανέσκαψε το 1966 ο Μαρινάτος (Μαρινάτος 1966, 119 – 128), Θεωρείται ως ο **ύστατος** χρονολογικά και εξελικτικά τύμβος (Εικ.33). Σύμφωνα με την εκτίμηση του ανασκαφέα, το ύψος του δεν υπερέβαινε τα 4 μ. και η διάμετρός του ήταν τουλάχιστον 12 μ. Το κέντρο του τύμβου κατελάμβαναν ταφές εντός πίθων και την περιφέρεια του μικροί ταφικοί **περίβολοι** πρόχειρης/ αμελούς κατασκευής. Πουθενά δεν βρέθηκε ακέραιος σκελετός, παρά μόνο μεμονωμένα οστά, που έδιναν την εντύπωση συνεσταλμένης ταφής, φαίνεται δε, ως εκ τούτου, ότι ίσως πρόκειται για μετακομιδή και δευτερεύουσα ταφή πάντων των νεκρών, αφού, όπως

είπαμε, κανείς σκελετός δεν βρέθηκε κατά χώραν. Ως προς τους δύο σωζόμενους ταφικούς **πίθους** (E και Z), οι οποίοι, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ήταν κεκλιμένοι οριζόντιοι με το άνοιγμα προς Δ, η σύνθλιψη του νεκρού στον ένα από αυτούς ήταν τόσο μεγάλη που οδηγεί στη σκέψη πως ενδεχομένως να είχε τοποθετηθεί σε ισχυρά οκλάζουσα στάση, αφού είχε στενά δεθεί ή τυλιχθεί πριν από την ταφή. Κρίνοντας και από την ταπεινής κατασκευής κεραμική, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο τύμβος του Κισσού δέχθηκε «ενοίκους» από πτωχό οικισμό και η σημασία του συνίσταται στα έθιμα και τον τρόπο ταφής. Ως προς τη χρονολόγηση του τύμβου, σημειώνεται ότι ορισμένα σχήματα αγγείων (κυλίκων κυρίως) ανήκουν στη Μεσοελλαδική παράδοση, από την οποία πηγάζουν και οι Εφυραϊκές κύλικες, ενώ μερικά αγγεία, όπως από αυτά ένα αλάβαστρο, ανήκουν στο πρώτο ήμισυ του 15^{ου} αι. π.Χ. και μέρος της λοιπής κεραμικής ανήκει σε υστερότερη μυκηναϊκή εποχή (YE III A-B) (Μαρινάτος ΠΑΕ 1966, 128). Εντούτοις, μια μικρή πρόχους φαίνεται ME/ πολύ πρώιμη YE και ίσως αφορά την πρώτη χρήση του τύμβου (Χασιακού 2003).

2.3.6 Μεταβατικού τύπου τάφοι

2.3.6.1 Τετράπλευρος τάφος Περιστεριάς.

Στην **ύστερη ME εποχή** ανήκει επίσης **μικρός κτιστός τάφος**, οποίος αποκαλύφθηκε πλησίον του περιβόλου του Θ.Τ. 1 στην Περιστεριά το 1976 και είναι τετράπλευρος, με αποστρογγυλεμένες γωνίες, κτισμένος με πλακωτούς ασβεστόλιθους, και λεπτότατες ασβεστολιθικές καλυπτήριες πλάκες (Κορρές 1976, 485-500), οι οποίες υποστηρίζονταν από δοκούς. Εντός αυτού βρέθηκαν οκτώ χρυσοί ρόδακες και άλλα πολύτιμα αντικείμενα, καθώς και πήλινα μινυακά αγγεία, χαρακτηριστικά του τέλους της ME εποχής. Τόσο η κατασκευή και η στέγασή του, που τον τοποθετούν στην παράδοση των λακκοειδών τάφων, όσο και τα ευρήματα που περιλαμβάνει, που αποτελούν την παλαιότερη ομάδα χρυσών αντικειμένων στην περιοχή, **τον συνδέουν** με την έξοδο από την απομόνωση της ME εποχής, με την πρόσβαση σε πλούτο και με την ύπαρξη εμπορικών επαφών με την Κρήτη ήδη κατά τα τέλη της ME - αρχές της YE I περιόδου.

2.3.6.2 Λακκοειδής τάφος Βολιμιδίων (Κεφαλοβρύσου 1)

Η σπουδαία και εκτεταμένη νεκρόπολη στα Βολιμίδια βρίσκεται σε απόσταση περίπου 800 μ. από τη μεσσηνιακή κωμόπολη της Χώρας σε μια εύφορη πεδινή

έκταση που κάποτε ανάβλυζαν πολλά νερά. Εκεί, μεταξύ άλλων, αποκαλύφθηκε ένας άθικτος, ευκρινώς **μεσοελλαδικός** (παραλληλόγραμμος με διαστάσεις 3,60 X 1,25 μ.) και κατά τον Μαρινάτο **λακκοειδής** (στην ουσία) τάφος (συνδυασμός σπηλαιίου και λάκκου) (Μαρινάτος ΠΑΕ 1964, 78), γνωστός και ως τάφος Κεφαλοβρύσου 1. Εντός αυτού βρέθηκε ταφή με νεκρό σε συνεσταλμένη στάση, για την τοποθέτηση του οποίου είχαν παραμεριστεί άλλοι προηγηθέντες αυτού. Γύρω από αυτόν εντοπίστηκαν 20 αγγεία ποικίλης τυπολογίας, ανάμεσα στα οποία έξι διπλά κύπελλα, ορισμένα από τα οποία ήταν κατασκευασμένα από μέλανα και άλλα από κίτρινο Μινύειο ή ερυθρωπό πηλό και έφεραν αμαυρόχρωμη διακόσμηση. Βρέθηκαν επίσης 4 σφονδύλια, 4 μαχαίρια (όχι ξίφη, άρα δεν χαρακτηρίζεται ως πολεμιστής), 41 αιχμές βελών από πυριτόλιθο, άρα ίσως ήταν κυνηγός ή χειροτέχνης) (Χασιακού 2003) κ.ά. συνοδευτικά της ταφής αντικείμενα (Μαρινάτος 1964, 79). Ο τάφος αυτός κατά τον καθηγητή Γ. Κορρέ «προαναγγέλλει» το σχηματισμό του λακκοειδούς τάφου της ύστατης ΜΕ εποχής (Κορρές 1976, 345). Παρόμοιοι με αυτόν ανακαλύφθηκαν στη Μάλθη.

2.4 Άλλοι ταφικοί χώροι στη Μεσσηνία

Πέραν των τύμβων, στους οποίους συνοπτικά αναφερθήκαμε, γίνεται στη συνέχεια επίσης αναφορά και σε άλλους ταφικούς χώρους της Μεσσηνίας.

2.4.1 Μάλθη.

Πρόκειται για λόφο κοντά στο Δώριο που δεσπόζει στις οδούς που συνδέουν την κεντρική Πελοπόννησο δυτικά με το Ιόνιο Πέλαγος και νότια με τον Μεσσηνιακό κόλπο. Στην κορυφή του εντοπίστηκε (Valmin 1938) τειχοπερίβλητος οικισμός, ο οποίος, παρά τις αρχικές αναφορές του Valmin σε πολύ προγενέστερες περιόδους, κρίθηκε ότι είχε δημιουργηθεί στις αρχές της ΜΕ περιόδου.

Ως προς τα ταφικά τώρα, διαπιστώνουμε ότι και στην περίπτωση της Μάλθης ανοιχτό παραμένει το θέμα κατά πόσον οι εντοπισμένοι στο εσωτερικό του οικισμού (intra muros) τάφοι είχαν κατασκευασθεί κατά την εποχή της κατοίκησης των οικιών ή μετά την εγκατάλειψή τους (βλ. πιο κάτω). Κατά την επίσκεψή μου στο χώρο διέκρινα σε διάφορα σημεία ανθρωπογενείς ρηχές κοιλάνσεις με ή χωρίς λίθους σ' αυτές, η ασαφής κατάσταση των οποίων δεν μου επέτρεψε να κρίνω αν ανήκαν στον τύπο του απλού ταφικού λάκκου ή άλλου πιο σύνθετου τύπου. Υπόψη ότι έχουν βρεθεί και άλλοι τάφοι εκτός του περιβόλου και έχουν ανασκαφεί από τον Valmin

στην υποκείμενη πεδιάδα, κάτι το οποίο δείχνει την ύπαρξη εναλλακτικών επιλογών δηλ. ταφής και «εκτός των τειχών», ίσως όχι όλων συγχρόνων αφού ενδέχεται να ανήκουν σε διαφορετικές φάσεις των ΜΕ ή πρώιμων ΥΕ χρόνων, όπως συνέβη και στην περίπτωση της Ασπίδας σε σχέση με την πεδιάδα του Άργους. Το στοιχείο αυτό παρέχει την υπόνοια ότι ίσως να υπήρχαν και άλλες παρόμοιες (εκτός οικισμού) ταφές στις πλαγιές του λόφου και δεν έχουν ακόμη αποκαλυφθεί.

Σύμφωνα με τη μελέτη του ανασκαφέα (Valmin 1938), αποκαλύφθηκαν (συνολικά) στην ακρόπολη της Μάλθης 32 τάφοι (ορισμένοι ΥΕ και πολλαπλής χρήσης), κυρίως κτιστοί ή κιβωτιόσχημοι, δύο απλοί λάκκοι και μία ταφή σε πίθο. Οι 21 από αυτούς περιείχαν ταφές παιδιών. (Εικ.34). Σημειωτέον εδώ ότι ταφές παιδιών «εντός των τειχών» συνεχίζονταν και κατά την ΥΕ I περίοδο (Malthi, 231). Όλοι βρίσκονταν εντός του οικισμού και ήταν κατανεμημένοι σε ομάδες (ταφικές συστάδες - clusters (Κορρές Γ. ΠΑΕ 1980, 174-5 και Boyd 2002, 34) σε διάφορα σημεία του. Όμως, **σύμφωνα με τον Boyd**, στη Μάλθη έχουν μέχρι στιγμής εντοπισθεί 48 τάφοι, όλοι πλην ενός εντός του οικισμού. Κατ' αυτόν ο χρονικός προσδιορισμός τους είναι δυσχερής, ωστόσο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο χρόνος κατασκευής και χρήσης των περισσότερων από αυτούς εμπίπτει στην ΜΕ II έως ΥΕ II περίοδο, ίσως κάποιοι και στην ΥΕ III (Boyd 2002,33). Ο τάφοι ήταν όλοι (πλην δύο πιθοταφών) ταφές σε λάκκους ή κιβωτιόσχημους τάφους (Valmin 1938, figs. 33,34 & 48). Στη μεγάλη πλειοψηφία τους επρόκειτο για απλές ταφές αν και ορισμένοι είχαν ξαναχρησιμοποιηθεί και αφορούσαν συνολικά 71 άτομα, βρίσκονταν δε, πράγματι, μέσα σε τοίχους δωματίων εντός του οικισμού. Εντοπίζονται σε πέντε ομάδες διάσπαρτες σχεδόν σε όλο το εύρος του οικισμού και η πλειοψηφία αφορά σε παιδικές ταφές (37 ως προς τον αριθμό τους, πολλά από τα οποία σε νηπιακή ηλικία), επτά ενηλίκων, τρεις ήταν κενοί, ενώ άλλοι περιείχαν ανάμικτες ταφές παιδιών και ενηλίκων (Boyd 2002, 33). Θα πρέπει εδώ να γίνει σαφές ότι οι ανασκαμμένες ταφές δεν αντιπροσωπεύουν το συνολικό αριθμό των νεκρών, που θα αναλογούσε στο πληθυσμιακό μέγεθος της Μάλθης στη μακρά διάρκεια της κατοίκησης της. Η τελευταία αυτή παρατήρηση σε συνδυασμό με το μεγάλο αριθμό των παιδικών ταφών υποδηλώνει ότι το δείγμα των ανασκαφών της Μάλθης πολύ απέχει από το να είναι αντιπροσωπευτικό του συνόλου του πληθυσμού που την κατοίκησε (Boyd 2002, 32 - 3).

Η εικόνα ίσως να ήταν ανάλογη με αυτήν στην **Ασίνη**, με τον μεγαλύτερο αριθμό παιδικών ταφών «εντός των τειχών» και με άλλες ταφές εκτός ακρόπολης, **αλλά και** με την κατάσταση στο Άργος, όπου στην «ακρόπολη», στο λόφο της **Ασπίδας**, οι τάφοι ήταν λίγοι, κυρίως γυναικών και παιδιών μέχρι το αργότερο την ΜΕ ΙΙΑ περίοδο, ενώ πολύ μεγαλύτερος ήταν ο αριθμός των ταφών στην πεδιάδα. Και οπωσδήποτε θα υπάρχουν χρονολογικές παράμετροι που δεν είναι γνωστές στη Μάλθη, ενώ στην Ασπίδα π.χ. είναι γνωστό ότι δεν γίνονταν πλέον ταφές στο λόφο κατά τα τέλη της ΜΕ περιόδου. Σε κάθε περίπτωση, θεωρείται βέβαιο ότι η Μάλθη ως προς τους χώρους ταφής ακολουθεί, ως άνω, το «εντός των τειχών» κοινό πρότυπο των ΜΕ οικισμών, αν και αυτός ο κανόνας φαίνεται να κάμπτεται εδώ, αν λάβουμε υπόψη τη μεγάλη πλειοψηφία των εντός της Μάλθης παιδικών ταφών, που μας οδηγεί ενδεχομένως στον πειρασμό να υποθέσουμε ότι, έστω για ένα χρονικό διάστημα, οι ταφές ενηλίκων θα πρέπει να γίνονταν κάπου αλλού (Boyd 2002, 33) και, ήδη, όπως πιο πάνω αναφέρθηκε, ορισμένοι είχαν ανασκαφεί από τον Valmin στην πεδιάδα. Εξάλλου το γεγονός ότι η πλειοψηφία των ταφών έχει γίνει εντός δωματίων και μάλιστα ορισμένες έχουν τοποθετηθεί μέσα σε τοίχους υποδηλώνει με μια πρώτη ματιά μεταγενέστερη κατοχή και χρήση τούτων από εκείνους που προέβησαν σ' αυτές τις επιλογές. Επίσης, άλλες ταφές έχουν βρεθεί στο δάπεδο των δωματίων, όμως είναι δυσχερές να αποφανθούμε και εδώ εάν η χρήση των δωματίων αυτών συνεχίστηκε και μετά την τοποθέτηση της ταφής στο δάπεδό τους. Τυχόν συνέχιση της χρήσης θα μπορούσε να υποτεθεί ως μια προτίμηση τοποθέτησης του νεκρού σε ένα οικείο / οικιακό περιβάλλον (Boyd 2002, 33). Εκτός, λοιπόν, από αυτή την περίπτωση του ενταφιασμού κάτω από το δάπεδο του δωματίου **διαρκούς** της χρήσης τούτου, δεν αποκλείεται και η περίπτωση να εγκαταλείφθηκαν στη συνέχεια το δωμάτιο ή η οικία δηλ. να έπαυσε η χρήση τούτων **μετά** το θάνατο και την εντός αυτών ταφή και ίσως αυτό το τελευταίο να είναι το πιθανότερο, λαμβάνοντας υπόψη και την πιο κάτω εκτιθέμενη περίπτωση του Αγίου Στεφάνου και αλλού (Boyd 2002, 34), όπου οι ταφές είχαν γίνει σε μέρη του οικισμού που είχαν ήδη τότε εγκαταλειφθεί και ίσως ανάμεσα στα ερείπιά του. Ταφές δεν βρέθηκαν σε βραχώδη και ακατοίκητα σημεία Μάλθης, όπως βεβαιώνει ο Valmin (1938,53 – 4), ίσως όμως να του έχουν διαφύγει εκεί ορισμένες από αυτές. Πάντως, είναι πιθανό να προτιμήθηκαν για εκσκαφή πιο εύκολα σημεία και όχι ο βράχος, που, μάλλον για τον ίδιο λόγο δεν κατοικήθηκε. Σε κάθε περίπτωση, πάντως

όλοι οι γνωστοί τάφοι στη Μάλθη είναι επάνω, μέσα, και ανάμεσα σε τοίχους οικιών, ο δε ένας ενηλίκου που βρέθηκε εκτός (XXVII) απλώς φανερώνει μια εναλλακτική δυνατότητα (Valmin 1938, 231). Υπόψη ότι μεταξύ των τάφων έχουν εντοπισθεί ορισμένοι που περιείχαν **πολλαπλές** ταφές (στους 12 από το σύνολο των 48 δηλ. ποσοστό 25 %), ενώ 8 από αυτούς είχαν χρησιμοποιηθεί για δύο χωριστές ταφές, χωρίς να είναι συνήθης αυτή η πρακτική. Και εδώ όπως και στην Ασίνη επικρατούν οι απλές ταφές, που πιθανώς χρονολογούνται στην πρώιμη ΜΕ εποχή και ακολουθούν χρονολογικά οι τάφοι με τις πολλαπλές ταφές, ένα έθιμο που σταδιακά άρχισε να ακολουθείται προς τα τέλη της ΜΕ εποχής.

Τα κτερίσματα (όταν υπάρχουν) είναι φτωχικά αλλά προσεκτικά τοποθετημένα. Υπόψη ότι και εδώ φαίνεται να επικρατεί απολύτως ο ενταφιασμός σε όλη τη διάρκεια της περιόδου. Οι τάφοι είναι χωρίς σταθερό προσανατολισμό και ο νεκρός βρίσκεται σε στάση εμβρυακή αρχικά και εκτάδη αργότερα, προφανώς κατά τους ΥΕ χρόνους. Και εδώ, ελλείψει κτερισμάτων, επαναλαμβάνεται ότι είναι δύσκολη η διάκριση μεταξύ ΜΕ και ΥΕ περιόδου.

2.4.2. Νιχώρια

Η αρχαία θέση κατοίκησης με τη σημερινή ονομασία Νιχώρια βρίσκεται σε περίπου 2 χλμ. απόσταση από τη ΒΔ γωνία του μυχού του Μεσσηνιακού Κόλπου. Ο οικισμός εκτείνεται σε μια **κορυφογραμμή υψομάτων** με αρκετά πλατώματα (Εικ.35) και με προσανατολισμό από ΒΔ προς ΝΑ και διαστάσεων μήκους 500 μ. και πλάτους 150 μ. (McDonald 1972, 220-22). Η θέση είναι στρατηγική διότι δεσπόζει στον οδικό κόμβο που διακλαδώνει τις οδούς με κατεύθυνση από Καλαμάτα προς Κορώνη και Πύλο αντίστοιχα. Οι ανασκαφές στα Νιχώρια (που κυρίως διενεργήθηκαν από το πανεπιστήμιο της Μινεζότα τα έτη 1969 - 1973) έχουν φέρει στο φως στρωματογραφημένα αρχαιολογικά κατάλοιπα, που εκτείνονται χρονολογικά **από** την Τελική Νεολιθική (4^η χιλιετία π.Χ.) και μέσω της βυζαντινής περιόδου **μέχρι** το 13^ο αι. μ.Χ. ίσως και υστερότερα. Τα όποια συμπεράσματα σχετικά με τους τάφους στα Νιχώρια έχουν προκύψει από τις μέχρι τώρα **περιορισμένες** σε σχέση με τον εικαζόμενο αριθμό τους ανασκαφές (Rapp et al. 1978, 36). Πράγματι, μέχρι σήμερα, εξ όσων γνωρίζουμε, έχει διαπιστωθεί (πέραν, βέβαια, από τον σαφώς ανήκοντα στη Μυκηναϊκή περίοδο θολωτό τάφο και τον παραπλεύρως αυτού

μεταβατικό και υποδεέστερο Μικρό Κύκλο) η παρουσία ενός μόνο (σχετικού με την υπό εξέταση περίοδο) τάφου στα Νιχώρια, ο οποίος θα μπορούσε να χρονολογηθεί στη ME III εποχή. Πρόκειται για μια μικρή θολόσχημη κατασκευή που βρίσκεται στην περιοχή του νεκροταφείου ΒΔ της λοφοσειράς (όπου βρέθηκαν αρκετοί υστερότεροι τάφοι) και έχει ανασκαφεί από τον Άγγελο Χωρέμη για λογαριασμό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ένας λάκκος στο δάπεδο του συγκεκριμένου τάφου περιείχε χαρακτηριστικά για τη ME III εποχή αγγεία (Choremis 1973, 39 και Rapp et al. 1978, 36).

2.4.3 Νησακούλι

Πρόκειται για μικρή νησίδα που αρχικά θα αποτελούσε το άκρο χερσονήσου με καλό έλεγχο του λιμανιού και ήταν κατοικημένη κατά την ME εποχή, διαμέτρου περ. 60 μ. στα ΝΔ του κόλπου της Μεθώνης (Χωρέμης 1969, 10 – 14) και σε απόσταση σήμερα περ. 350 μ. από την ξηρά. Μετά από ανασκαφή του Άγγελου Χωρέμη βρέθηκαν το 1969 τοίχοι και άφθονη χρονολογούμενη στο τέλος της ME εποχής κεραμική («αμαυρά και τεφρά μινύεια») (Χωρέμης 1969, 12), ως και των λοιπών δύο περιόδων της εποχής του Χαλκού (Χασιακού 2003). Εκεί έχουν ανευρεθεί δύο ταφές, η μια σε πίθο και η άλλη σε λάκκο «εν συσπειρώσει» (Χωρέμης 1969, 14) (άρα ME) σε απόσταση λίγων μέτρων από ένα «βωμό», με καμένα κατάλοιπα ζώων όπως π.χ. κεράτων ελάφου και χαυλίων (Χωρέμης 1969, 11) που ίσως αποτελούσε το επίκεντρο ταφικών ή άλλων τελετών. Από τον ανασκαφέα αναφέρεται η ύπαρξη σωρού λίθων «*επί γης μελανής και σκληροτάτης λόγω της πυράς*», σαφής ένδειξη της εκεί ύπαρξης χώρου καύσης ζώων στο πλαίσιο τελετουργιών. Ενδεχομένως ήταν τούτο χαρακτηριστικό μεσσηνιακό έθιμο και παράλληλο του πεταλόσχημου κτίσματος των Παπουλίων, όπου (όπως τούτο αποτελεί μια από τις θεωρίες Κορρέ) και εκεί πιθανολογήθηκε προσφορά θυσιών (Χασιακού 2003, Boyd 2002, 36). Υπόψη ότι βωμός – χώρος καύσεων και προσφορών προς τους νεκρούς απαντά στα ME νεκροταφεία. Ωστε, λοιπόν, υπήρχε στο σημείο αυτό βωμός, γεγονός στο οποίο συνηγορεί και η παρουσία διπλού αγγείου, ίσως τελετουργικού, καθώς επίσης και δύο τοίχων που σκοπό είχαν να προστατεύουν τη φωτιά από τους ισχυρούς ανέμους (Χωρέμης 1969, 12). Ως προς τους τάφους, αυτοί βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τους τοίχους οικιών που επίσης εντοπίστηκαν στη συνολικής εκτάσεως 170 τ.μ. ανασκαφή αλλά η διάβρωση

του χώρου και τα λίγα σχετικά δεδομένα, όπως προκύπτουν από την περιγραφή του ανασκαφέα, δεν μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για το είδος του νεκροταφείου, συνεπώς δεν είναι καθόλου σαφές, αν πρόκειται για εντός των τειχών ταφές ή για τμήμα ταφικού χώρου, που θα μπορούσε να είναι κάποιου είδους περίβολος ακόμη και τύμβος ή οτιδήποτε άλλο (Χασιακού 2003 και Χασιακού - Κορρές 2006, 689 – 758).

2.4.4 Τραγάνα (Βιγλίτσα)

Βρίσκεται σε ένα λόφο που δεσπόζει σε μια παραθαλάσσια εύφορη πεδιάδα. Από τη μελέτη των επιχώσεων στο θολωτό τάφο 1 εντοπίστηκαν μυκηναϊκά και ΜΕ όστρακα που ενδεικνύουν την πρωιμότητα του πιο πάνω τάφου. Υπόψη ότι η παρουσία ΠΕ κεραμεικής ενδέχεται να υποδηλώνει ταφική ή οικιστική χρήση του χώρου σε εποχές προγενέστερες αυτού. Σε κάθε περίπτωση, παραμένει αναπάντητο ακόμη το πιο πάνω ερώτημα σχετικά με τη χρήση του στη ΜΕ εποχή, αν και εδώ, δεδομένης της χρήσης του χώρου κατά την ΠΕ II, υπάρχει παραλληλισμός με τη Βοϊδοκοιλιά, το δε χρονικά περιορισμένο της χρήσης του, όπως επίσης στη Βοϊδοκοιλιά, ίσως να παραπέμπει σε ταφικό μνημείο ενός γένους που χρησιμοποιήθηκε για ένα διάστημα και εγκαταλείφθηκε μετά (Χασιακού 2003).

2.5 Πρώιμοι θολωτοί τάφοι

Ως **ακροτελεύτια** αναφορά στα ταφικά μνημεία της Μεσσηνίας αναφέρομαι στους πρώιμους θολωτούς τάφους σημειώνοντας τα εξής:

Στην πρώιμη ΜΕΧ βασικό εν χρήσει είδος τάφου είναι ο απλός τύμβος (Voutsaki 1985, 33), το ίδιο ισχύει και για την ύστερη ΜΕΧ μέχρι σχεδόν το τέλος της, όταν κτίζονται οι πρώιμοι θολωτοί τάφοι στο Κορυφάσιο, ο τάφος α στο Γουβαλάρη Κουκουνάρας, ο τάφος Νικητοπούλου 4 Καρποφόρας, ο 5^{ος} των Καμινίων, ο 4^{ος} στο Γουβαλάρη, ο Θ.Τ. Βαγενά, ο Β του Κακοβάτου κ.ά. αλλά και οι θαλαμοειδείς/ λαξευτοί τάφοι των Βολιμιδίων, (της συστάδας Αγγελόπουλου κ.ά.), οι οποίοι προσομοιάζουν με θολωτούς (Κορρές 1975, 346). Ο τύπος του θολωτού τάφου έχει μεγάλη διάδοση στη μείζονα Μεσσηνία, γεγονός δηλωτικό της επικράτησής του στην περιοχή αυτή. Οι θολωτοί της Μεσσηνίας σχημάτισαν μια

αξιόλογη αλυσίδα, η οποία ως προς το σχηματισμό, την εκπροσώπηση και την ποικιλία δεν βρίσκει αντιστοιχία σε καμιά άλλη περιοχή του μυκηναϊκού κόσμου (Κορρές 1975, 347).

2.5.1 Κορυφάσιο (Οσμάναγα)

Ο κατά τα δύο τρίτα υπόγειος κτιστός μεσοελλαδικής εποχής θολωτός τάφος (Κορρές 1977, 230) βρίσκεται N-ΝΔ του χωριού **Κορυφάσιο** (πρώην Οσμάναγα), η δε ιδιαίτερη σημασία του οφείλεται στο γεγονός ότι κρίνεται ως «ένας από τους πλέον σημαντικούς της εποχής του Χαλκού λόγω παλαιότητας» (Κορρές 1976, 270, Λώλος 1994, 26,46, Blegen 1954, 158 – 162) ίσως, μάλιστα, να είναι ο αρχαιότερος (μέχρι στιγμής) θολωτός τάφος της ηπειρωτικής Ελλάδας. Παράλληλα τούτου ως προς την (ημι)υπόγεια τοποθέτηση είναι τέσσερις τάφοι στον Γουβαλάρη και πέντε στα Καμίνια, ενώ ο 1^{ος} τάφος της Περιστεριάς, υπόγειος και αυτός, καλυπτόταν από στρώμα πηλού. Η τοιχοποιία του αποτελείται από μικρούς ακατέργαστους πλακωτούς λίθους, έχει δε αισθητή διαφορά ως προς το είδος της τείχισης από το ύψος των 2.50 μ. από το μη ορατό δάπεδο και πάνω. Προσομοιάζει με τον τέταρτο μικρό θολωτό τάφο του τυμβοειδούς εξάρματος **α** στο Γουβαλάρη Κουκουνάρας, ο οποίος επίσης διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση απλώς και μόνο επειδή και αυτός ήταν στο μέγιστο μέρος του υπόγειος (Κορρές 1976, 271). Η κεραμική τοποθετεί χρονολογικά την ανέγερση του τάφου πριν από την εμφάνιση της ΥΕ Ι εποχής στη Μεσσηνία, μάλλον στα τέλη της ΜΕΧ και πρέπει να χρησιμοποιήθηκε και κατά την ΥΕ Ι εποχή.

2.5.2 Κουκουνάρα – Γουβαλάρη

Σε θέσεις που είχαν προηγηθεί παλαιότερα ανασκαφές του καθηγητή Μαρινάτου, ο καθηγητής Γ.Κορρές επανέλαβε το 1973 τις ανασκαφικές εργασίες στην περιοχή του χωριού Γουβαλάρη και συγκεκριμένα σε τέσσερις τομείς (τρεις στη θέση Κουκουνάρα και μία στις Φυτιές), όπου υπήρξε εκτεταμένο νεκροταφείο. Πράγματι, στη θέση αυτή έχουν εντοπισθεί δύο μεγάλοι θολωτοί τάφοι ((1 και 2 = Κουκουνάρα 4 και 5) που ανήκαν στην άρχουσα οικογένεια της περιοχής (Κορρές 1975, 481) και σε απόσταση από αυτούς μικροί θολωτοί τάφοι μέσα σε τυμβοειδή εξάρματα – χώρους ταφής του λοιπού πληθυσμού, αποτελούμενου από πένητες, σύμφωνα με τα ταφικά ευρήματα που, ωστόσο, είχαν τη δυνατότητα να ανιδρύουν τους δικούς τους μικρούς θολωτούς τάφους. Σε ένα από τα τυμβοειδή εξάρματα

εντοπίστηκαν μέσα στους τάφους ποικιλόμορφες ταφές, όπως απλοί κιβωτιόσχημοι τάφοι επί και εντός του δαπέδου, καθώς και επιμήκεις λάκκοι, όπου οι περισσότεροι νεκροί είχαν ταφεί εκτάδην, σε ορισμένες όμως περιπτώσεις σύμφωνα με τη ΜΕ παράδοση σε συνεσταλμένη στάση ανεξάρτητα από την ύπαρξη ικανού χώρου (Κορρές 1975, 480). Υπόψη ότι εντός του περιβάλλοντος του αποκαλούμενου ταφικού κύκλου Α του εξάρματος του Γουβαλάρη Κουκουνάρας περιλαμβάνονται τάφοι που στο σύνολό τους χρησιμοποιήθηκαν για μακρότατο χρονικό διάστημα, όπως π.χ. ο εξ αυτών υπ' αρ. 1 φαίνεται να κατασκευάστηκε κατά τα τέλη της ΜΕ περιόδου ή τις αρχές της ΥΕ εποχής, ενώ ο υπ' αρ. 4 μέχρι και την ΙΙΒ φάση (Κορρές 1975, 431). Υπόψη ότι εκεί επίσης εμφανίζεται και η αρχέγονη μορφή του κυκλικού τάφου. Το νεκροταφείο Γουβαλάρη εκτιμάται ότι περιλαμβάνει δεκάδες θολωτών τάφων μυκηναϊκής βασικά εποχής αλλά και υστέρων ΜΕ χρόνων, σηματοδοτεί δηλαδή, όπως, μεταξύ άλλων, και το ύστερο ταφικό σύνολο των **Καμινίων**, στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί, τη μετάβαση από μια πρωιμότερη εποχή σε μια υστερότερη άλλη. Σημειωτέον επίσης ότι, αν και ο ταφικός κύκλος Α του Γουβαλάρη είναι σύγχρονος προς το εξάρμα Καμινίων και τον λεγόμενο τύμβο Κισσού, σ' αυτόν απουσιάζουν οι πιθοταφές, καθώς και οι σε πίθους ανακομιδές (Κορρές 1976, 341). Υπόψη ότι – πάντοτε κατά τον πιο πάνω καθηγητή - ο περίβολος του εν λόγω ταφικού κύκλου (Α) του τυμβοειδούς εξάρματος Γουβαλάρη αποτελεί *«το χαρακτηριστικότερο και πλέον διδακτικόν παράδειγμα της λειτουργίας, του προορισμού και της σημασίας των μεσοελλαδικών – μυκηναϊκών περιβόλων των οργανωμένων οικογενειακών νεκροταφείων και τούτο λόγω της αμέσου γειτονίας άλλης ομάδος θολωτών τάφων του ΒΔ τμήματος του αυτού εξάρματος»*.

2. 5. 3 Περιστεριά.

Το ταφικό σύνολο **στην Περιστεριά** αφορά συστάδα τάφων που βρίσκεται σε ένα επιβλητικό **λόφο** στη ΒΔ Μεσσηνία, σε στρατηγικό σημείο υπερκείμενο του Τριφυλλιακού - Αρκαδικού Αυλώνας (Κορρές 1976, 469) που συνδέει την Άνω Μεσσηνία με την Αρκαδία και την Ηλεία. Πρόκειται για σημαντική θέση στην **πρώιμη ΥΕ εποχή** και αποτέλεσε το πλουσιότερο κέντρο της δυτικής Πελοποννήσου κατά την πρώτη μυκηναϊκή περίοδο, αποτελώντας, στην ουσία, το δεύτερο σημαντικότερο κέντρο του μυκηναϊκού κόσμου («ήσσαν αντίστοιχον των Μυκηνών»), ιδίως λόγω των «εν αφθονία» από χρυσό κτερισμάτων που δείχνουν ότι

κάθε άλλο παρά άρμοζε στη Μεσσηνία ο χαρακτηρισμός του ενδεούς θεωρούμενου ΜΕ κόσμου (Μαρινάτος 1966, 168, Κορρές 1976, 470, Κορρές 1976, 501).

Στην **ύστερη ΜΕ εποχή** ανήκει μικρός **τετράπλευρος** κτιστός τάφος, ο οποίος ήδη πιο πάνω έχει αναφερθεί. Από τους εκεί επιμέρους θολωτούς τάφους σημειώνουμε ότι παλαιότερος εξ αυτών είναι ο σημαντικός **μικρός ΜΕ/ΥΕ Ι** τάφος (Κορρές 1976, 470) που μπορεί να θεωρηθεί ως σύγχρονος ή, μάλλον, κατά τι παλαιότερος της Ανατολικής λεγόμενης οικίας. Ο συγκεκριμένος τάφος καλυπτόταν από λεπτές ασβεστολιθικές πλάκες που στηρίζονταν σε ξύλινους δοκούς, ενώ είναι άγνωστο κατά πόσον ο τάφος αυτός ήταν προσιτός μετά τη δημιουργία του περιβόλου του εν συνεχεία θολωτού τάφου 1 (Κορρές 1976, 500). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα **ταφικά έθιμα** που συνδέονται με το συγκεκριμένο τάφο, δεδομένου ότι υπάρχουν σ' αυτόν μόνον **ανακομιδές** οστών δηλ. δευτερεύουσες και όχι κύριες ταφές, τοποθετημένες με τάξη και παρατακτικά σε δάπεδο από ποτάμιους χάλικες (Κορρές 1976, 504). Η ύπαρξη του εν λόγω τάφου συνιστά νέου τύπου τάφου της ύστατης ΜΕ εποχής που είχε χρησιμοποιηθεί συγχρόνως προς τους τάφους της εποχής του ταφικού κύκλου Β των Μυκηνών, ακόμη και προς τους βασιλικούς τάφους του ταφικού κύκλου Α της ακροπόλεως των Μυκηνών (Κορρές 1976, 506).

Σημαντικός επίσης είναι και ο **υπ' αριθμ. 3** θολωτός τάφος, που κτίσθηκε στη Δ. κλιτύ του λόφου κατά την *πρώιμη φάση της ΥΕ Ι* περιόδου και, πλην οστράκων κατά το πλείστον της ΜΕ εποχής, βρέθηκαν σ' αυτόν εντυπωσιακά και μεγάλης αξίας κτερίσματα (Μαρινάτος 1965, 116), ενώ, σύμφωνα με τον καθηγητή Γ. Κορρέ, ο τάφος αυτός είναι ο παλαιότερος των άλλων και ότι ήδη είχε καταστραφεί όταν κτίσθηκε επάνω από το στόμιό του ο λεγόμενος «Κύκλος» της Περιστεριάς. Χαρακτηριστική υπήρξε η ιδιότυπη ως προς την κατασκευή πρόσοψη του στομίου του (Κορρές 1976, 529), της οποίας (πρόσοψης) η θέση στο δυτ. σημείο του τάφου ελήφθη υπόψη για τον προσδιορισμό της παλαιότητάς του (Κορρές ΠΑΕ 1976, 535).

Τέλος, αναφέρεται και ο **Νότιος θολωτός τάφος**, που βρίσκεται στους πρόποδες του λόφου και σ' αυτόν διακρίνονται ΜΕ επιχώσεις, ενδεικτικές κατοίκησης στην περιοχή ήδη από εκείνη την περίοδο, βάσει δε κεραμικής χρονολογείται ο τάφος αυτός στην ΥΕ Ι περίοδο.

2.5.4 Εγκλιανός (Βαγενά)

Ήδη στη ΜΕ εποχή είχε οργανωθεί οικισμός στη θέση αυτή, στην οποία αργότερα ιδρύθηκε το γνωστό ανάκτορο της Πύλου (Νέστορος). Στον τάφο βρέθηκαν, σειρά ταφών, από τις οποίες οι περισσότερες ήταν ανακομιδές σε λάκκους και σε τέσσερις μεγάλους πίθους, από τους οποίους οι δύο με ωοειδές κωνικό σώμα χρονολογούνται στα τέλη της ΜΕ εποχής ή στη μεταβατική ΜΕ/ΥΕ Ι εποχή. Οι πιθοταφές, κατά τον καθηγητή Κορρέ, οφείλονται στην ισχυρή από τη Μεσοελλαδική εποχή ανάμνηση, που συντήρησε την πρακτική της αντίστοιχης παράδοσης αν και πλέον εντός του θολωτού τάφου (Κορρές 1976, 361 – 62). Βρέθηκαν επίσης θραύσματα δίωτου ωοειδούς αμφορέα, ο οποίος χρονολογήθηκε στη μεταβατική ΜΕ / ΥΕ Ι περίοδο. Η παρουσία οστράκων ΜΕ προέλευσης (μινυακής και αμαυρόχρωμης κεραμεικής) στην επίχωση ενδεικνύει τη χρήση υλικού για το σχηματισμό του περιβάλλοντος τύμβου από προγενέστερο (μεσοελλαδικό) παρακείμενο οικισμό.

2.6 Χρονική και χωρική κατανομή των τάφων και των νεκροταφείων στη Μεσσηνία.

Γενικότερα, ως προς τη χωρική και χρονική κατανομή των τάφων και των νεκροταφείων στη Μεσσηνία παρατηρούμε ότι μια αρχικά σχετική ομοιομορφία των ταφικών τύπων αντικαθίσταται με την πάροδο του χρόνου από μια διακριτή ποικιλομορφία. Η εικόνα αυτή συνεχίζεται και στη μεταβατική ΜΕ / ΥΕ Ι περίοδο και, ενώ ο αριθμός των απλών τύμβων ελαττώνεται χαρακτηριστικά, ενώ οι σύνθετοι τύμβοι μεταξύ των οποίων και αυτός των Καμινίων εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται (Βουτσάκη 1985, 4). Αυτό, σε αντίθεση με άλλες περιοχές, όπου χρησιμοποιούνται ή και κατασκευάζονται τύμβοι στη διάρκεια των ΥΕ χρόνων π.χ. στου Βρανά Μαραθώνα.

Ως προς τα νεκροταφεία, παρατηρείται ότι ο εντός τούτων υφιστάμενος **διαφορετικός συνδυασμός τύπων** τάφων καθιστά προφανές το γεγονός ότι δεν εμφανίζονται αυτοί συγκεντρωμένοι ανά κατηγορία ταφικών τύπων σε μια περιοχή, εκτός από την περίπτωση των τύμβων που απαντούν στη δυτικό τμήμα της Μεσσηνίας.

Ως προς τον προσανατολισμό των τάφων, φαίνεται πως καθένας από αυτούς, ως επί το πλείστον, ακολουθεί την κατεύθυνση της πλαγιάς στην οποία τοποθετείται και δεν υπακούει σε κάποιο προκαθορισμένο για όλες τις ταφές κανόνα

προσανατολισμού. Το ίδιο ισχύει ακόμη και για τάφους κατασκευασμένους σε επίπεδο έδαφος, με την εκ των πραγμάτων εξαίρεση των εντός νεκροταφείων συστηματικών ταφών (Βουτσάκη 1985, 38).

Τέλος και, ειδικότερα ως προς τη χρονική διάρκεια χρήσης των τάφων, ενδεικτικά αναφέρεται ότι οι τάφοι του Κοκοράκου, όπως και των Παπουλίων και της Βοϊδοκοιλιάς χρησιμοποιήθηκαν κυρίως κατά τους προμυκηναϊκούς χρόνους, σε αντίθεση με άλλους που χρησιμοποιήθηκαν και κατά τη μυκηναϊκή περίοδο (Κορρές 1975, 351).

3. Λακωνία

Η Λακωνία βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της Πελοποννήσου με χερσαία όρια τον Πάρνωνα και τον Ταΰγετο και θαλάσσια το Μυρτώο και το Λακωνικό Κόλπο.

3.1 Μενελάϊον

Αποτελεί σημαντική θέση στην ανατολική όχθη του Ευρώτα. Από πλευράς ΜΕ ταφικών ευρημάτων στη διάρκεια των ανασκαφών του έτους 1973 εντοπίστηκε στη λοφοσειρά του **Μενελάιου** και συγκεκριμένα στη νότια πλευρά του λόφου Αετού (Catling 2009, 28 – 9) ένα μικρό ΜΕ νεκροταφείο με ένα λακκοειδή τάφο και τέσσερις ενταφιασμούς κτερισμένους με ένα πήλινο σφονδύλι αργαλειού και ένα χρυσό απότμημα (scrap) το μοναδικό προμυκηναϊκό στη Λακωνία (Cavanagh 2002, 141).

3.2 Αμυκλαίον

Στην Αγία Κυριακή, αποκαλύφθηκε ΜΕ κιβωτιόσχημος τάφος, τα τοιχώματα του οποίου ήταν καλυμμένα με κάθετα τοποθετημένες λίθινες πλάκες και παρόμοιες είχαν χρησιμοποιηθεί για την κάλυψή του. Βρέθηκε στο εσωτερικό του αναμοχλευμένη ταφή με το νεκρό μάλλον σε ύπτια στάση. Τα κτερίσματα ήταν χειροποίητη πρόχους, θραύσματα κανθάρου του τύπου Dark Burnished και ένα τμήμα δυσδιάγνωστου χάλκινου αντικειμένου, ίσως περόνης (Ζαββού 2006, 95).

3.3 Άγιος Στέφανος

Πολύ σημαντική θέση - όχι μόνο για τη Λακωνία - αποτελεί ο λόφος του **Αγίου Στεφάνου** που βρίσκεται στο εσωτερικό του μυχού του Λακωνικού κόλπου και σήμερα απέχει 2 περ. χλμ. από την ακτογραμμή, πιθανότατα, όμως, κατά την

εποχή του Χαλκού να ήταν παραλιακός. Πρόκειται για μια οχυρή επίπεδη θέση επάνω σε χερσόνησο με ένα οικισμό που, κατά καιρούς, τα διαδοχικά στρώματά του έχουν προσδώσει σ' αυτόν τη μορφή κώνου, είχε δύο λιμάνια και φαίνεται ότι άκμασε ιδιαίτερα την εποχή των μινωικών ανακτόρων (περ. 1900 – 1600 π.Χ.), όταν αποτελούσε ένα από τους βασικούς σταθμούς επικοινωνίας των θαλάσσιων δρόμων από την Κρήτη με το εσωτερικό της Λακωνίας και της λοιπής Πελοποννήσου. Ο λόφος βρίσκεται σε υψόμετρο 30-40 μ. επάνω από την πεδιάδα και μικρού ύψους τοίχοι διαιρούν την επιφάνεια των πλατωμάτων του σε μικρά τεμάχια αγρών. Εκεί διακρίνονται διαφορετικού ύψους στενόμακρα πλατώματα που διατρέχουν το νότιο τμήμα και έμελλε να αποτελέσουν τις Ζώνες ανασκαφής Βήτα και Λάμδα. Ένας αρώσιμος αγρός κατείχε την κορυφή του λόφου με ολίγα ελαιόδενδρα, των οποίων η παρεχόμενη σκιά προστάτευε τις πρόχειρες εγκαταστάσεις των ανασκαφών. Η βόρεια και η ΒΑ πλευρά του λόφου δεν προσφερόταν για καλλιέργεια λόγω της επικλινούς επιφανείας και εκεί διακρίνονταν σημάδια τοιχοποιίας συμπεριλαμβανομένης και αυτής από νεότερες εποχές. Ως προς τους αγρούς των πλατωμάτων ήδη το 1959 εγκαταλείφθηκε η καλλιέργειά τους και την περιοχή κάλυψαν θάμνοι, ενώ περί το 1990 η περιοχή περιφράχθηκε και δημιουργήθηκε πορτοκαλεώνας που θα αποτελεί εμπόδιο για τυχόν μελλοντικές ανασκαφές (Janko 1996, 2).

Ειδικότερα, τα ταφικά ευρήματα που εντοπίστηκαν στις ανασκαφές της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής και αφορούν σε ίσο αριθμό ενηλίκων και ανηλίκων, κατανέμονται στις πιο κάτω αναφερόμενες περιοχές (areas) (Taylour et al. 2008, 122) του Αγίου Στεφάνου ως εξής: Στην περιοχή **E** βρέθηκε μόνο μια ταφή χρονολογημένη λόγω της οικείας κεραμικής στην ύστερη ΜΕ ΙΙΙ εποχή ενός ψηλού ενήλικα, του οποίου ο σκελετός ήταν σε πλάγια συνεσταλμένη στάση και οι βραχίονες με κάμψη στο ύψος των αγκώνων (Taylour et al. 2008, 121). Ο τάφος είχε δάπεδο από χρωματιστά βότσαλα και ήταν ακτέριστος. Στην περιοχή **Z** αποκαλύφθηκαν έξι επίσης ακτέριστες παιδικές και νηπιακές ταφές της ΜΕ ΙΙ - ΙΙΙ εποχής (Taylour et al. 2008, 121). Στην περιοχή **H** (Taylour and Janko 2008, 122), εντοπίστηκαν ανάμεσα σε διασταυρούμενους τοίχους (criss-crossed by walls) 15 ξεχωριστές και σε μικρή απόσταση η μια από την άλλη ταφές, από τις οποίες οι τρεις σε πίθο της ΜΕ περιόδου. Σε όλες τις περιπτώσεις οι ταφές ανήκαν σε μικρά παιδιά ή νήπια, στοιχείο που αποτελεί σαφή ένδειξη της τότε υψηλής παιδικής θνησιμότητας.

Τα οστά των επιμέρους ταφών σπάνια διατηρούσαν την άρθρωσή τους, γεγονός που καθιστούσε δυσχερή τη μεταξύ τους διάκριση. Στην περιοχή **B** η εξαιρετικά περίπλοκη στρωματογραφία δεν επέτρεψε στον ανασκαφέα (Taylour) να διακρίνει αν οι ταφές είχαν γίνει σε κατοικημένη περιοχή (Taylour and Janko 2008, 127). Βρέθηκαν, πάντως, μεταξύ άλλων επίσης παιδικές ταφές που βάσει των κτερισμάτων που περιείχαν χρονολογούνται από τη ΜΕ ΙΙΙ μέχρι την πρόιμη ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδο (Taylour 2008,122).

Στην περιοχή **D**, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς το ζήτημα των εντός και εκτός οικισμού ταφών, ο Taylour αναγνωρίζει ανάμεσα στα αρχαιολογικά κατάλοιπα δύο σειρές ευθυγραμμισμένων και διαφορετικής χρονολόγησης τοίχων, τους πρωιμότερους από τους οποίους βάσει κεραμεικής χρονολογεί είτε στην ΠΕ είτε στη ΜΕ εποχή, ενώ τους υστερότερους στη ΜΕΧ με κριτήριο μεσοελλαδικές ταφές αυτής της περιόδου. Εδώ, η μόνη προερχόμενη από το αρχαιολογικό περιβάλλον (contextual) σχέση ανάμεσα σε μια ταφή και οικιακή δόμηση είναι η προερχόμενη από την ταφή D 10 που βρισκόταν επάνω σε ένα από τους πιο πάνω πρωιμότερους τοίχους. Σύμφωνα με τον Boyd (Boyd 2002,34) ο Taylour υπέθεσε ότι ο περιεχόμενος σ' αυτήν σκελετός είχε τοποθετηθεί εκεί, αφού πριν είχε αφαιρεθεί από ένα παραπλήσιο κιβωτιόσχημο τάφο. Στις περιπτώσεις των ταφών D27 και D25 η μεν πρώτη φέρεται ότι διακόπτει την πορεία ενός τοίχου και η δεύτερη ότι διαταράσσει (disturb) δύο άλλους. Όλες οι ταφές στο όρυγμα D χρονολογούνται στη ΜΕ ή στην ΥΕ Ι. Στο σημείο αυτό και επί τη βάση των διαθέσιμων ενδείξεων στην περιοχή D είναι δυνατό να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι οι ταφές σ' αυτό το σημείο γίνονταν σε μια εποχή που αυτή η περιοχή **δεν χρησιμοποιούνταν πλέον** ως χώρος κατοίκησης, με την εξής παραστατική χρονική ακολουθία: Πρότερη οικοδομική φάση στην ΠΕ ή στην πρόιμη ΜΕ εποχή και νεκροταφείο στη ΜΕ – ΥΕ Ι. Ωστε, λοιπόν, ως προς το θέμα της επιλογής του χώρου της ταφής και με κριτήριο τα ευρήματα από το όρυγμα D φαίνεται πιθανό ότι οι ταφές τοποθετούνταν στη θέση αυτή σε μια εποχή που δεν ήταν πλέον σε χρήση ως οικισμός. Οι άνθρωποι που προέβαιναν σ' αυτές τις ταφές δεν ήταν δυνατό να μη γνώριζαν τί υπήρχε κάτω από τα πόδια τους και ότι κάθε εκσκαφή ενός τάφου θα έφερε στο φως τα κατάλοιπα παλαιότερων ταφών. Συνεπώς μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η επιλογή μιας θέσης ταφής ίσως εξαρτάτο και από την παρουσία προγονικών καταλοίπων στο σημείο αυτό. Η διαπίστωση αυτή θυμίζει την περίπτωση

της Βοϊδοκοιλιάς, όπου ένας ΜΕ τύμβος δημιουργήθηκε επάνω σε ΠΕ οικιστικά κατάλοιπα (Boyd 2002,34). Γενικότερα, προέκυψε το συμπέρασμα ότι οι ΜΕ – ΥΕ ΙΙ ταφές δεν συσχετίζονταν με σύγχρονες οικιστικής φύσεως κατασκευές και είχαν γίνει σε πρώην κατοικημένους χώρους (Boyd 2002, 35).

Φαίνεται ότι στη Μάλθη και τον Άγιο Στέφανο ίσχυσαν διαφορετικές ταφικές πρακτικές, αφού οι ταφές εντός του οικισμού στη Μάλθη περιορίζονται σε μια μειοψηφία του πληθυσμού (παιδιά), ενώ στον Άγ. Στέφανο αυτού του είδους η ταφή («εντός») μάλλον ήταν μια σταθερή επιλογή σε όλη τη διάρκεια της ΜΕ Ι – ΥΕ ΙΙ περιόδου και αφορούσε το σύνολο του πληθυσμού. Ανάλογο τούτου έχει παρατηρηθεί και στην Ασίνη, αλλά εκεί έχει εντοπισθεί και το «εκτός των τειχών» νεκροταφείο.

3.4 Γεράκι

Πρόκειται για χωριό κτισμένο στις πλαγιές μιας επιβλητικής ακρόπολης στους νότιους πρόποδες του Πάρωνα και σε απόσταση 39 χλμ. ΝΑ της Σπάρτης, γνωστό από τις αρχαίες πηγές ως Γερόνθραι. Την αρχαιολογική έρευνα του χώρου ξεκίνησαν οι Βρετανοί το 1905 αλλά συστηματικές ανασκαφές έγιναν από τους Ολλανδούς το 1995 και μετέπειτα και απέδωσαν αξιόλογα ευρήματα, που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της εικόνας της συγκεκριμένης θέσης κατά την υπό εξέταση εποχή τόσο στη Λακωνία, όσο και στον ευρύτερο Αιγαιακό χώρο (Crouwel 2009, 67). Η περιοχή είχε κατοικηθεί κατά την ΠΕ εποχή. Μετά από μια καταστρεπτική πυρκαγιά επανακατοικήθηκε η περιοχή κατά τη ΜΕ εποχή, όπως τούτο πιστοποιεί ο μεγάλος αριθμός της σχετικής με αυτήν κεραμικής, σε αντίθεση με την ανυπαρξία αντίστοιχων ευρημάτων της ΠΕ ΙΙΙ, κάτι το οποίο ισχύει και για τον Άγιο Στέφανο.

Στην ακρόπολη βρέθηκαν από τους Βρετανούς τρεις ΜΕ κιβωτιόσχημοι τάφοι, των οποίων δεν είναι πλέον η θέση γνωστή. Μόνο από τον ένα αναφέρονται κτερίσματα, αποτελούμενα από δύο μικρά αγγεία και μια διακοσμημένη χάλκινη περόνη, που τώρα εκτίθενται στο αρχαιολογικό μουσείο της Σπάρτης (Cavanagh et al. 2002,141 -2). Ένας ακόμη κιβωτιόσχημος τάφος ήλθε στο φώς το 2004 στη διάρκεια των Ολλανδικών ανασκαφών (Εικ 36) (Crouwel 2005,72). Ήταν περίπου ορθογώνιας κάτοψης και περιείχε ένα σκελετό ενήλικα άνδρα σε πλάγια θέση και συνεσταλμένη στάση. Μια οστέινη καρφίτσα ήταν ίσως το μόνο κτέρισμά του και δεν υπήρχαν

κατάλοιπα καλυπτήριας πλάκας. Η ακρόπολη εγκαταλείφθηκε κατά τη μεταβατική ΜΕΙΙΙ/ΥΕΙ περίοδο, ως τούτο προκύπτει από ένα μικρό πολύχρωμο κύπελλο με οριζόντια λαβή στο χείλος από εκείνα που βρέθηκαν στους κιβωτιόσημους τάφους του 1905. Ως προς την τεχνοτροπία, πρόκειται για ρυθμό του τέλους των ΜΕ – αρχών ΥΕ χρόνων.

3.5 Κ.Θ.Τ. στη Σπάρτη και τη Λακωνία

Στο ΝΑ μέρος της **σύγχρονης πόλης**, πολύ κοντά στη δυτική όχθη του Ευρώτα και απέναντι από το λόφο του Μενελαίου, βρέθηκε ορθογώνιας κάτοψης κτιστός θαλαμοειδής τάφος (Paradimitriou 2001, 29) που καλυπτόταν από τεράστιου μεγέθους πλάκες και με είσοδο στην ανατολική στενή πλευρά χωρίς δρόμο. Είχε κεκλιμένους προς τα έσω τους τοίχους των μακρών πλευρών, οι οποίοι ήταν κατασκευασμένοι με μεγάλες πλάκες σε διαδοχικά στρώματα στο επάνω μέρος τους και ακατέργαστους λίθους στο κατώτερο. Είχε χρησιμοποιηθεί για πολλαπλή ταφή. Εντός αυτού βρέθηκαν χαύλιοι αγριόχοιρου, μάλλον κατάλοιπα οδοντόφρακτου κράνους, χάλκινες χάντρες, ημιπολύτιμοι λίθοι, πήλινο ομοίωμα λέμβου και λίγα κοσμημένα στιλπνά και αμαυρόχρωμα αγγεία, τα περισσότερα των οποίων ανήκουν στην ΥΕ Ι ή και πρωιμότερη αυτής εποχή. Πρόκειται για τον πρωιμότερο Κ.Θ.Τ. της ΝΑ Πελοποννήσου και η ποιότητα των κτερισμάτων παραπέμπει σε πλούσια οικογένεια, ενώ η παρουσία των καταλοίπων του κράνους σε τάφο πολεμιστή.

4. Ηλεία

Βρίσκεται στο Δ τμήμα της Πελοποννήσου και χαρακτηρίζεται από την εύφορη πεδιάδα της, την προς Νότο γειτνίαση με την εξαιρετικά ανεπτυγμένη κατά τη ΜΕΧ Μεσσηνία και την παρουσία στο γεωγραφικό της χώρο των μεσοελλαδικού ενδιαφέροντος θέσεων του Πελοπίου και του Κάτω Σαμικού.

4.1 Ολυμπία

Βρέθηκαν 7 ταφές βρεφών σε πίθους στην Άλτη, οι οποίες, λόγω στρωματογραφικών δεδομένων και τυπολογικών λόγων, συσχετίζονται με τα εκεί ορθογώνια κτήρια και τη ΜΕ Ι εποχή (Rambach 2002, 198). Το ίδιο ισχύει και για τους ταφικούς πίθους που βρίσκουν τα πλησιέστερα παράλληλα σε πίθους της πρώιμης μεσοελλαδικής εποχής (Rambach 2006, 115).

4.2 Πελόπιον

Εντός της Άλτεως, το Πελόπιο κατά τους ιστορικούς χρόνους παρουσιάζει σύνθετη μορφή ιερού, όπου γίνονταν ειδικές θυσίες (Παυσανίας V, 21, 3 κ.ε.), κάτω δε από τα κτίσματα αυτού βρισκόταν τύμβος (Δειλάκη, 1980, 232, Pelon 1978, 101, Ανδρόνικος 1961/62, 172), ο οποίος ανασκάφηκε στη δεκαετία του 1930 από τον Dörpfeld (Dorpfeld 1935, 36 - 38, 118 - 124) και αργότερα από τον Rambach (Rambach 2002, 77-212), οπότε και χρονολογήθηκε στην ΠΕ II περίοδο (Αραπογιάννη 2001, 71, Βικάτου 2006, 23). (Εικ.37) Δεν βρέθηκαν ταφές εντός του τύμβου, γι' αυτό και θεωρήθηκε ως κενοτάφιο. Χρονολογικά είναι ΠΕ II και εδώ αναφέρεται υπό τύπον προδρόμου των ΜΕ τύμβων, αλλά ίσως και για το ότι βρίσκεται στη ρίζα των τελετουργιών που λάμβαναν χώρα στην περιοχή αυτή της Άλτεως σε μεταγενέστερους χρόνους. Επάνω σ' αυτόν τον αρχέγονης μορφής τύμβο είναι πιθανόν να αναπτύχθηκε από τους προϊστορικούς ήδη χρόνους νεκρική λατρεία, που κατέληξε στην επώνυμη ηρωολατρεία του Πέλοπος (Kyrieleis 2006).

Ένδειξη της αποδόσεως σεβασμού προς τον τύμβο αυτό είναι ότι τα μεταγενέστερα τούτου κτίσματα, που βρίσκονται γύρω από το Πελόπιο, έχουν σεβασθεί τα όρια του περιβόλου του, όπως και στην αντίστοιχη περίπτωση με τον τύμβο της Λέρνας.

4.3 Κάτω Σαμικό

Ένα νεκροταφείο τύμβων της ύστερης ΜΕ / πρώιμης ΥΕ περιόδου έχει ανασκαφεί στη θέση Κλειδί (Παπακωνσταντίνου 1981, 148-9, 1982, 133 - 4 και 1983, 109-10, ως επίσης και Γιαλούρης 1965, 6-40), μόλις 200 μ. από την ακρόπολη της κλασικής εποχής. Οι πέντε αυτοί τύμβοι βρίσκονται στην ανατολική πλαγιά της προϊστορικής ακρόπολης και είναι προφανές ότι τουλάχιστον τρεις από τους τάφους ανήκουν στην κατηγορία των Κ.Θ.Τ.

Ο ένας από τους τάφους (ο υπό στοιχείο IV του 2^{ου} Τύμβου) περιγράφεται ως παρόμοιος με το κενοτάφιο του Αγ.Ιωάννη Παπουλίων (Παπαδημητρίου 2001, 43) δηλ. έχει αφιδοειδές σχήμα, είναι πεταλόσχημος και έχει είσοδο στη μια στενή πλευρά (Παπακωνσταντίνου 1982, 133). Περιείχε δύο κύριες ταφές σε συνεσταλμένη στάση, που συνοδεύονταν από κεραμική της ΜΕ III εποχής, και άλλες που είχαν

ενωρίτερα απομακρυνθεί από τη θέση τους και τα οστά τους είχαν σωρευθεί σε μια γωνία του ταφικού θαλάμου.

Παρόμοιος ήταν και ο έτερος υπό στοιχείο XI τάφος του ίδιου τύμβου, κατασκευασμένος κυρίως από επίπεδες πλάκες μεσαίου και μικρού μεγέθους και παχιά τοιχοποιία. Περιείχε δύο κύριες ταφές σε συνεσταλμένη θέση και απροσδιόριστο αριθμό άλλων, που είχαν πριν σαρωθεί, και χρονολογείται, επίσης βάσει κεραμικής, στην ΜΕ ΙΙΙ εποχή.

Τέλος, ο **τρίτος υπό στοιχείο VII**, που βρέθηκε στο κέντρο του τρίτου τύμβου και είναι «κτιστός (σύμφωνα με τις σημειώσεις της ανασκαφώς) κιβωτιόσχημος τάφος, πολύ παρόμοιος και αυτός με το «κενοτάφιο» του Αγ.Ιωάννη Παπουλίων και παρόμοιος με τον XI». Ο τάφος αυτός περιείχε παρόμοιες με τους προηγούμενους ταφές και ανήκε στην ίδια με αυτούς εποχή (Papadimitriou 2001, 44).

Παρατηρούμε εδώ την ομοιότητα των ταφικών κατασκευών αυτού του είδους στην Ηλεία με εκείνες της Μεσσηνίας (αναφέρομαι ιδιαίτερα στον Αγ. Ιωάννη Παπουλίων).

Εκτός από τους πιο πάνω ΚΘΤ, ο **Τύμβος 2** με τη μορφή ενός γήινου εξάρματος χωρίς περίβολο περιείχε δύο κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους (Παπακωνσταντίνου 1981, 149), από τους οποίους ο Τάφος ΙΙ ένα μάλλον ακτέριστο σκελετό σε συνεσταλμένη στάση, ο Τάφος Χ περιείχε τα κατάλοιπα ταφών που είχαν σαρωθεί μαζί με ένα χάλκινο μαχαίρι, μια αιχμή βέλους από οψιανό, ένα πήλινο αχινοειδές και τρία ΜΕ ΙΙΙ αγγεία.

Ο **Τύμβος 3** είχε κτιστό περίβολο και ο εντός αυτού τον ΚΘΤ VII, που περιγράφεται ως ο μεγαλύτερος σε μέγεθος «κτιστός κιβωτιόσχημος» τάφος του νεκροταφείου και μόνον αυτός καταλάμβανε το κέντρο του τύμβου (Παπακωνσταντίνου 1981, 148-9). Εκεί βρέθηκαν η διάτρητη βάση ενός πίθου και η σιαγόνα ενός ενηλίκου.

Ο **Τύμβος 1** περιβαλλόταν από ένα χαμηλό τοίχο και περιείχε δύο τάφους, που περιγράφονται ο ένας ως κυκλικός και ο άλλος ως φρεαπτοειδής και εντός των οποίων βρέθηκαν ακτέριστες ταφές με τους νεκρούς σε συνεσταλμένη στάση. Η

εύρεση δύο ΥΕ ΙΙΒ αγγείων κοντά στον περίβολο ερμηνεύτηκε από την ανασκαφέα ως ένδειξη υστερότερης λατρευτικής δραστηριότητας.

Τέλος, από τον **Τύμβο 4** έχουν ερευνηθεί μόνο τα υπερκείμενα επίπεδα και δεν έχουν ακόμη εντοπισθεί σ' αυτόν τάφοι, ενώ ο **Τύμβος 5** είναι στην πραγματικότητα το γήινο έξαρμα ενός θολωτού τάφου (Παπακωνσταντίνου 1981, 149), που περιείχε τα κατάλοιπα τουλάχιστον 10 ταφών και τα εκεί άφθονα κτερίσματα χρονολογούν τον τύμβο στη ΥΕ I – ΙΙΑ2 εποχή (Papadimitriou 2001, 44).

Συμπερασματικά σημειώνουμε ότι το Κλειδί ήταν μια θέση που κατεχόταν συνεχώς στη ΜΕ-ΥΕ και εκεί οι ΚΘΤ ήταν σε χρήση κατά τη ύστερη ΜΕ και ενδεχομένως και την πρώιμη ΥΕ εποχή. Προφανώς σχετίζονταν με τους ΜΕ τύμβους και προηγήθηκαν των θολωτών τάφων. Παρά το ταπεινό τους περιεχόμενο ήταν οι πρώτοι τάφοι που έχουν να επιδείξουν πολλαπλή ταφή στην εν λόγω περιοχή, πράγμα το οποίο αφήνει να εννοηθεί ότι ανήκαν σε σημαντικά μέλη της ΜΕ ΙΙΙ κοινότητας του Κάτω Σαμικού (Παπαδημητρίου 2001, 45), όπου η επισκίαση των εκεί ΚΘΤ και του νεκροταφείου των τύμβων **από** την κατασκευή του πλούσιου θολωτού τάφου της ΥΕ I σε συνδυασμό με την πρώιμη εμφάνιση στην περιοχή της μυκηναϊκής κεραμικής καταδεικνύει ότι το Κάτω Σαμικό ήταν εντεταγμένο στη μυκηναϊκή πολιτισμική σφαίρα ήδη από την πρώτη έναρξη της ΥΕΧ. Αυτή η διαπίστωση δεν αποτελεί έκπληξη, αφού η θέση αυτή βρίσκεται στις παρυφές της Μεσσηνίας, μιας από τις ηγέτιδες ως προς την ανάπτυξη του μυκηναϊκού πολιτισμού περιοχές. Ενδιαφέρουσα επίσης είναι η διαπίστωση ότι οι τύμβοι παρέμειναν, έστω και σε περιορισμένη κλίμακα, σε χρήση μέχρι το τέλος της μυκηναϊκής περιόδου, γεγονός που φανερώνει εμμονή στην παράδοση και εξηγεί το λόγο για την απροθυμία των κατοίκων να μην υιοθετήσουν τους θαλαμοειδείς τάφους. Ενόψει των όσων επισημάνθηκαν πιο πάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το Κάτω Σαμικό σχημάτιζε μια ομοιογενή πολιτισμική ενότητα με τη Μεσσηνία, όπως συνάγεται όχι μόνον από την αφιδοειδή μορφή των ΚΘΤ αλλά επίσης και από τη γενικευμένη χρήση των τύμβων κατά τη ΜΕΧ, από την εμφάνιση ΚΘΤ μέσα σε γήινα εξάρματα, καθώς επίσης και από την πρώιμη εισαγωγή των θολωτών τάφων κατά την ΥΕ I, που ίσως να ήταν ο λόγος που προκάλεσε τη βαθμιαία παρακμή των ΚΘΤ. Όλα αυτά συνιστούν κοινά χαρακτηριστικά με αυτά της Μεσσηνίας, γεγονός που υποδηλώνει

ότι παρόμοιες διεργασίες έλαβαν χώρα και στις δύο περιοχές κατά το τέλος της ΜΕΧ, αν και το πιθανότερο είναι ότι η Μεσσηνία ήταν η δεσπόζουσα περιοχή που επηρέασε της υποδεέστερη πολιτιστικά «επαρχιακή» Ηλεία (Papadimitriou 2001, 43).

5. Αχαΐα

Το μεγαλύτερο μέρος της γνώσης μας για την προϊστορική Αχαΐα προέρχεται από τα νεκροταφεία θαλαμωτών τάφων, όμως τα περισσότερα από αυτά ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο. Πρωιμότερα ετηρημάτα είναι είτε σπάνια είτε ανεπαρκώς δημοσιευμένα (Papadimitriou 2001, 45). Η ΜΕ και η πρώιμη ΥΕ Ι περίοδος αντιπροσωπεύονται στη Αχαΐα σε λίγες θέσεις στην εύφορη πεδιάδα που βρίσκεται στο κέντρο του νομού, όπου, στη θέση **Φαραί - Καταρράκτης** έχουν εντοπισθεί τύμβοι με εντός αυτών ΚΘΤ (Papadimitriou 2001, 46). Ειδικότερα στην κοιλάδα των Φαράων έχουν εντοπισθεί πολλοί ΜΕ τύμβοι, ένα από τους οποίους ανέσκαψε στη δεκαετία του '50 ο Ζαφειρόπουλος και ανακάλυψε στο εσωτερικό του δύο κιβωτιόσχημους τάφους, δύο πίθους και ένα ΚΘΤ (Ζαφειρόπουλος 1957, 117 και Pelon 1976, 79. Papadimitriou 2001a, 46-49), ο οποίος έχει μια σαφώς αψιδωτή κάτοψη και είναι παρόμοιος με εκείνους που βρέθηκαν στη Μεσσηνία (Παπούλια, Ρούτσι, Ακόνες) και στην Ηλεία (Κάτω Σαμικό). Έχει επικλινή προς το εσωτερικό τοιχώματα από επίπεδες μικρές πλάκες, ήταν καλυμμένος με πλάκες και φραγμένη την είσοδό του με μια από αυτές. Εντοπίστηκαν σκελετικά κατάλοιπα από πολλαπλή ταφή σε πλήρη αταξία μεταξύ τους και, κρίνοντας από τα σύγχρονα παράλληλά του (με αψιδωτή μορφή) στη Μεσσηνία και το Σαμικό, χρονολογικά ανήκει αυτός μάλλον στη μεταβατική ΜΕΙΙΙ/ΥΕ Ι εποχή. Υπόψη ότι ο αψιδοειδής τύπος του τάφου και η συνάφειά του με προϋπάρχοντα τύμβο είναι ενδεικτικά στοιχεία των στενών σχέσεων της Μεσσηνίας και της Ηλείας με την Αχαΐα κατά τη ΜΕ εποχή (Papadimitriou 2001, 49), γεγονός που μαζί με την κεραμεική υποδηλώνουν ότι τουλάχιστον η περιοχή αυτή της Αχαΐας (οι Φαρές) ανήκει στην ίδια πολιτισμική σφαίρα με τις λοιπές περιοχές της δυτικής Πελοποννήσου. Οι πιο πάνω δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι ήταν ακτινωτά τοποθετημένοι στην περιφέρεια του τύμβου και δεν αναφέρονται σκελετικά κατάλοιπα στο εσωτερικό τους, ενώ ένας μικρός πήλινος τύμβος βρέθηκε μέσα σε ένα από αυτούς (Papadimitriou 2001, 49, 47). Εξάλλου, δύο ακόμη ΜΕ τύμβοι (Papadimitriou 2001, 49, 47) έχουν ανασκαφεί στη θέση Μοίραλι, καθένας από τους οποίους περιείχε ένα κεντρικό κτιστό τάφο με μια απλή ταφή.

Υπόψη ότι αρκετοί άλλοι τύμβοι, όπως αυτός που βρέθηκε στη Χαλανδρίτσα, (Κυπαρίσσης 1929, 88-90) χρονολογήθηκαν στην ύστερη μυκηναϊκή εποχή (ΥΕ ΙΙΑ) που χρονικά δεν εμπίπτει στην παρούσα μελέτη.

Τέλος, στη θέση **Πόρτες**, στα όρια του νομού με την Ηλεία, εντοπίστηκαν τρεις ακόμη τύμβοι (Μόσχος 2000, 12-4 και Müller 2007, 189) από τους οποίους ο Αβρισκόταν στο κεντρικό μέρος ενός λόφου, διέθετε περίβολο από μεσαίου μεγέθους λίθους, ήταν ορθογώνιας κάτοψης και συλημένος, περιείχε δε τρεις ΚΘΤς και δύο κιβωτιόσχημους τάφους. Ο υπό στοιχεία Α1 από αυτούς είχε είσοδο στη στενή πλευρά και επικλινή προς το εσωτερικό τα κατασκευασμένα από μικρές επίπεδες πλάκες τοιχώματα των μακρών πλευρών. Ήταν στεγασμένος με τρεις μεγάλες πλάκες και τα εντός αυτού ευρήματα τον χρονολογούν στη μεταβατική ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι ή μάλλον ΥΕ Ι εποχή (Κολώνας και Μόσχος 1994, 230). Παρόμοιοι με αυτόν ως προς τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά και τη χρονολόγηση είναι και οι λοιποί δύο ΚΘΤ που βρέθηκαν στον Τύμβο Α στην πιο πάνω θέση (Papadimitriou 2001, 52 -5).

5.1 Αίγιο

Οι ταφές μέσα στην πόλη του Αιγίου (οδός Αριστείου 2) χρονολογούνται (όπως και η χαρακτηριστική για την εποχή κεραμική) στη ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι περίοδο και ανήκουν στους συνήθεις τύπους αυτής. Μεταξύ αυτών ένας μεγάλος ωσειδής ταφικός πίθος, ένας κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος από μεσαίου και μικρού μεγέθους ακατέργαστους λίθους και βοτσαλωτό δάπεδο με συνεσταλμένη ταφή χωρίς κτερίσματα στο εσωτερικό του, καθώς και άλλοι παρόμοιοι τάφοι σε άλλα σημεία της πόλης (Papazoglou – Manioudaki, 2006, 129, 133).

6 Αρκαδία

Βρίσκεται στο ορεινό κέντρο της Πελοποννήσου ενώ μόνο προς Ανατολάς βρέχεται από το Μυρτώο Πέλαγος. Τα στοιχεία που έχουν συμπεριληφθεί στην παρούσα εργασία προέρχονται από ανασκαφές και έρευνες σε διάφορες θέσεις, όπου εντοπίστηκαν αξιόλογα ίχνη ΜΕ παρουσίας (Howell 1970, 79 - 127), όπως π.χ. στην Ασέα και το Φενεό με ευρήματα «αδριατικής» κεραμικής, καθώς και άλλα μινυακού και αμαυρόχρωμου τύπου αγγεία, σε αμφότερες δε αυτές τις θέσεις βρέθηκαν και οικιστικά κατάλοιπα.

6.1 Ασέα

Στην Ασέα και συγκεκριμένα μέσα σε μια μεγάλη χέρσα έκταση στο κέντρο ενός υψιπέδου ήλθε στο φως ΜΕ οικισμός και μια σειρά από τάφους, ορισμένοι από τους οποίους σχετίζονται με ΜΕ οικίες και θεωρούνται σύγχρονες με αυτόν (Holmberg 1944, 21). Ανάμεσά τους τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι τρεις από τους οποίους ήταν ακτέριστοι, ενώ ο τέταρτος περιείχε ένα χονδροειδές ΜΕ κλειστό αγγείο (jar). Στην Ασέα επίσης πιθανολογήθηκε η ύπαρξη ενός ακόμη παρόμοιου ακτέριστου τάφου, καθώς και περ. είκοσι λάκκων ταφής, είναι δε αξιοσημείωτο ότι όλοι οι εκεί τάφοι ήταν διάσπαρτοι εντός του οικισμού και περιείχαν ταφές ενηλίκων και παιδιών, σε συνεσταλμένη στάση και πλάγια θέση, στραμμένοι προς τη Δύση. Σύμφωνα με τον Holmberg, ο αριθμός των εντός οικισμού τάφων είναι μεγαλύτερος από ό,τι συνήθως σε άλλες περιοχές, αυτό δε εξηγείται, κατ' αυτόν, από το γεγονός ότι η περιοχή αυτή χρησιμοποιήθηκε ως νεκρόπολη μετά την εγκατάλειψη του προϋπάρχοντος σ' αυτό το σημείο οικισμού (Holmberg 1944, 21).

Υπόψη ότι εκτός από την την Ασέα, έχουν αναφερθεί και στη Βελμίνα και το Παλλάδιο πιθοταφές της ίδιας εποχής, πριν από το τέλος της οποίας, όλες οι πιο πάνω θέσεις είχαν ήδη εγκαταλειφθεί (Howell 1970, 112).

Στην Ασέα εφαρμόσθηκε σχετικά πρόσφατα ερευνητική εργασία (project) με βάση τη **μαγνητική τομογραφία** του εδάφους (Forsén et al. 2017, 154), περί της οποίας στην οικεία θέση, δηλ. στην προτασόμενη αναφορά στις νέες θεωρίες και εξελίξεις της τελευταίας εικοσαετίας (σελ.17).

Κεφάλαιο 7ο

1 Συζήτηση - Σύνοψη

1.1 Ταφικές πρακτικές στη νότια και δυτική Πελοπόννησο

Στην επιλογή προς μελέτη της αναφερόμενης στον τίτλο αυτού του κεφαλαίου γεωγραφικής ενότητας οδήγησαν ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά που συνδέονται με την υπό εξέταση περίοδο, όπως **η χρήση των τύμβων στη δυτική Πελοπόννησο, η εμφάνιση του θολωτού τάφου στη Μεσσηνία, η εγγύτητα της νότιας Πελοποννήσου με την Κρήτη και τα Κύθηρα και οι «άγνωστες» αρχαιότητες της Λακωνίας και της Ήλιδος.** Ας έχουμε, όμως, υπόψη ότι η αντίληψη για τυχόν ύπαρξη ενός κοινού υπόβαθρου πολιτισμικής ενότητας μεταξύ των περιοχών αυτών θα μπορούσε να δοκιμασθεί από την ποικιλομορφία των επιμέρους για καθεμιά από αυτές δεδομένων. Πάντως, το κοινό σημείο είναι ότι **παντού υπάρχουν τύμβοι**, αν και λίγοι σε αριθμό. Παράλληλα, όμως, υφίσταται και μεγάλη διαφοροποίηση ως προς τη μορφολογία και τη χρονολόγησή τους. Τούτο σημαίνει ότι ενώ η αντίληψη

της **ταφής σε τύμβο** απαντά ευρέως και είναι κοινή, «απλώνεται» όμως χρονικά σε μεγάλη έκταση, δηλαδή δεν αποτελεί «συρμό» μιας περιόδου, αλλά έχει μεγάλη διάρκεια, άρα και βαθιές πολιτισμικές ρίζες. Αντίθετα, **ως προς τη μορφή** οι τύμβοι ποικίλλουν κατά περιοχές (λίθινοι, χωμάτινοι, ψηλοί, χαμηλοί) αλλά **και** ως προς τον τύπο των τάφων που περιέχουν και που, όπως φαίνεται, εξαρτάται από τη χρονολόγηση, π.χ. στον πρώιμο τύμβο της Βοιδοκοιλιάς, καθώς και στον ώριμο των Παπουλίων υπάρχουν ταφές σε πίθους, ενώ στους μεταβατικούς ΜΕ/ ΥΕ και ΥΕ της Αχαΐας επικρατούν οι ΚΘΤ, που αφορούν αυτήν την εποχή. Φυσικά, αν οι ΚΘΤ θεωρηθούν ως τάφοι προοριζόμενοι για την ελίτ, τότε το ίδιο ισχύει και για τους τύμβους που τους φιλοξενούν.

Μια προκαταρκτική και χρήσιμη εδώ παρατήρηση είναι ότι κατά τα 150 περίπου έτη διάρκειας της μεταβατικής ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι περιόδου εμφανίστηκαν πολλές καινοτομίες στα ταφικά έθιμα της περιοχής, ενώ μέχρι το τέλος αυτής κάποιες καινούργιες πρακτικές είχαν ήδη καταστεί κρατούσες και παραδοσιακές (Boyd 2002, 4) όπως π.χ. η εξέλιξη των ταφικών τύπων από τον τύμβο στο θολωτό. Στο βαθμό, λοιπόν, που οι ταφικές πρακτικές συνδέονται με τους τάφους, μας ενδιαφέρουν τα είδη τούτων, **πού** βρίσκονται και **πώς** χρησιμοποιούνται οι τάφοι, καθώς και το τί έπρατταν οι άνθρωποι σ' αυτούς στο πλαίσιο των ταφικών τελετών.

Ως προς τα **είδη** τους οι τάφοι μπορούν χονδρικά να υπαχθούν σε δύο κατηγορίες (Boyd 2002, 33), στους **μη μνημειώδεις ή απλούστερους**, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και οι κιβωτιόσχημοι **και** στους **μνημειώδεις** τηλεφανείς ή εξάρματα (τύμβοι, θολωτοί και θαλαμοειδείς). Ως προς την **ταφική πρακτική**, διακρίνουμε τέσσερα πεδία που την αφορούν και τη συνθέτουν, όπως είναι η **τοποθεσία** του νεκροταφείου, του τύμβου ή του τάφου, η **κατασκευή του** και οι μετέπειτα τροποποιήσεις του, οι **ταφικές ενέργειες εκτός** του τάφου και οι **αντίστοιχες εντός** αυτού. Η διάκριση αυτή είναι χονδρική και υπόκειται σε παρεκκλίσεις. Π.χ. **την κατασκευή** ενός τάφου μπορεί να χωρίζουν εκατοντάδες χρόνια **από μια διαδικασία ταφής** σ' αυτόν, συνεπώς, η τότε κατασκευή δεν συνδέεται (και δεν μπορεί να συσχετισθεί) με τη μετέπειτα ταφή, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι εξακολουθεί να είναι «αποδεκτή» τόσο η κατασκευή, όσο και η τοποθεσία του μνημείου και να εξακολουθεί αυτό να χρησιμοποιείται. Ως προς το **χώρο ταφής**, ειδικότερα, φαίνεται, συμπερασματικά (Boyd 2002, 35), ότι θα

αποφασιζόταν από τους κατά τόπους υπεύθυνους για την επιλογή του, που μπορεί να ήταν απλώς οι οικείοι του νεκρού, και ότι **δεν υπήρξε μια γενική και επικρατούσα τάση.**

Στη **Βοϊδοκοιλιά**, ο τηλεφανής ΜΕ Ι Τύμβος Α έχει σχηματισθεί πάνω στα κατάλοιπα του ΠΕ ΙΙ οικισμού. Πρόκειται για το πιο ξεκάθαρο παράδειγμα μιας σχέσης **ανάμεσα** στην προηγούμενη κατοίκηση και **στη μεταγενέστερη ταφική χρήση**, που είναι πολύ δύσκολο να αποφανθούμε, αν είναι περιστασιακή ή αν αποτελεί ηθελημένη επιλογή λόγω αντιλήψεων και ιδεολογίας.

Εξάλλου, και πάντοτε σε αναφορά με την **ΜΕ Ι / ΜΕ ΙΙ περίοδο**, στην περίπτωση του τύμβου του **Αγ.Ιωάννη Παπουλίων**, η παρουσία οστράκων της πρώιμης ΠΕ περιόδου παρέχει ένδειξη ύπαρξης σύγχρονου με αυτήν παραπλήσιου οικισμού, συνεπώς, δεν αποκλείεται (Boyd 2002, 35) ο τύμβος να δημιουργήθηκε κοντά ή επάνω σε ένα «προγονικό» οικισμό, όπως τούτο έχει αναφερθεί και ισχύει και σε άλλες περιπτώσεις.

Το ίδιο ισχύει και με το **Ρούτσι**, όπου πρώιμα ΠΕ όστρακα στους εκεί τύμβους πιθανολογούν την ύπαρξη στο σημείο αυτό ή σε γειτονικό (από όπου θα μεταφέρθηκαν τα χώματα και κυρίως οι πέτρες) προγενέστερου οικισμού.

Σημειωτέον ότι τα αναφερόμενα πιο πάνω ταφικά μνημεία, λόγω της προεξέχουσας στο τοπίο θέσης τους και της μνημειώδους εμφάνισής τους, είχαν οπωσδήποτε επανειλημμένα χρησιμοποιηθεί και αποτελούσαν σημείο αναφοράς στην περιοχή και ήταν χώροι συνεχούς επιβεβαίωσης της σημασίας τους, γι' αυτό και αποκλείεται να είχαν κατασκευασθεί για ένα μόνο πρόσωπο, σαφώς δε υπήρξαν πολλαπλές ταφές σ' αυτούς με παρόμοιο τελετουργικό τρόπο (Boyd 2002, 38).

Ως προς την **ΜΕ ΙΙΙ / ΥΕ Ι** περίοδο, βασική διαπίστωση είναι ότι σε όλες τις περιπτώσεις οι μνημειώδεις ταφικές τοποθεσίες βρίσκονται σε μικρότερη ή μεγαλύτερη **συνάφεια μεταξύ τους** και συχνά συσχετίζονται με πρωιμότερα ή μεταγενέστερα μνημεία (Boyd 2002, 40). Επιπλέον, στη Μεσσηνία τουλάχιστον, οι τάφοι και οι ομάδες τάφων επίσης συνδέονται μεταξύ τους σε ευρύτερα κατά τόπους δίκτυα της συγκεκριμένης ή προηγούμενων ή επόμενων περιόδων. Το **Γουβαλάρι**, στην περιοχή της Κουκουνάρας αποτελεί, εν προκειμένω, το κέντρο ενός από τα μεγαλύτερα ταφικά συγκροτήματα στη Μεσσηνία. Εκεί, στο ψηλότερο σημείο, έχουν

εντοπισθεί εξάρματα, ορισμένα από τα οποία περιείχαν θολωτούς τάφους (Κορρές 1975, 481).

Ως προς την κατασκευή των τάφων: σε πολλές περιπτώσεις οι λίθοι που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των **απλούστερων** (λάκκων και κιβωτιόσχημων) τάφων προέρχονταν **από κατεδαφισμένους τοίχους ερειπωμένων** οικιών αλλά, σε κάθε περίπτωση, δεν υπήρξαν ενδείξεις επεξεργασίας των λίθων αυτών, ούτε υπάρχουν ενδείξεις των εργαλείων που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των τάφων. Επίσης, **δεν υπάρχουν ενδείξεις (χωρίς να αποκλείεται)** για τυχόν, έστω υποτυπώδεις, τελετές θεμελιώσεως ή εγκαινίων των τάφων (πρόκειται για μια υπόθεση εργασίας προς διερεύνηση), που ήταν οι συνήθειες για την εποχή τύποι (λάκκοι με περίγραμμα, λιθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι κλπ). Ήταν κατασκευασμένοι σε σχετικά ρηχό βάθος 12 - 35 εκ. από την επιφάνεια του εδάφους, οι διαστάσεις είχαν σχέση με την ηλικία (ενήλικας ή παιδί) του νεκρού, ως δάπεδό τους οι περισσότεροι είχαν το χώμα ή βράχο ή πλάκες ή βότσαλα και, κατά κανόνα, είχαν σχεδιασθεί για μία μόνο ταφή ο καθένας. Η κάλυψη αρκετών από τους τάφους γινόταν με πλάκες ή με την απλή εισαγωγή χώματος σ' αυτούς.

Ως προς την κτέριση: Οι περισσότεροι από τους εδώ απλούστερους τάφους ("simpler" graves) της υπό εξέταση περιοχής βρέθηκαν **ακτέριστοι**. Μόνο το ένα τρίτο από τους τάφους στον Άγ. Στέφανο περιείχε κτερίσματα, έξι τάφοι στη Μάλθη και από ένας στο Μενελάιο και το Αμυκλαίο. Και είναι βέβαιο ότι τα τέχνεργα που χρησιμοποιούσαν ως κτερίσματα προέρχονταν από την καθημερινή ζωή, με την έννοια ότι αυτά προϋπήρχαν και γινόταν ευκαιριακή χρήση τους στο πλαίσιο της νεκρώσιμης τελετής. Πράγματι, η κεραμική που βρέθηκε σε τάφους δεν διαφέρει από αυτή που έχει εντοπισθεί σε οικισμούς για οικιακή χρήση. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η σε μεγάλο βαθμό απουσία κτερισμάτων δείχνει ότι η χρήση τους ήταν δυνητική μεν αλλά όχι ουσιώδης, τουλάχιστον κατ' αυτή την περίοδο, στην ταφική πρακτική (Boyd 2002, 67). Στις περισσότερες περιπτώσεις τα κτερίσματα σχετίζονταν είτε με την όποια κόσμηση του νεκρού, είτε με το τυπικό της χρήσης αγγείων χοής και πόσης κατά την τελετουργική ταφή του, **ενώ** σε λίγες μόνο περιπτώσεις έχει διαπιστωθεί ηθελημένη (στο πλαίσιο μιας τυχόν εθιμικής τελετουργίας) θραύση τούτων (Boyd 2002, 77).

Στην περίπτωση της **πολλαπλής χρήσης** ενός τάφου διαπιστωμένη πρακτική αποτελεί, αλλά όχι σε όλες τις περιόδους, η αποδιάρθρωση του σκελετού ενός «προκάτοχου» που ήταν αναγκαία προϋπόθεση για την κατάληψη της θέσης από το νέο «ένοικό» του. Τούτο, διότι, πέραν της όποιας στενότητας χώρου ή της τυχόν κρατούσας αντίληψης για την ταφή στον ίδιο χώρο συνδεδεμένων με δεσμούς αίματος προσώπων, ο φυσικός μετασχηματισμός ενός σώματος από την ένσαρκη μορφή του στην οστέινη ίσως να σήμαινε για εκείνους τους ανθρώπους τη μεταβολή της εκ μέρους των οικείων του προσέγγισής του **από αυτήν** του προσφιλούς κάποτε νεκρού **σ' εκείνη** του απόμακρου πια προγόνου, «συγχωρώντας» έτσι την «ασέβεια» παραμερισμού των σκελετικών καταλοίπων του επ' ωφελεία της επόμενης ταφής.

Έχει έλθει στο φως μεγάλος αριθμός αντικειμένων, που συνόδευαν τον νεκρό στη διάρκεια της **ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι** περιόδου και σχετίζονται με την κόσμησή του, καθώς επίσης και με την υποθετική - πάντα - χρήση τους σε ταφικές τελετές ή τελετές εναγισμού, κυρίως αγγείων χοής και πόσης. Γενικότερα, πάντως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η περικόσμηση του νεκρού με «πολύτιμα» αντικείμενα κατά την ταφή του την εποχή αυτή, πέραν της όποιας τίμησης της προσωπικότητάς του, ενείχε και ένα κοινωνικό αντίκτυπο με τη μορφή της επίδειξης στην κοινότητα του πλούτου και της ισχύος του οίκου στον οποίο ανήκε και της, ως εκ τούτου, επαύξησης του γοήτρου των μελών του. Σε κάθε περίπτωση, είναι βέβαιο ότι η επιθυμία και η δυνατότητα να προμηθεύονται χρυσό ή άλλα πολύτιμα υλικά, αν και ενίοτε μαρτυρείται τούτο και στην προηγηθείσα περίοδο, φαίνεται ότι συνιστά ένα νέο χαρακτηριστικό των ταφικών εθίμων της ΜΕ ΙΙΙ /ΥΕ Ι περιόδου. Πλειάδα τέτοιων πολύτιμων κτερισμάτων βρέθηκε κατά την περίοδο αυτή, **ιδιαίτερα σε θολωτούς τάφους**, όμως, για λόγους οικονομίας της ύλης, δεν θα αναφερθούμε στο περιεχόμενο αυτών.

Ως προς την κατασκευή, τώρα, των **μεγαλύτερων** σε μέγεθος τάφων ή μνημείων, όπως οι τύμβοι, οπωσδήποτε θα είχε υπάρξει μια έστω υποτυπώδης οργάνωση και ένας στοιχειώδης σχεδιασμός για τη συγκέντρωση μεγάλης ποσότητας υλικών και την καθοδήγηση αρκετών ανθρώπων για την κατασκευή τους, καθώς και επένδυση χρόνου και ενέργειας.

Η πρώτη φάση του τύμβου των Παπουλίων παραμένει αινιγματική και φαίνεται πως δεν είχε σχεδιασθεί για πολλαπλές ταφές, η δεύτερη όμως σαφώς

διαφέρει από την πρώτη (Κορρές 1996, 1980^α, πίν, 115β) αλλά ταυτόχρονα οφείλει πολλά σ' αυτήν, αφού η επιλογή αυτών που τον έκτισαν ήταν όχι η κατασκευή ενός νέου μνημείου, αλλά η μεταμόρφωση του υπάρχοντος από ένα απλό ταφικό χώρο προσαρμοσμένο σε πολλαπλές ταφές περιφερειακά σε ένα μεγαλύτερο και ψηλότερο μνημείο, ορατό από απόσταση, καθώς η ακτινωτή χωροθέτηση των πίων θεωρείται ότι σκοπό είχε να προσδώσει έμφαση στον κεντρικό χώρο.

Στην περίπτωση του μεγάλου σε μέγεθος (διάμετρος 20 μ.) τύμβου του Κοκοράκου φαίνεται καθαρά ότι εξαρχής είχε σχεδιασθεί για να φιλοξενήσει πλείονες (εδώ τρεις) πιθοταφές (Κορρές 1977, 352), το ίδιο ισχύει και για τους λοιπούς τύμβους στην ίδια θέση (Κοκοράκου), όπου αυτοί είχαν χρησιμοποιηθεί κυρίως για ταφές ενηλίκων (Boyd 2002, 52), τα σώματα των οποίων τοποθετούνταν σε ευλόγως συνεσταλμένη στάση επάνω σε βότσαλα (πολύχρωμα θαλασσινά σε ορισμένες περιπτώσεις στη Βοϊδοκοιλιά), που λειτουργούσαν ως εσωτερικό δάπεδο των πλάγια τοποθετημένων πίων. Το ύψος των πίων στη Μεσσηνία κυμαινόταν από 1,4 έως 2,2 μέτρα, με διάμετρο ενός μέτρου στην κοιλιά, με στενότερο λαιμό που πλάταινε ελαφρά στα χείλη και δεν πρέπει αυτοί να ήταν κατασκευασμένοι γι' αυτό το σκοπό αλλά να προέρχονταν από οικιακή χρήση.

Πολύ λίγα κτερίσματα έχουν βρεθεί σ' αυτούς (αναφέρομαι στη ΜΕ Ι - ΙΙ περίοδο) και ανάμεσά τους γκρίζοι μινυακοί κάρθαροι που προορίζονταν για ταφική τελετουργία (Boyd 2002, 71), όπως π.χ. ένας κάρθαρος μαζί με ένα απλό δοχείο, το οποίο περιείχε το υγρό, ένα στοιχείο που δείχνει μια τελετουργία πόσης ως κανονικό μέρος μιας τελετής ταφής στο σημείο αυτό, εκτός, βέβαια, εάν τα αγγεία αυτά είχαν τοποθετηθεί εκεί επ' ευκαιρία μεταγενέστερων τελετουργιών (Boyd 2002, 81). Υπόψη ότι η χρήση των πίων ως χώρων ταφής είναι γνωστή σε λίγες θέσεις πριν από τη ΜΕ περίοδο, με γνωστότερο παράδειγμα το Στενό Λευκάδας, όπου βρέθηκαν 22 πιθοταφές μέσα σε 14 τύμβους (Dörpfeld 1927).

1.2 Ταφικές πρακτικές στη ΒΑ Πελοπόννησο

Σε συνέχεια του πιο πάνω κεφαλαίου που αναφέρεται μεν στη Ν και ΝΔ Πελοπόννησο αλλά σαφώς και εν πολλοίς αφορά στο σύνολο αυτής, ακολουθεί μια αναφορά σχετικά με τις περιοχές της **Αργολίδας και της Κορινθίας** που επίσης έχει παμπελοποννησιακή σημασία και ισχύ.

Ξεκινώντας με την ταφική πρακτική της κτέρισης των τάφων, ένα κρίσιμης σημασίας ερώτημα που τίθεται είναι **γιατί** στη διάρκεια της ΜΕ περιόδου έχουν βρεθεί **τόσο λίγοι κτερισμένοι τάφοι** (25% στην Ασίνη και 30% στη Λέρνα), δεδομένου ότι η ποιότητά τους δεν δικαιολογεί την άποψη ότι από ολίγους μόνο ήταν προσιτά, σε συνδυασμό, μάλιστα, με το γεγονός ότι ορισμένοι κατασκευαστικά υψηλού επιπέδου κιβωτιόσχημοι τάφοι **δεν περιείχαν καθόλου κτερίσματα**; Αν πράγματι η κοινωνική θέση ή ο πλούτος του νεκρού ή της οικογενείας του χαρακτηριζόταν από τα αντικείμενα που επέλεξαν για να τον συνοδεύσουν στην τελευταία του κατοικία, θα ήταν εύλογο να περιμένουμε να βρεθούν μαζί με διακοσμημένη κεραμική και άλλα αντικείμενα γοήτρου. Ούτε, εξάλλου, η απουσία κτερισμάτων από ένα τάφο σημαίνει μη πραγματοποίηση νεκρικών τελετών ή λιγότερων από το κανονικό τέλεσή τους για το συγκεκριμένο νεκρό, τη στιγμή που οι μη σωζόμενες (λόγω της άυλης μορφής τους) τελετές ενδεχομένως να ήταν για τους επιζώντες και το νεκρό μεγαλύτερης σημασίας από ό, τι τα κτερίσματα καθεαυτά. Μήπως, λοιπόν, τα συχνά εντοπιζόμενα χονδροειδή κύπελλα και τα άλλα αγγεία οικιακής χρήσης είναι πιο σωστό να τα θεωρήσουμε μάλλον **ως αντιπροσωπευτικά των** (ούτως ή άλλως μη δυνάμενων να διακριβωθούν) **ταφικών τελετών**, παρά ως ένδειξη κύρους των νεκρών που αφορούν; Μια πρώτη διάκριση στους επιμέρους τύπους αγγείων που χρησιμοποιούνται ως κτερίσματα αφορά στα αγγεία **πόσεως** που βρέθηκαν σε πλούσια και φτωχά κτερισμένους τάφους. Μάλιστα, στους πλουσιότερους τάφους, αυτά τα αγγεία συνήθως είναι σε **ζεύγη** (pairing of pots) και έχουν βρεθεί σε τάφους στη Μπαρμπούνα, στην Ελευσίνα, στην Πρόσυμνα και αλλού συνδέονται με (συμ)ποτικές τελετές στις οποίες συμμετείχαν όταν ζούσαν οι ταφέντες, προφανώς ανήκοντες σε μια ελίτ (Nordquist 1999, 573). Η εναπόθεσή τους στον τάφο ίσως συνδέεται με την ιδέα της «συνέχισης» και μετά θάνατον της πρότερης ζωής του νεκρού σε συνθήκες παρόμοιες με αυτές που είχε όταν ζούσε. Πάντως, η παρουσία μεγάλου αριθμού κτερισμάτων με τη μορφή πήλινων αγγείων σε ύστερες πλούσιες ταφές της Μεσοελλαδικής περιόδου ίσως είναι αντιπροσωπευτική της ανάπτυξης μιας ενδιάμεσης προς τη Μυκηναϊκή φάσης έκφρασης γενναιοδωρίας των τοπικών ελίτ (Nordquist 2002, 119).

Είναι γνωστό ότι **κατά το μεγαλύτερο μέρος** της ΜΕ περιόδου στην ηπειρωτική Ελλάδα ο τύπος των τάφων και των ταφικών πρακτικών ήταν βασικά

ενιαίος (Nordquist 2002, 121), καθώς επίσης και το ότι οι ατομικές ταφές ήταν οι πιο συνηθισμένες, ενώ αργότερα ακολούθησαν και οι πολλαπλές ταφές.

Επανερχόμενοι στο θέμα του ευρύτερου χώρου ταφής των νεκρών, είναι γνωστό ότι αυτές **«εντός των τειχών»** όντως συνηθίζονταν σε όλη της διάρκεια της ΜΕ περιόδου, θα πρέπει όμως να διευκρινισθεί εδώ ότι με τον όρο «εντός», δεν εννοούμε ταφές μόνο κάτω από τα δάπεδα των οικιών ή στην αυλή τους ή σε χώρο κατοικημένο αλλά και ταφές σε χέρσες εκτάσεις ή χώρους ερειπωμένων οικιών, που θα προσφέρονταν για οικογενειακή ταφική χρήση. Με την πάροδο του χρόνου αυξάνονταν και ο αριθμός των **«εκτός των τειχών»** ταφών είτε σε συνεχόμενους με τον οικισμό χώρους, όπως π.χ. στην περίπτωση των Μυκηνών, του Άργους και της Μπαρμπούνας, είτε σε χώρους μακριά από οικισμούς στην ύπαιθρο χώρα, όπως π.χ. στο Ηραίο του Άργους. Έχει παρατηρηθεί ότι στους δεύτερους είχαν ταφεί άτομα που συνήθως **είχαν τη δυνατότητα να αποκτούν υψηλότερης κοινωνικής στάθμης συνοδευτικά του τάφου αγαθά**, ως τούτο προκύπτει π.χ. από το 65% των τάφων της Πρόστυμνας. Ενδιαφέροντα, επίσης, χαρακτηριστικά των εκτός οικισμού τάφων είναι ότι όσοι από αυτούς βρίσκονταν σε επίπεδη έκταση ήταν πιο καλά οργανωμένοι, όπως π.χ. στο Άργος και τα Δενδρά, **καθώς και** ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, επάνω σ' αυτούς οι επιγενόμενοι εγκατέστησαν και τα δικά τους νεκροταφεία, με το σκεπτικό ίσως ότι έτσι αντλούσαν κύρος από τους αξιοσέβαστους προγόνους τους. Γενικότερα, πάντως, είναι γεγονός ότι στους εκτός οικισμού τάφους έχουν βρεθεί τα πολυπληθέστερα και πλουσιότερα κτερίσματα και, στο σημείο αυτό θα πρέπει επίσης να τονισθεί ότι οι παιδικές ταφές συνοδεύονταν με τον ίδιο αριθμό αγγείων όπως και αυτές των ενηλίκων (Nordquist 2002, 125), χωρίς πάντα να σημαίνει ότι μικροσκοπικά αντικείμενα αφορούσαν αποκλειστικά νεαρά άτομα, όπως π.χ. στην Ασίνη, όπου εννέα μικρογραφικά αγγεία ανήκαν σε τάφο ενήλικα (Nordquist 1987).

1.3 Συνθετική συζήτηση - Σύγκριση Αργολίδας με Μεσσηνία

Πρόκειται για μια ακόμη, **πιο στοχευμένη** αυτή τη φορά, **συνθετική συζήτηση που συνδέει ΒΑ – ΝΔ Πελοπόννησο** με ομοιότητες - διαφορές και αφορά στους τύπους των ταφικών μνημείων (τύμβων και τάφων).

Η αναφερόμενη αντιπαραβολή «προσωποποιείται» στην ουσία στις δύο ηγέτιδες δυνάμεις της Μεσοελλαδικής Πελοποννήσου δηλ. την Αργολίδα και τη

Μεσσηνία. Στη σφαίρα επιρροής της πρώτης μπορεί κατά κάποιο τρόπο να συμπεριληφθεί και η Κορινθία, ενώ στη δεύτερη η Ηλεία και μέρος της Αχαΐας. Και οι δύο περιοχές, ως εκδήλωση της ιδιαίτερης πολιτισμικής τους ταυτότητας, συνέβαλαν αποφασιστικά στις εξελίξεις κατά την υπό εξέταση περίοδο, καθώς επίσης και κατά τη λαμπρή περίοδο που ακολούθησε.

Βέβαια, και οι δύο μοιράζονται εν πολλοίς κοινά χαρακτηριστικά, αφού ανήκουν στον ίδιο πολιτισμικό και γεωγραφικό χώρο και είναι φυσικό κατά την άποψή μου – σε γενικές γραμμές, όπως θα επανέλθω στην οικεία θέση - να έχουν περισσότερες ομοιότητες παρά διαφορές, όπως π.χ. οι συνήθειες για την οικεία εποχή τύποι των τάφων (λάκκοι, κιβωτιόσχημοι, πιθοταφές, λακκοειδείς, εντός ή εκτός τύμβων), ή η κυριαρχία των μονών ταφών στη μεγαλύτερη διάρκεια της περιόδου, η συνεσταλμένη στάση των νεκρών, ο μάλλον πτωχός κτερισμός μέχρι την έναρξη της μεταβατικής περιόδου κ.ά. Πάντως, η πρώτη εντύπωση που καταλείπεται στο μελετητή ως προς τους τάφους και την εν γένει ταφική πρακτική είναι ότι η μεν Αργολίδα πρωτοστάτησε στην απομάκρυνση των νεκροταφείων από τους οικισμούς, η δε Μεσσηνία είχε το προβάδισμα στη δημιουργία νεωτεριστικών ταφικών μνημείων με τη μορφή των θόλων που έμελλε να γνωρίσουν την αποθέωση τόσο στη Μεσσηνία όσο και στην Αργολίδα, όπως δε έχει επιγραμματικά διατυπωθεί *«Ενώ εισέτι κατεσκευάζοντο οι λακκοειδείς εις την Αργολίδα, εις την Μεσσηνίαν επεκράτει ο θολωτός τάφος»* (Κορρές 1976, 341). Προφανώς και στις δύο περιοχές η εξέλιξη αυτή ήταν το αποτέλεσμα των εντόνων ζυμώσεων και ανταγωνισμών, που από ένα χρονικό σημείο και μετά αναπτύχθηκαν στους κόλπους των επιμέρους κοινοτήτων τους, ενώ οπωσδήποτε σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση των νέου τύπου τάφων διαδραμάτισε η ταχεία υιοθέτηση των καινοτομιών από το ένα σημείο στο άλλο και ο παντοδύναμος συρμός. Στη Μεσσηνία, πράγματι, εμφανίζεται η καινοτόμα **σύνθεση** με τη μορφή της ένταξης ενός θολωτού τάφου σε τύμβο κατά τους ύστατους ΜΕ χρόνους. Πρόκειται για το πρώτο παράδειγμα θολωτού τάφου μυκηναϊκής εποχής που εμπεριέχεται στο κέντρο ενός παλαιότερου προμυκηναϊκής εποχής τύμβου, ο οποίος (θ.τ.) εμφανίζεται στη μεταβατική περίοδο μεταξύ Μέσης και ΥΕ Ι εποχής δηλ. νωρίτερα από κάθε άλλη περιοχή της ηπειρωτικής Ελλάδας. Πρέπει να τονισθεί ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ο πολύ μεγάλος αριθμός των θολωτών τάφων στη μείζονα Μεσσηνία, γεγονός που πιστοποιεί την εκεί επικράτηση του τύπου αυτού. Όπως επίσης χαρακτηριστικά αναφέρεται (και πάλι από τον καθηγητή Γ.Σ.Κορρέ) *«οι*

τάφοι ούτοι εσχημάτισαν μιαν αξιόλογον άλυσιν, ήτις κατά τον σχηματισμόν, την εκπροσώπησιν και την ποικιλίαν δεν έχει αντίστοιχον εκπροσώπησιν εις τας λοιπάς περιοχάς του μυκηναϊκού κόσμου». Χαρακτηριστικό της πρωτοπορείας της Μεσσηνίας στο θέμα των θολωτών τάφων μπορεί να θεωρηθεί η περίπτωση του εξάρματος των Καμινίων με τους τουλάχιστον δύο ΜΕ παράδοσης ταφικούς πίθους στο κέντρο και τους μικρούς θολωτούς τάφους στην περιφέρεια, που «αντικατέστησαν» τους ταφικούς πίθους στα αντίστοιχα σημεία. Έτσι, το συγκεκριμένο έξαρμα αποτελεί εξελικτικό στάδιο του μετέπειτα ταφικού μνημείου σε σχέση με τον προγενέστερο τύμβο.

Ενδιαφέρουσα ιδιοτυπία επίσης ταφικής αρχιτεκτονικής και ταφικών εθίμων στη Μεσσηνία είναι η διαπίστωση ότι στο ταφικό σύνολο των Καμινίων και σε αντίθεση με άλλους ανάλογους ταφικούς χώρους διαφορετικών περιοχών του μυκηναϊκού κόσμου, εξακολουθούσαν να προβαίνουν σε ταφές σε ταφικούς πίθους **παράλληλα** με ταφές σε τάφους, ανεξάρτητα, μάλιστα, από την ύπαρξη παρακείμενων θολωτών τάφων.

Ως προς τις απαρχές των τύμβων, αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι ήδη από τη ΜΕ Ι εποχή στην Αργολίδα και, συγκεκριμένα στο Άργος εμφανίζονται επαρκείς ενδείξεις ταφικής διαφοροποίησης από το γεγονός ότι ορισμένοι ενταφιασμοί σε εξωτερικό χώρο **οργανώνονται σε τύμβο**, όπως π.χ. στον τύμβο Α, ενώ, παράλληλα, τα κτερίσματα του τύμβου της Βοϊδοκοιλιάς, καθώς και στα Καστρούλια, ήταν αγγεία τόσο του πρώιμου μινυακού τύπου όσο και του συγχρόνου του «αδριατικού» της ΝΔ Πελοποννήσου, γεγονός που πιστοποιεί τη χρήση του τύμβου στη Μεσσηνία στις πρώτες υποπεριόδους της ΜΕ εποχής (2100 – 1900 και λίγο ακόμη). Και σε μια ακόμη περίπτωση ανιχνεύεται το καινοτόμο πνεύμα των Μεσηνίων στην περίπτωση του λακκοειδούς τάφου των Βολμιδίων. Ο τάφος αυτός κατά τον καθηγητή Γ. Κορρέ «προαναγγέλλει» το σχηματισμό του λακκοειδούς τάφου της ύστατης Μεσοελλαδικής εποχής. Παρόμοιοι με αυτόν ανακαλύφθηκαν στη Μάλθη.

Ως προς την επιλογή των χώρων ταφής, ο μεγαλύτερος αριθμός τάφων και ταφών που εντοπίστηκαν στην Αργολίδα αναμφισβήτητα συνέβαλε στο σχηματισμό της πιο πάνω εικόνας για την ιδιαίτερη σε σχέση με τη Μεσσηνία κινητικότητα που παρατηρήθηκε σ' αυτήν στον τομέα των εντός και εκτός οικισμού τάφων, καθώς και

της εναλλαγής στις ίδιες πιο πάνω επιμέρους περιοχές των χώρων ταφής και κατοίκησης.

Γεγονός, πάντως, είναι ότι στο τέρμα της διαδρομής, ως αυτή νοείται η είσοδος στη Μυκηναϊκή περίοδο, η Αργολίδα ευτύχησε να απολαύσει πλούσιους τους καρπούς μακράς διεργασίας ωρίμανσης, χωρίς η Μεσσηνία να υπολείπεται ουσιωδώς, όπως τουλάχιστον καταδεικνύουν τα μέχρι και σήμερα σημαντικά ευρήματα που συνεχώς έρχονται στο φως (όπως ο τάφος του πολεμιστή στον Εγκλιανό) και άλλα που υπάρχει βάσιμη ελπίδα ότι θα προστεθούν στο μέλλον από την όχι αρκούντως ανασκαμμένη επικράτειά της.

Ως προς τις επιμέρους πτυχές που συνθέτουν τη σύγκριση των πιο πάνω σημαντικών περιφερειών σε αναφορά με τους τάφους και τη ταφική πρακτική σημειώνω τα εξής:

1) Ως προς την κατανομή στο χώρο.

Η διαφορετική μορφολογία του εδάφους σε καθεμιά από τις δύο περιοχές επέδρασε στην ανάπτυξη και πρόοδο των οικισμών τους και συνακόλουθα επηρέασε την πολιτιστική τους πορεία. Πράγματι, στη μεν **Αργολίδα** κυριαρχεί σχεδόν ενιαία πεδινή έκταση στο κέντρο της, όπου επικρατεί το Άργος, ενώ τόσο προς τα παράλια, όσο και προς τα ορεινά αναπτύχθηκαν Μεσοελλαδικοί οικισμοί, όπως οι Μυκήνες, η Πρόσυμνα, η Ασίνη, η Λέρνα, οι οποίοι για ένα μεγάλο διάστημα κατά τους ΜΕ χρόνους φαίνεται ότι συμβίωναν αρμονικά. Όμως, κάποια στιγμή **σε ύστερη ΜΕ και μετέπειτα ΥΕ φάση** προέκυψαν εδαφικές μάλλον διεκδικήσεις σε αναζήτηση ζωτικού χώρου, που, τελικά είχαν ως αποτέλεσμα την ενσωμάτωση όλων στην επικράτεια της κυρίαρχης δύναμης, των Μυκηνών.

Σημειώνουμε ότι και στις δύο περιοχές (Αργολίδα και Μεσσηνία) η κατανομή των οικισμών φαίνεται ισομερής μεταξύ παρακτίων και μεσογειακών θέσεων. Στην Αργολίδα επίσης παρατηρείται μικρή ως προς την ευρύτητα κατανομή των θέσεων με τύμβους, σε αντίθεση με τη Μεσσηνία που αυτοί είναι σχετικά πυκνοί και διάσπαρτοι. Ως προς τη **Μεσσηνία** και, συγκεκριμένα, το δυτικό τμήμα αυτής που κυρίως πρωταγωνιστεί στα Μεσοελλαδικά πράγματα, το ημιορεινό του εδάφους με τις ήπιες και σε μεγάλο βαθμό καλλιεργήσιμες εκτάσεις και τις ενδιάμεσες μικρές πεδινές εκτάσεις ευνόησε την ανάπτυξη πολλών, μικρών σχετικά οικισμών, την

ύπαρξη των οποίων μαρτυρούν σήμερα μόνο τα σωζόμενα ταφικά τους μνημεία. Η εξ αυτών μεγάλη διασπορά των τύμβων φανερώνει ότι παρά τον οικιστικό κατακερματισμό υπήρξε ταφική ομοιομορφία, τόσο ως προς τους τύπους των τάφων, όσο και ως προς την πρακτική των ταφών.

2) Ως προς την τοποθεσία

Η τοποθέτηση των τάφων συνδέεται με την ύπαρξη ενός οικισμού. Ως προς την **Αργολίδα** παρατηρούμε ότι, πριν από την επικράτηση του «εκτός των τειχών» ενταφιασμού, παρατηρείται ο ενταφιασμός κυρίως ανηλίκων εντός οικισμών. Η επιλογή του εξωτερικού νεκροταφείου υπαγορεύθηκε βασικά από την εγγύτητά του στον οικισμό, ώστε αφενός να είναι ευχερής η πρόσβαση των συγγενών του νεκρού στο νεκροταφείο, αφετέρου για την προστασία τούτου, συνεπώς, δεν τίθεται θέμα εξειδικευμένης (με συγκεκριμένα κριτήρια) επιλογής. Και για τους τύμβους στην Αργολίδα (κατά την εποχή της κατασκευής τους), πέραν της από τη φύση τους προβολής στον περιβάλλοντα χώρο, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι είχε επιλεγεί μια υπερυψωμένη θέση που, ούτως ή άλλως, θα ήταν δυσεύρετη στην πεδιάδα της π.χ. στον οικισμό του Άργους. Το ίδιο ισχύει και για τη **Μεσσηνία** όπου, με την εξαίρεση της Βοϊδοκοιλιάς ή του Κοκοράκου, για τη κατασκευή των τύμβων δεν υπήρξε κάποια ιδιαίτερη προτίμηση για τα εκ φύσεως υπάρχοντα υψώματα, αλλά για την επιλογή της θέσης τους υπήρξαν άλλα κριτήρια. Τέλος, η τοποθέτηση ταφικών μνημείων στη Μεσσηνία σε θέσεις που συνδέονται με το παρελθόν και, ειδικότερα, του τύμβου της Βοϊδοκοιλιάς σε προγενέστερη ΠΕ θέση, καθώς και ο εντοπισμός ΠΕ οστράκων στην επίχωση των τύμβων στα Παπούλια και στου Ρούτση (που ίσως προέρχονται από προγενέστερους οικισμούς) γεννά το ερώτημα, μήπως υπήρχε διαδεδομένη σε ορισμένα σημεία της περιοχής αυτής η τάση / προτίμηση θέσης από το παρελθόν, για να χρησιμεύσει ως ένας συμβολισμός στο Μεσοελλαδικό παρόν.

3) Ως προς τα κατασκευαστικά / μορφολογικά χαρακτηριστικά

Στο κεφάλαιο αυτό και καθόσον αφορά μεν στους **απλούς λάκκους** δεν διακρίνουμε αξιοσημείωτες διαφορές ανάμεσα στις συγκρινόμενες περιοχές, αφού και στις δυο περιπτώσεις ζητούμενο είναι απλώς η κάλυψη του νεκρού. Το σχήμα του τάφου ενίοτε εκφεύγει από το σχεδόν ωοειδές, που προσαρμόζεται στο νεκρό σώμα,

και προσλαμβάνει ορθογώνια κάτοψη, ενώ από ένα σημείο και μετέπειτα υιοθετείται και στις δύο περιοχές η εν κενώ ταφή.

Στους **κιβωτιόσχημους** τάφους παρατηρείται μια μεγαλύτερη ποικιλία, που οδηγεί σε ειδικότερες κατηγοριοποιήσεις, ιδιαίτερα εκείνων που έχουν εντοπισθεί στην Αργολίδα. Η ποικιλία αυτή συνίσταται στον τρόπο επένδυσης των εσωτερικών τοιχωμάτων με πλάκες, λίθους, πλίνθους και πηλό και συγκεκριμένα στο είδος του επιλεγόμενου για το σκοπό αυτό δομικού υλικού, καθώς και στο περίγραμμα, στην κάλυψη της οροφής και τη σφράγιση.

Ως προς τις **ταφές σε πίθους**, αυτές των μεγάλων διαστάσεων (μέχρι και 2 μ. ύψους) απαντούν κατά κανόνα σε τύμβους της Μεσσηνίας (Βοϊδοκοιλιάς και Παπουλίων, Καμινίων, Κοκοράκου) αλλά και στην Αργολίδα, όπως π.χ. στην περίπτωση της πιθοταφής που εντοπίστηκε στον ανήκοντα στον Τύμβο Α τάφο Γ στο Άργος (Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1980, 43), καθώς και στο Ανατολικό νεκροταφείο της Ασίνης (Nordquist 1987, 99)

Οι **ΚΘΤ** αποτελούν κατασκευαστική πρακτική που ομοιόμορφα ακολουθείται ως προς τα βασικά χαρακτηριστικά και στις δύο περιοχές τόσο ως προς το αρκετά σύνθητες αφιδωτό σχήμα, όσο και ως προς την πλευρική είσοδο. Στη Μεσσηνία ιδιαίτερα, και συγκεκριμένα στην Κουκουνάρα και τα Καμίνια, οι μικροί θολωτοί τάφοι που εντοπίστηκαν, παρόλο που δεν έχουν την πλήρη διαμόρφωση των μετέπειτα θολωτών, δεν μπορούν να ενταχθούν γενικά στους κτιστούς / κιβωτιόσχημους τάφους, όπου η απόθεση του νεκρού γινόταν από πάνω, αλλά ανήκουν στην ίδια νοοτροπία – και εποχή - με τους ΚΘΤ, δεδομένου ότι και αυτοί έχουν πλευρική είσοδο. Υπόψη επίσης ότι η Αργολίδα διακρίνεται ιδιαίτερα ως προς την κατασκευή σ' αυτήν των περιφήμων λακκοειδών τάφων κατά τη μεταβατική ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι, από τους οποίους έλαβε εναλλακτικά το ονομά της η ομώνυμη περίοδος.

Ως προς τους **τύμβους** σημειώνουμε ότι η Μεσσηνία είναι η περιοχή με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση τύμβων και πρώιμων θόλων, εκεί επίσης, κυρίως, οι πίθοι τοποθετούνται στην περιφέρεια με τα στόμια προς τα έξω. Οι τύμβοι της **Μεσσηνίας** κατασκευάζονται από πέτρες, μερικές φορές σε συνδυασμό με χάμα, και άλλοτε αποκλειστικά από χώμα. Στην **Αργολίδα** και, συγκεκριμένα στο Άργος, είχε προτιμηθεί η εκλογή των σκληρής υφής χαλικιών ως οικοδομικό υλικό των τύμβων,

που μεταξύ άλλων στόχευε στη δυσχέραση της εκσκαφής τους από τυμβωρύχους ή την αναμόχλευσή τους από ζώα. Στην ίδια περιοχή (Αργολίδα και μάλιστα στο Άργος) παρατηρείται επίσης μια **ιδιαίτερη πικιλομορφία** ως προς τους εντός των τύμβων του Άργους τάφους, οι οποίοι διακρίνονται σε πλείονες κατηγορίες τόσο ως προς τα είδη, όσο και ως προς τον τρόπο κάλυψης. Αξιοπρόσεκτη είναι και η παρατήρηση ότι η **κάλυψη με πλάκες** αντί για ξύλινες δοκίδες απαντά αρχικά μόνο στους πρώιμους Μυκηναϊκούς τάφους στην Αργολίδα (ΜΕ ΙΙΙβ) πριν στη συνέχεια παγιωθεί η χρήση της ως διαδεδομένη πρακτική. Η **πολλαπλή χρήση** των τάφων που παρατηρείται προς το τέλος της περιόδου και στις δύο περιοχές εκδηλώνεται με τρόπο ιδιαίτερα εντυπωσιακό στους ύστατους ΜΕ – πρώιμους ΥΕ λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών στην Αργολίδα. Στην Αργολίδα εξάλλου διαπιστώθηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό πρόσθετες κατασκευαστικές παρεμβάσεις (furnishing), μέσω των οποίων εκδηλωνόταν μια μεγαλύτερη φροντίδα προς το νεκρό π.χ. λίθινα προσκέφαλα (ενίοτε από καλής ποιότητας λίθους) κ.ά.

4) Ως προς τα δημογραφικά στοιχεία

Ο αριθμός των τάφων της ΜΕΧ και των εντός αυτών ταφών πιστοποιεί μια αξιόλογη αύξηση του πληθυσμού και στις δύο περιοχές σε σύγκριση με τη προηγούμενη ΠΕΧ ΙΙΙ εποχή, όμως δεν προκύπτει, πλην εξαιρέσεων, εικόνα κοινωνικής διαφοροποίησης πριν από τη ΜΕ ΙΙΙ, αν και η κατασκευή των τύμβων, το πλήθος των εντός αυτών ταφών και η θέση τους στο τοπίο ίσως υποδηλώνουν κάποιας μορφής κοινωνική διαστρωμάτωση ή διεκδίκησή της.

Μια βασική όσο και εμφανής διαφορά μεταξύ Αργολίδας και Μεσσηνίας, που επηρεάζει ευθέως τον υπολογισμό του μεγέθους του πληθυσμού και την κατά τόπους συγκέντρωσή του, είναι ότι στην πρώτη διασώθηκαν **σε μεγάλο βαθμό οικιστικά κατάλοιπα** μέσα ή κοντά σε χώρους ταφής, όπως στο Άργος, στην Ασπίδα, στην Ασίνη και αλλού, που υποδηλώνουν την εκεί ύπαρξη σχετικά μεγάλων οικισμών, ενώ στη Μεσσηνία, με την εξαίρεση της Μάλθης, μόνο οικιστικά σπαράγματα έχουν εντοπισθεί κοντά σε ταφικούς χώρους (Περιστεριά, Νησακούλι και αλλού) αδιευκρίνιστης αρχικά μορφής και λειτουργίας, παρέχοντας έτσι την εντύπωση ότι στη Μεσσηνία δεν αναπτύχθηκαν μεγάλα (με τα μέτρα της εποχής) οικιστικά κέντρα και ότι ο πληθυσμός της ήταν διάσπαρτος σε μικρές οικιστικές συστάδες.

Για τη σύνθεση του πληθυσμού των επιμέρους κοινοτήτων έχουμε πολύ ικανοποιητική εικόνα για την Αργολίδα λόγω της πληθώρας των εκεί ανευρεθέντων τάφων, που μας επιτρέπει να διατυπώνουμε υποθέσεις για το φύλο και την ηλικία των μελών τους, σε αντίθεση με τη Μεσσηνία που τα στοιχεία (πλην Μάλθης) είναι σαφώς μικρότερα σε αριθμό.

5. Ως προς την κτέρηση και γενικά τις ταφικές πρακτικές

Σε αντίθεση με τις αρχικές υποπεριόδους της ΜΕΧ που, όπως ήδη έχει αναφερθεί, η κτέρηση των νεκρών ήταν απούσα ή υποτυπώδης και πενιχρή, προς το τέλος της ΜΕ εποχής, εμφανίζονται λακκοειδείς τάφοι στην Αργολίδα με πολλαπλές ταφές και αισθητή παρουσία κτερισμάτων, μέσα σε ταφικούς περιβόλους και είναι αυτοί οι πλούσιοι τάφοι που σηματοδοτούν την απαρχή μιας νέας αντίληψης για την ταφή, ενώ η εμφάνιση πιο **επιδεικτικών** ταφικών πρακτικών, καθώς και των ΚΘΤ υποδηλώνουν σημαντικές αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις, επικράτηση συνθετότερων κοινωνικών δομών και αυστηρότερων κοινοτικών θεσμών. Η Μεσσηνία ακολουθεί ως προς το σημείο αυτό σε κάποια απόσταση, που οπωσδήποτε δεν απέχει πολύ με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα σχετικά ύστερα όσο και πολύτιμα ευρήματα της Περιστεριάς, που δικαίως – γι' αυτό το λόγο – αποκλήθηκε: «Οι Μυκήνες» της δυτικής Πελοποννήσου.

Ίχνη καύσεων και κατάλοιπα οστών ζώων, που μαρτυρούν τελετουργικές θυσίες, έχουν εντοπισθεί και στις δύο περιοχές (π.χ. στο Άργος και στο Νησιακούλι). Στο πλαίσιο της αναφοράς σε ταφικές πρακτικές εντάσσεται και η επιλογή του χώρου ταφής, αν δηλ. αυτή θα είναι εντός ή εκτός του οικισμού. Ενδιαφέρουσα στο σημείο αυτό είναι η επισήμανση της αντίθεσης ανάμεσα στην αντιπροσωπευτική για τη Λακωνία θέση του Αγ.Στεφάνου με τη Μάλθη, που αποτελεί ένα από τους ελάχιστους βεβαιωμένους οικισμούς της Μεσσηνίας. Πράγματι, ενώ οι ταφές εντός του οικισμού στη Μάλθη περιορίζονται σε μια μειοψηφία του πληθυσμού (παιδιά), στον Αγ. Στέφανο αυτού του είδους η ταφή («εντός») μάλλον ήταν μια σταθερή επιλογή σε όλη τη διάρκεια της ΜΕ I – ΥΕ II περιόδου και αφορούσε το σύνολο του πληθυσμού. Ανάλογο τούτου έχει παρατηρηθεί και στην Αργολική Ασίνη, όμως εκεί έχει εντοπισθεί και «εκτός των τειχών» νεκροταφείο. Ως προς το θέμα του είδους των ταφών, που αφορά το φύλο και την ηλικία σε συνάρτηση με τους εντός και εκτός οικισμού τάφους, είναι προφανές ότι αποκομίζουμε τον κύριο κορμό των γνώσεών

μας από τους ταφικούς χώρους της Αργολίδας, ενώ, ως προς τη Μεσσηνία, εικασίες μόνο μπορούμε να σχηματίσουμε από την ανεύρεση παιδικών ταφών εντός του οικισμού της Μάλθης, που *a contrario* οδηγεί στην υπόθεση εργασίας ότι οι ταφές ενηλίκων πρέπει να βρίσκονταν εκτός αυτού. Μια ακόμη αξιοπρόσεκτη παρατήρηση είναι ότι στον πρώιμο τύμβο της Βοιδοκοιλιάς, καθώς και στον ώριμο των Παπουλίων, αλλά και στον ύστερο του Κισσού και των Καμινίων, υπάρχουν ταφές σε πίθους, ενώ στους μεταβατικούς ΜΕ/ ΥΕ και ΥΕ της Αχαΐας επικρατούν οι ΚΘΤ. Το ενδιαφέρον εδώ συνίσταται στο ότι η Αχαΐα σε γενικές γραμμές θεωρείται ως ανήκουσα στην πολιτισμική σφαίρα της Μεσσηνίας (απτή απόδειξη το αψιδωτό σχήμα που απαντά σε πολλούς ΚΘΤ στην περιοχή της), όμως ως προς το είδος του εντός του τύμβου τάφου δεν ακολούθησε τη συνήθεια της πιθοταφής, που σε μεγάλο βαθμό χρησιμοποιήθηκε στη Μεσσηνία.

Η κτέριση των νεκρών σε όλα τα είδη των τάφων είναι περιορισμένη και μόνο προς το τέλος της ΜΕ εποχής, ως ήδη έχει αναφερθεί, πλουτίζεται με νέα και πιο ακριβά αντικείμενα, για να βρει εντέλει την αποθέωσή της στο μεταίχμιο των δύο περιόδων στην Αργολίδα.

Συμπεράσματα

Οι νέες θεωρίες και τεχνολογικές εξελίξεις της τελευταίας εικοσαετίας ως υποβοηθητικό της αρχαιολογίας μέσο βρήκαν στην Πελοπόννησο την πληρέστερη εφαρμογή τους, ως τούτο προκύπτει από την πληθώρα των διεπιστημονικών μεθόδων που εφαρμόστηκαν σε ορισμένους από τους σημαντικότερους αρχαιολογικούς της χώρους. Είναι βέβαιο ότι παλαιότεροι ερευνητές, που είχαν ταυτίσει τη ζωή τους με την αρχαιολογική έρευνα, θα «ζήλευαν» τους σύγχρονους συναδέλφους τους ως προς τη δυνατότητα να τεκμηριώσουν με τη βοήθεια και των άλλων επιστημών τα ευρήματά τους. Και είναι βέβαιο ότι με την πάροδο των ετών και την αλματώδη πρόοδο της τεχνολογίας οι αρχαιολόγοι του μέλλοντος θα έχουν στη διάθεσή τους πολύτιμα βηθήματα προερχόμενα από τις θετικές επιστήμες που όλο και περισσότερο θα συμβάλλουν στην εμπάθυνση της έρευνας και την εξαγωγή και επαλήθευση των εκ του πεδίου και της εν συνεχεία διερεύνησης συμπερασμάτων.

Ως προς το αρχαιολογικό μέρος της εργασίας σημειώνω ότι, όπως προέκυψε από την προηγηθείσα ανάλυση, η Πελοπόννησος συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν τη φυσιογνωμία της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα. Πράγματι, η τυπολογία των τάφων, όπως αυτοί έχουν εντοπισθεί στις επιμέρους θέσεις, και το ρεπερτόριο των ταφικών εθίμων, όπως αυτά αναπλάθονται από τις υπάρχουσες ενδείξεις, καθιστούν το γεωγραφικό χώρο της Πελοποννήσου ένα εργαστήριο δημιουργίας και μετασχηματισμού νέων τύπων και τρόπων, γι' αυτό και αποτελεί το ιδεώδες πεδίο έρευνας και ερμηνείας για μια σημαντική, ως αποδεικνύεται, χρονική περίοδο που οπωσδήποτε χρήζει περαιτέρω προσοχής και μελέτης από την επιστημονική κοινότητα.

Εδώ θα πρέπει να συνεκτιμηθούν και περιπτώσεις που μας υπενθυμίζουν ότι δεν είχε διασπασθεί η συνέχεια αυτής της περιόδου με την προηγούμενη (όπως π.χ. υποδηλώνει η επιλογή στη Βοϊδοκοιλιά κατασκευής ταφικού μνημείου σε προγενέστερο πρωτοελλαδικό χώρο). Ειδικότερα, διαπιστώνουμε ότι κατά την υπό εξέταση περίοδο, συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται οι προμεσοελλαδικοί τύποι τάφων (σε λάκκο, σε κιβωτίοσχημο τάφο), αλλά και να επινοούνται ή, κυρίως, να διαδίδεται η χρήση διαφορετικών τρόπων ταφής, όπως η ταφή σε πίθο, σε ΚΘΤ, σε λακκοειδή και σε θολωτό τάφο. Η εξέλιξη αυτή, που είναι ιδιαίτερα εμφανής κατά την ύστερη φάση, πιστώνεται στη ΜΕΧ και δικαιολογεί την άποψη ότι αυτή προλείανε την οδό

για την έλευση και αλματώδη εξέλιξη της επόμενης ΥΕ περιόδου. Τα κτερίσματα που συνοδεύουν τους νεκρούς είναι οπωσδήποτε μικρά σε αριθμό και αξία αποτελούμενα κυρίως από αντικείμενα καθημερινής χρήσης και είναι πολυπληθέστερα και ποιοτικότερα στην τελευταία φάση της όλης περιόδου. Επίσης, κατά τη ΜΕ περίοδο, κάνουν την εμφάνισή τους ορισμένα ιδιαίτερα ταφικά στοιχεία, όπως ταφικά «σήματα» με λίθους, ταφικοί περίβολοι, που ίσως παραπέμπουν στην πραγματοποίηση θρησκευτικών ταφικών τελετουργιών, διαδοχικές ταφές αλλά και ομαδοποίηση τάφων και υποδηλώνουν την εμφάνιση νέων αντιλήψεων και αναγκών, που προοδευτικά συμβάλλουν στο μετασχηματισμό της κοινωνίας, όπως π.χ. η ωρίμανση της αντίληψης της ανάγκης του διαχωρισμού των χώρων κατοικίας των ζώντων από τους νεκρούς. Αξιοπρόσεκτη επίσης είναι η κατασκευή ταφικών μνημείων, όπως π.χ. οι τύμβοι, που, αν και η διάδοσή τους δεν φαίνεται να γίνεται λόγω συρμού, **ίσως** υποδηλώνουν, λόγω της πολυπλοκότητας που τα χαρακτηρίζει, την επιθυμία ορισμένων μελών και των εν στενή και ευρεία εννοία οικογενειών τους να ξεχωρίσουν και μετά θάνατον, διεκδικώντας έτσι για τον εαυτό τους και τους οικείους τους την εκ μέρους των υπολοίπων μελών της κοινότητας αποδοχή μιας διακριτής θέσης.

Η τυχόν ύπαρξη ή μη μιας **κοινής διακριτής πολιτισμικής ταυτότητας** σε όλες τις περιοχές της μεσοελλαδικής Πελοποννήσου είναι εξίσου βασικό όσο και εύλογο ερώτημα, που ανακύπτει και δέον όπως απαντηθεί. Σε γενικές γραμμές, μπορεί σ' αυτό να δοθεί μια καταφατική απάντηση, παρά την εξακριβωμένη και ενίοτε ηχηρή διαφοροποίηση που σε αρκετές περιπτώσεις κατά τόπους παρατηρείται. **Η στατιστική** αποτύπωση των δεδομένων οδηγεί μεν στη διατύπωση ορισμένων συμπερασμάτων με ενίοτε υψηλό βαθμό βεβαιότητας, δεν αποδίδει, όμως, και δεν είναι δυνατό να αποδώσει, μια αποκρυσταλλωμένη συνολική εικόνα, αφού ανά πάσα στιγμή τα δεδομένα αυτά μπορούν να ανατραπούν από μια νέα ή σειρά νέων ανακαλύψεων, που θα προσδώσουν στο υπό διερεύνηση θέμα μια διαφορετική μορφή και μian άλλη διάσταση. Ποιος μπορεί να αποκλείσει την ανακάλυψη ενός νέου νεκροταφείου σε μια θέση, όπου ελάχιστοι τάφοι έχουν έλθει στο φως μέχρι σήμερα **ή** την αποκάλυψη πλούσια κτερισμένων τάφων σε μια συγκεκριμένη θέση, η οποία είχε πριν αξιολογηθεί ως στερούμενη τέτοιων ευρημάτων;

Ο συσχετισμός του αριθμού των παιδικών ταφών με εκείνο των ενηλίκων μπορεί να μεταβληθεί. Το ίδιο μεταβλητό μέγεθος είναι ο αριθμός και το είδος των τάφων, όπως π.χ. στην Ασίνη μεταξύ των δύο «εκτός των τειχών» νεκροταφείων, με αποτέλεσμα να ανατραπεί η αριθμητική υπεροχή του ενός είδους τάφων έναντι του άλλου. Επίσης ο αριθμός και το είδος των ΜΕ κτερισμένων τάφων σε σχέση με τους ακτέριστους έχει ήδη αποδειχθεί ότι δεν αποτελεί κριτήριο για μια κατ' ανάγκην εξαγωγή μεταφυσικών ή άλλου είδους σχετικών με το κύρος του νεκρού συμπερασμάτων. Βέβαια, σε κάθε περίπτωση τα συμπεράσματα συνάγονται επί τη βάση των εκάστοτε ευρημάτων και της στατιστικής που τα συνοδεύει, όμως η φύση του εδώ ερευνώμενου αντικειμένου συχνά δεν αφήνει περιθώρια για αποκρυσταλλωμένες αποφάνσεις.

Άρα, οι **τυχόν διαφοροποιήσεις** που, σε κάθε περίπτωση, δικαιολογούνται λόγω των συνθηκών (απόσταση, τοπική παράδοση κ.ά.) να εμφανίζονται ανάμεσα στα διάφορα προς σύγκριση μεγέθη (δηλ. τις επιμέρους θέσεις), δεν αρκούν για να αλλοιώσουν την πιο πάνω γενικά εμφανιζόμενη εικόνα που χαρακτηρίζεται όχι από περιορισμένης τοπικής εμβέλειας παρεκκλίσεις αλλά από μια ευρέως παρατηρούμενη τάση.

Η όποια εξέλιξη, που, βέβαια, δεν αφορά μόνο την Πελοπόννησο (και ακριβώς γι' αυτό το λόγο), οφείλεται επίσης στη σε μεγάλη έκταση βεβαιωμένη ύπαρξη επικοινωνίας μεταξύ των τότε ανθρώπων. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι παρεμφερή ταφικά χαρακτηριστικά έχουν εντοπισθεί σε σχεδόν ολόκληρη την Πελοπόννησο και εν πάση περιπτώσει η διάδοση του θόλου από τη Μεσσηνία στην Αργολίδα αποτελεί αψευδή μάρτυρα ύπαρξης επικοινωνίας και ανταλλαγής γνώσεων και υιοθέτησης συνηθειών και καινοτομιών. Ειδικότερα, όμως, η από κοινού χρονική παρουσία των λάκκων ταφής με τους κιβωτιόσχημους τάφους (με τα επιμέρους είδη τους), καθώς και με τους τύμβους αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της ΜΕ Πελοποννήσου, που διατρέχει την ταφική πρακτική σε όλες τις περιοχές της και η παραδοχή αυτού του γεγονότος ενισχύει (και αυτό μαζί με την αναμφισβήτητη ομοιογενή κεραμική) την πρόταση περί *κοινής*, αντίστοιχης με τη Μυκηναϊκή, πολιτισμικής ταυτότητας της ΜΕΧ που, άλλωστε, χρησίμευσε και ως κριτήριο για τη διάκρισή της από την προηγούμενη και την επόμενη περίοδο. Το ίδιο ισχύει και για τα ταφικά έθιμα, στο βαθμό που μπορούμε να διακρίνουμε αυτά μέσα από τα υλικά

κατάλοιπά τους. Η συνεσταλμένη στάση του νεκρού μπορεί να μην είναι επινόηση ή αποκλειστικότητα της ΜΕΧ, αποτελεί όμως μια πάγια σχεδόν επιλογή στη διάρκεια της, το ίδιο και η «εν κενώ» ταφή, ενώ ο εντοπισμός καύσεων, μέσα, επάνω ή κοντά σε τάφους σε διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου, υποδηλώνει την πραγματοποίηση επικήδειων ή επιμνημόσυνων τελετών στην επικράτειά της.

Κύριο, επίσης, χαρακτηριστικό της υπό εξέταση περιόδου, που επίσης συμβάλλει στη διαμόρφωση αυτής της ενιαίας και διακριτής εικόνας, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της τελευταίας φάσης της, είναι η εμφάνιση στο μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου ορισμένων νέων φαινομένων και γεγονότων, όπως η πύκνωση των οικισμών, η αύξηση του πληθυσμού, περισσότερες πολλαπλές ταφές, ο εντυπωσιακά πλουσιότερος κτερισμός των τάφων, που από κοινού προαναγγέλλουν εμφατικά την έλευση της επόμενης περιόδου με τα θεαματικά πολιτισμικά επιτεύγματα.

Βιβλιογραφία

Ανδρόνικος, Μ. 1961 – 1962. Ελληνικά Επιτάφια Μνημεία. *ΑΔ* 17, Μελέται, 152 – 210.

Angel, J. L. 1980. Ancient skeletons from Asine In *Asine II. Results of the excavation East of the Acropolis, 1970 – 1974. Fasc.2 The Middle Helladic Cemetery, the Middle Helladic and Early Mycaenean Deposits*, Stockholm.

Αραπογιάννη, Ξ., 2001. Ολυμπία, η κοιτίδα των Ολυμπιακών Αγώνων, Αθήνα, 70 -71.

Backe – Forsberg, Y. 1978. Finds of the Middle Helladic Period. In **Hägg, Inga and Robin Hägg, eds.** στο *Excavation in the Barbouna Area at Asine, Fasc 2 Uppsala Studies στο Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations 4:2 Uppsala* p.53 – 62.

Βικότου Ο. 2006 Ολυμπία. Ο Αρχαιολογικός Χώρος και τα Μουσεία της. Αθήνα.

Blackburn –Tucker E. 1970. *Middle Helladic Graves and Burial Customs with special reference to Lerna in the Argolid*, diss.University of Cincinnati.

Blegen C.W. 1954. An Early Tomb in Western Messenia. *Hesperia* 23, 158-62

Blegen, C.W. 1937. Prosymna, the Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum. Cambridge.

Blegen, C.W., H. Palmer, and R.S. Young, 1964. *The North Cemetery. Part I, The Middle Helladic Period, Corinth*, Vol. XIII, Princeton, New Jersey.

Blegen, C.W. ed. 1966-1973. The Palace of Nestor at Pylos in western Messenia, published for the University of Cincinnati by Princeton University Press.

Bommelaer J.F., et Y. Grandjean. 1972. *Recherches dans le quartier Sud d'Argos.* *BCH* 96, 155-228.

Boyd, M. J. 1993. The middle and late Bronze Age in Messenia. *ARCHEO* 1, 11 – 24, Oxford.

Boyd, M. J. 2002. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese*. Oxford: Archaeopress.

Boyd, M. J. – A. Dakouri – Hild 2016. *Staging Death: Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean*. Eds An. Dakouri – Hild and M.J. Boyd. Walter De Gruyter GmbH, Berlin / Boston.

Γιαλούρης, Ν. 1965. Μυκηναϊκός Τύμβος Σαμικού. *ΑΔ* 20, Α', 6-40.

Caskey, J. L., 1997. *Lerna in the Argolid. A Short Guide*. American School of Classical Studies at Athens.

Catling, H.W. 1975. Sparta, Excavations at the Menelaion. Middle Helladic pottery, LH IIB – III pottery. *ΑΔ* 30, Β1, Χρονικά, 80 – 85.

Catling, H.W. 2009. *Sparta: Menelaion I. The Bronze Age*, BSA Suppl.Vol.No 45.

Cavanagh, W. 2009. *Territory in Prehistoric Laconia. Sparta and Laconia: From Prehistory to Pre-Modern*. Proceedings of the Conference held in Sparta, organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities, 17-20 March 2005.

Cavanagh, W., J. Crouwel, R.W.V. Catling, and G. Shipley. 2002. *The Laconia Survey: Continuity and Change in a Greek Rural Landscape*,. Vol. II: Archaeological Data. London, British School at Athens. BSA Supplementary Volume 26, With contribution by Pamela Armstrong et al.

Cavanagh, W. and C. Mee. 1998. A private place: death in Prehistoric Greece, *SIMA CXXC*, Jonsered.

Cavanagh, W. and S. E. C. Walker, eds. 1998. *Sparta in Laconia*. Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's University Colleges, London, 6-8 December 1995, London, The British

School at Athens, *BSA Studies* 4. In Cavanagh W.G., C. Gallou and M.Georgiadis, eds. *British School at Athens Studies* 16, London: BSA.

Croissant, F.1972. Note de topographie Argienne a propos d' une inscription d' Aphrodision, *BCH* 96, 137 – 154

Crouwel, J. 2009. Prehistoric Geraki. Work in progress (2005). *Sparta and Laconia: From Prehistory to Pre-Modern*. Proceedings of the Conference held in Sparta, organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March **2005**, Cavanagh W.G., C. Gallou and M.Georgiadis, eds. *British School at Athens Studies* 16, London: BSA. ISBN 978-0-904887-61-7. p. 67 – 76.

Δειλάκη, E. 1980. Ο Προϊστορικός Τύμβος υπό το Πελόπιον της Ολυμπίας. Στο Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών (Πύργος, 23 – 26 Νοεμβρίου 1978), Αθήνα, 229 – 234.

Deshayes, J. 1966. Argos, les fouilles de la Deiras. Paris.

Διβόρη – Βαλάκου, N., 1998. Ευρήματα από το ΜΕ οικισμό του Άργους. Ανασκαφή οικοπέδου Β. Τζάφα. Ναύπλιο Δ'ΕΠΚΑ, Paris.

Dietz, S. 1980. *Asine II. Results of the excavation East of the Acropolis, 1970 – 1974. Fasc.2 The Middle Helladic Cemetery, the Middle Helladic and Early Mycaenean Deposits. ScrAth* 24:2. Paul Åströms Förlag: Stockholm.

Dietz, S. 1975. A Bronze Age Tumulus Cemetery in Asine, Southern Greece. *Archaeology* 28, 157 – 163.

Dietz, S. 1982. *Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974*. Stockholm.

Dor L., J. Jannoray, H., et M. **Van Effenterre**. 1960. *Kirrha: étude de préhistoire phocidienne*. Paris.

Dörpfeld, W. 1927. *Alt-Ithaka: ein Beitrag zur Homer-Frage: Studien und Ausgrabungen auf der Insel Leukas-Ithaka*, München.

Dörpfeld W. 1935. *Alt Olympia I-II, Untersuchungen und Ausgrabungen zur Geschichte des ältesten Heiligtums von Olympia und der alteren griechischen Kunst.* Berlin, 36-38, 118-124.

Ζαββού Ε. 2006. Ευρήματα της μεσοελλαδικής και της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής από τη Σπάρτη και τη Λακωνία στο ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού, επιμ. Anna Philippa – Touchais, Gilles Touchais, Sofia Voutsaki et James Wright, Athens. *BCH Supplement 52.* Athènes, 8 – 12 mars 2006. 87 – 99.

Ζαφειρόπουλος, Ν. Σ. 1952. Ανασκαφικά Έρευναι εις Περιφέρειαν Φαρών Αχαΐας. *ΠΑΕ* 1952, 398-400.

Forsén, J. 2010. Early Bronze Age: Mainland Greece. *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, Cline, Eric H., ed. Oxford: Oxford University Press, 53-66.

Forsén, J. 1992. The Twilight of the Early Helladics. A Study of Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age. *Studies in Mediterranean Archaeology and Literature*, Pocket-book 116. Paul Åströms Förlag: Jonsered.

Forsén, J. 2017. Tatiana Smekakova & Esco Tikkala. *The lower city of Asea, Arcadia. Results from a geophysical project 2001 – 2012* In *Opuscula of the Swedish Institutes at Athens and Rome.*

Frödin, O., and A. W. Persson. 1938. *Asine: Results of the Swedish Excavations 1922–1930*, Stockholm.

Galanakis, Y., 2008. Mnemonic landscapes and monuments of the past στο **Ancestral Landscapes.** Burial mounds in the Copper and Bronze Ages, Proceedings in the International Conference held in Udine, May 15th – 18th 2008. Borgna, Elisabetta and Sylvie Müller Celka eds.

Georgousopoulou, T., 2004. *Simplicity vs. complexity: social relationships and the MHI community of Asine in The emergence of civilisation revisited* / edited by John C. Barrett and Paul Halstead, pp.207 – 213. Oxford.

“**Gimbutas M.**” 1997. Three Waves of The Curgan People onto old Europe, 4500 – 2500 B.C. In: M.Robbins Dexter & K. Jones – Bley, eds.

Hammond, N. G. L. 1967. *Epirus: the Geography, the Ancient Remains, the History and Topography of Epirus and Adjacent Areas*. Oxford.

Harding, A., 2008. The tumulus in European Prehistory: Covering the body, housing the soul στο **Ancestral Landscapes: Burial mounds in the Copper and Bronze Ages**, Proceedings in the International Conference held in Udine, May 15th – 18th 2008. Borgna, Elisabetta and Sylvie Müller Celka eds.

Hodder, I. 1982. *The Present in the Past*. London

Holmberg, E. J. 1944. *The Swedish Excavations at Asea in Arcadia*. Lund / Leipzig.

Howell R., 1970. A survey of Eastern Arcadia in Prehistory. *BSA* 65, 79 – 127.

Ingvarsson – Sundström, A. 2006. Tooth Counts and Individuals: Health Status in the East Cemetery and Barbouna at Asine as Interpreted from Teeth στο: *ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ. Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού*, επιμ. Anna Philippa – Touchais, Gilles Touchais, Sofia Voutsaki et James Wright, Athens. *BCH* Supplement 52. Athènes, 8 – 12 mars 2006, 471 – 477.

Janko, R. 1996. *Ayios Stephanos: A bronze Age Village in Lakonia*. *BICS* 41. Athens.

Κασίμη-Σούτου, Μ. 1980. Μεσοελλαδικός τάφος πολεμιστή από τη Θήβα, *ΑΔ* 35, Μελέτες, 88-101.

Kilian-Dirlmeier, I. 1997. Das mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Ägina. Mit einem Beitrag von Sotiris K. Manolis und Anastasios A. Neroutsos. Mainz.

Κορρές, Γ.Σ. 1989. Η Προϊστορία της Βοϊδοκοιλιάς, εν: Μνήμη Γεωργίου Ι. Κουρμούλη, Αθήναι.

Κορρές, Γ.Σ. *ΠΑΕ* 1975, 484 - 512

Κορρές, Γ.Σ. *ΠΑΕ* 1976, 473, 500

Κορρές, Γ.Σ. *ΠΑΕ* 1978, 326 – 332

Κορρές Γ.Σ. *ΠΑΕ* 1980, 125 -129

Κορρές, Γ.Σ. *ΠΑΕ* 1980, 129-150

Κορρές, Γ.Σ. *ΠΑΕ* 1980, 174-175

Κορρές, Γ.Σ. *ΠΑΕ* 1989, 26-28

Κορρές, Γ.Σ. 1976. Τύμβοι, θόλοι και ταφικοί κύκλοι της Μεσσηνίας. Στο: Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 1975, Αθήνα, 337 – 369

Kovatsi, L., D. Nikou, S. Kouidou – Andreou, S. Triantafyllou, C. Zerner, and S. Voutsaki. 2006. Ancient DNA Analysis of Human Remains from Middle Helladic Lerna στο ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ: Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού, επιμ. Anna Philippa – Touchais, Gilles Touchais, Sofia Voutsaki et James Wright, Athens. *BCH Supplement* 52. Athènes, 8 – 12 mars 2006.

Κυπαρίσσης, Ν. *ΠΑΕ* 1929, 86 – 91. Ανασκαφή μυκηναϊκών νεκροταφείων Δήμου Φαρών Αχαΐας, εν Αγίω Βασιλείω Χαλανδρίτσης και Μητροπόλει. Αθήναι.

Kyrieleis, H. 2006. Olympische Forschungen XXXI. Anfänge und Frühzeit des Heiligtums von Olympia: Die Ausgrabungen am Pelopion 1987-1996, De Gruyter: Berlin and New York.

Loke, M.H. 2004. Tutorial: 2-D and 3-D electrical imaging surveys. Από το διαδίκτυο. Επίσκεψη στις 28 – 2 - 2019.

Λώλος, Γ. 1994. Πύλος Ημαθόεις, η Πρωτεύουσα του Νέστορος και η γύρω περιοχή. Αθήνα.

Manning, St. 1995. The absolute chronology of the Aegean Early Bronze Age, Sheffield Academic Press.

Maran, J. 1992. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Peukakia – Magoula in Thessalien III: Die mittlere Bronzezeit.* Bonn.

Μαρινάτος Σπ. *ΠΑΕ* 1953, 238 - 249

Μαρινάτος Σπ. *ΠΑΕ* 1954, 311 – 315

Μαρινάτος Σπ. *ΠΑΕ* 1955, 254 - 255

Μαρινάτος Σπ. *ΠΑΕ* 1956, 202 – 206

Μαρινάτος Σπ. *ΠΑΕ* 1957, 118 -120

Μαρινάτος Σπ. *ΠΑΕ* 1958, 187 - 188

Μαρινάτος Σπ. *ΠΑΕ* 1961, 169 – 174

Μαρινάτος Σπ. *ΠΑΕ* 1964, 78 – 93

Μαρινάτος Σπ. *ΠΑΕ* 1965, 109 - 120

Μαρινάτος Σπ. *ΠΑΕ* 1966, 119 - 128

McDonald, W.A., and G.R.Jr. Rapp, eds. 1972. *The Minnessota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*. University of Minnessota Press: Menneapolis.

Merkouri, C. et al., 2008. The spatial distribution and location of Bronze Age Tumuli in Greece στο **Ancestral Landscapes**. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages, Proceedings in the International Conference held in Udine, May 15th – 18th 2008, 203 – 217.

Milka, E. 2006. Burials upon the Ruins of Abandoned Houses in the Middle Helladic Argolid στο: ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ. Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού, επιμ. Anna Philippa – Touchais, Gilles Touchais, Sofia Voutsaki et James Wright, Athens.

Moschos, I. 2000. Prehistoric Tumuli at Portes. First Preliminary Report. Proceedings of the Danish Institute at Athens 3, p.9 – 49.

Μπαλιτσάρη, Α. 2017. Άργος: Οι μεσοελλαδικές (ΜΕ) καταβολές ενός διαχρονικού αργολικού κέντρου: νέα δεδομένα για τη ΜΕ Ι – ΙΙ περίοδο από τη Νότια Συνοικία. δ.δ. ΕΚΠΑ.

Mussche H.F. 1974. Thorikos. A guide to the excavations. University of Ghent.

Μυλωνάς, Γ. 1975. Το Δυτικόν Νεκροταφείον τῆς Ελευσίνας. Αθήναι: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας Τ. 81. Αθήναι.

Müller, S. 2007. L'origine balkanique des tumuli helladiques (HA – HM): réflexions sur l'état de la question in Yannis Galanaki et al. 175 – 189. Lyon.

Müller, S. 1989. Les Tumuli Helladiques: Où? Quand? Comment?, BCH V. 113 L.1 1- 42. Paris.

Nordquist, G. 1987. *A Middle Helladic Village. Asine in the Argolid.* Uppsala.

Nordquist, G., 2002. Pots, Prestige and People. Symbolic Action in Middle Helladic Burials. *Opuscula Atheniensia* 27, 119 – 135.

Nordquist, G. 1999. Pairing of Pots in the Middle Helladic Period in P.P. Betancourt, V. Karageorghis, R.Laffineur, and W.- D. Niemeier (eds.), *MELETEMATA Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He enters His 65th Year [Aegaeum 20]* Liège /Austin), 569 – 574.

Nordquist, G., and R. Hägg, 1996. The History of the Asine Excavations and Collections, with a Bibliography. *Asine III: Supplementary Studies on the Swedish Excavations 1922 -1930.* Stockholm.

Παλαιολόγου, Ε. 2006. Μεσοελλαδικοί τάφοι από τη Μιδέα στο: ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ: Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού, επιμ. Anna Philippa – Touchais, Gilles Touchais, Sofia Voutsaki et James Wright, *BCH Supplement* 52. Athènes, 8 – 12 mars 2006, 357-365.

Παπαδημητρίου, Α., 2006 Οι ανασκαφές στο Νοσοκομείου του Άργους στα ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού, επιμ. Anna Philippa – Touchais, Gilles Touchais, Sofia Voutsaki et James Wright, *BCH Supplement* 52. Athènes, 8 – 12 mars 2006, 57 – 65.

Paradimitriou, N. 2001. Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age Date in Mainland Greece and the Islands [BAR International Series 925]. Oxford.

Parazoglou – Manioudaki, L. 2006, The Middle Helladic and the Late Helladic I Periods at Aigion in Achaëia στο: ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού, επιμ. Anna Philippa – Touchais, Gilles Touchais, Sofia Voutsaki et James Wright, *BCH* Supplement 52. Athènes, 8 – 12 mars 2006 . 129 – 141.

Παπακωνσταντίνου, Ε. 1981. Κάτω Σαμικό. *ΑΔ* 36 Β1, 148-9.

Παπακωνσταντίνου, Ε. 1982. Κάτω Σαμικό. *ΑΔ* 37 Β1, 133-4.

Παπακωνσταντίνου, Ε. 1983. Κάτω Σαμικό. *ΑΔ* 38 Β1, 109-10.

Παρλαμά, Α. 1972. *ΑΔ* 27, 262 – 264.

Pelon, O. 1978. *Tholoi, tumuli et cercles funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Égée de l'âge du Bronze (IIIe et IIe millénaires av. J.- C.)*. Paris.

Persson, A.W. 1931. *The Royal Tombs at Dendra*. Lund.

Persson, A. W. 1958. *Asine: Results of the Swedish Excavations, 1922-30*. Stockholm.

Philippa – Touchais, A. 1998. Η Μέση Χαλκοκρατία στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Η περίπτωση του οικισμού της Ασπίδας στο Άργος, *Αρχαιολογία και τέχνες* 66 31-38

Πρωτονοταρίου – Δειλάκη, Ε. 1980. *Οι τύμβοι του Άργους*. δδ ΕΚΠΑ. Αθήναι.

Protonariou-Deilaki, E. 1990. The Tumuli of Mycenae and Dendra. Στο Hagg, R. and G. Norquist, eds., *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid. Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988*, 85-102. Paul Åströms Förlag: Stockholm.

Rambach, J. 2002. Olympia. 2500 Jahre Vorgeschichte vor der Grundung des eisenzeitlichen griechischen Heiligtums, στα Πρακτικά του Συμποσίου: Olympia 1875-2000, 125 Jahre Deutsche Ausgrabungen, Berlin 2000, Mainz.

Rambach, J. 2007. Investigations of two MH I Burial Mounds at Messenian Kastroulia (Near Ellinika, Ancient Thouria). In: Felten, Florens, Walter Gauss and Rudolfine Smetana, eds. *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004*, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtakademie 42, Ägina - Kolonna Forschungen und Ergebnisse 1, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 137-150.

Rambach, J. 2011. Die Ausgrabung von zwei mittelhelladisch I-zeitlichen Grabtumuli in der Flur Kastroulia bei Ellinika (Alt-Thouria) in Messenien. In: Borgna, Elisabetta and Sylvie Müller Celka, eds. *Ancestral Landscapes: Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe - Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 58. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée - Jean Pouillou, 463-474.

Rapp, G. R. Jr., and S.E.Aschenbrenner, eds. 1978. *Excavation at Nichoria in Southwest Greece, Vol.1: Site, Environs and Technics*, University of Minnesota Press: Minneapolis.

Renfrew, A.C. 1987. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*, London: Pimlico.

Rutter, J. B. 2003. Corinth and the Corinthia in the Second Millenium B.C: Old Approaches, New Problems. *Corinth. Results of Excavations* conducted by the ASCS at Athens Vol. XX. The Centenary, 1896 – 1996, Princeton: The ASCS at Athens. Athens.

Rutter, J.B. 1993. Review of Aegean Prehistory II: The Prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland. *AJA* 97(4), 745-797.

Sarri, K., and S.Voutsaki. 2008. The Argos “Tumuli”: a Re-examination στο: *Ancestral Landscapes Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe - Balkans - Adriatic - Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)*, *Proceedings in the International Conference held in Udine, May 15th – 18th 2008*, 433 – 445.

Servais. J. – H. Gasche.1968 Thorikos V. Bruxelles.

Styrenius, C. – G., 1998. *Asine: A Swedish excavation Site in Greece*. Stockholm.

Symeonoglou, Sar. 1985. *The Topography of Thebes. From the Bronze Age to Modern Times*. Princeton.

Σωτηριάδης, Γ. *IIAE* 1903, 41 – 49.

Σωτηριάδης, Γ. *IIAE* 1908, 95 - 98.

Taylor, W. 1972. *Excavations at Ayios Stephanos, MH III, LH A-B pottery BSA*. Athens.

Taylor, W.D., and R. Janko. 2008. *Ayios Stephanos: Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia, BSA Supplementary Volume 44*, London: British School at Athens.

Touchais, G. *BCH* 99 (1975).

Touchais, G. *BCH* 100 (1976).

Touchais, G. *BCH* 102 (1978).

Touchais, G. *BCH* 104 (1980).

Touchais, G. *BCH* 108 (1984).

Touchais, G. *BCH* 114 (1990).

Touchais, G. *BCH* 115 (1991).

Touchais, G. 1990. «*Άργος και Αργολίδα, Τοπογραφία και πολεοδομία*». Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα – Άργος 28/4 – 1/5/1990.

Touchais, G. και Α. Φίλιππα – Touchais. 2012. Στο «*Αρχαιολογία - Πελοπόννησος*», επιμέλεια Ανδρέα Βλαχόπουλου, εκδόσεις Μέλισσα, σ. 174 -8. Αθήνα.

Τσόκας, Γ.Ν. 1988. *Ανάπτυξη των γεωφυσικών εφαρμογών σε αρχαιολογικούς χώρους στην Ελλάδα. Τομέας Γεωφυσικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη, 491-500.*

Treuil, R., P. Darque, J.- Cl. Poursat, et G. Touchais. 1996. Οι πολιτισμοί του Αιγαίου. Εκδόσεις Καρδαμίτσα.(Μετάφραση από το πρωτότυπο: *Les civilisations égéenes du Néolithique et de l'Age du Bronze*. Presses Universitaires de France, Paris 1989)

Urban, P. A., and E. Schortman. 2012. *Archaeological Theory in Practice*. Routledge: Walnut Creek, CA, USA.

Valmin, N. 1938. *The Swedish Messenia Expedition*. Lund.

Vollgraff W. 1906. Fouilles d'Argos. Les établissements préhistoriques de l'Aspis. *BCH* 30 (1906), 5-45, *BCH* 31 (1907) 139 – 184.

Voutsaki, S. 1985. *Middle and Late Bronze Age Burials in Messenia Greece: Spatial Aspects (M.Phil. diss.)*, Cambridge.

Voutsaki, S. 1998, Mortuary Evidence, Symbolic meaning and Social Change: A Comparison between Messenia and the Argolid in the Mycenaean Period, in Branigan, K. ed., *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*, Sheffield Studies in Aegean Archaeology 1, Sheffield Academic Press: Sheffield.

Voutsaki, S. 2004. Lerna, 2000 – 1500 BC: a pilot analysis. *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens*, V. XI), 75 – 80.

Voutsaki, S. et al., 2005, Project on the Middle Helladic Argolid: A report on the 2005 season, Lerna, *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens*. V. XIII, 93 – 118.

Voutsaki, S., A. Ingvarsson – Sundström, and S. Dietz. 2008. Tumuli and Social Status: a Re-examination of the Asine Tumulus στο: *Ancestral Landscapes Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium Proceedings in the International Conference held in Udine, S. Voutsaki, A. Ingvarsson-Sundström, S. Dietz. May 15th – 18th 2008, 445 – 461.*

Voutsaki S., A. Nijboer, and C. Zerner. 2006. Radiocarbon Analysis and Middle Helladic Lerna στο: ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΑ: Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του

Χαλκού, επιμ. Anna Philippa – Touchais, Gilles Touchais, Sofia Voutsaki et James Wright, *BCH Supplement 52*.Athènes, 8 – 12 mars 2006, 641 – 647.

Χασιακού, Α. 2003. Μεσοελλαδική κεραμική από την Μεσσηνία (ΝΔ Μεσσηνία). δδ. ΕΚΠΑ.

Χασιακού Α. - Γ. Κορρές. 2006. Νέες Προϊστορικές θέσεις στη Μεσσηνία – Οι παράλιες θέσεις, στο Ι. Προμπονά – Π. Βαλαβάνη επιμ. ΕΥΕΡΓΕΣΙΗ. Τόμος Χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κοντό, ΕΚΠΑ, 689 – 758. Αθήνα.

Χρόνη, Α. 2012. Εφαρμογές της φωτοερμηνείας και τηλεσκοπησης στην Αρχαιολογία. δδ ΕΚΠΑ.

Χωρέμης, Α. 1969. Βωμός εις «Νησακούλι» Μεθώνης *ΑΑΑ Έτος Β΄* (ΙΙ) Τεύχος 1, 10 - 14

Wright, J.F., C. James, F. Cherry, J.L.Davis, E.Mantzourani, S.B. Sutton, and R.F.Sutton. 1990. The Nemea Valley Archaeological Project. A preliminary Report. *Hesperia* 59, 579- 659.

Zananiri, I. and, A. **Zervakou**. 2008. Geoarchaeological survey at the broader Argos area, Argolis Prefecture. Institute of Geology & Mineral Exploration, Athens, 32

Κατάλογος εικόνων και Εικόνες

Εικ.1. Άργος. Οι ζώνες κατοίκησης στη ΜΕ εποχή.

Εικ. 2. Άργος. Νεκροταφεία της ΜΕ και πρώιμης ΥΕ εποχής.

Εικ.3. Βοϊδοκοιλιά. Τύμβος και εντός αυτού ταφές σε πίθους

Εικ.4. Άγ. Ιωάννης Παπουλιών. Τύμβος και εντός αυτού ταφές σε πίθους

- Εκ.5 Μυκήνες. Ταφικός Κύκλος Β΄ τάφος Λ΄. Απόθεση σκελετών
- Εικ.6. Άργος. Τύμβος Δ, τάφος 1. Λάκκος καλυμμένος με σανίδες
- Εικ.7. Ασίνη. Κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος υπ' αρ.29
- Εικ.8. Άγ. Στέφανος. Παιδική ταφή σε λιθοπερίβλητο τάφο
- Εικ. 9. Τύμβοι: α) Στη Λευκάδα (Dörpfeld 1927, pl.14.) **και**
β) στο Μαραθώνα
- Εικ. 10. Δενδρά. Τύμβος με ξεχωριστή ταφή ίππων
- Εικ.11. Άργος. Τύμβος Δ τ. 1. Αντικείμενα προσφοράς εκτός του τάφου
- Εικ.12. Άργος. Η περιοχή του Τύμβου Γ
- Εικ.13. Άργος. Σχεδιασμός του τάφου 164
- Εικ. 14 και 15. Άργος.Τάφος 164. Το στόμιο άνω και το πλακόστρωτο δάπεδο κάτω.
- Εικ.16. Άργος, Ασπίς. Τάφος εντός του οικισμού
- Εικ.17. Άργος. Γενική Κάτοψη ανασκαφής Τζάφα
- Εικ.18. Άργος. Σχεδιαστικές τομές ανασκαφής οικοπέδου Τζάφα
- Εικ.19. Άργος. Κάτοψη ανασκαφής Τζάφα με τάφους
- Εικ.20. Άργος. Τάφοι από οικοπέδο Τζάφα
- Εικ.21. Άργος. Αγγεία από τάφους του οικοπέδου Τζάφα.
- Εικ.22. Ασίνη. Κάτω Πόλη. Κιβωτιόσχημος
- Εικ.23. Ασίνη. Ταφή σε λάκκο
- Εικ.24. Ασίνη. Λιθόκτιστος κιβωτιόσχημος τάφος 93
- Εικ.25. Ασίνη. Λιθόκτιστος κιβωτιόσχημος τάφος 94
- Εικ.26.Ασίνη. Λιθόκτιστος κιβωτιόσχημος τάφος με καλυπτήριες πλάκες 95
- Εικ.27.Ασίνη. Ημικιβωτιόσχημος τάφος
- Εικ. 28. Ασίνη. Ταφή σε αγγείο

Εικ.29. Ασίνη. Τάφος με λίθινο περίβολο

Εικ.30. Λέρνα. Μικρά κυπελλα από τάφο

Εικ.31 Διάδημα από ταφή στο Βόρειο Νεκροταφείο Κορίνθου

Εικ.32. Τομή ταφ. πίθου Καμινίων

Εικ. 33. Σχέδιο του τύμβου Κισσού

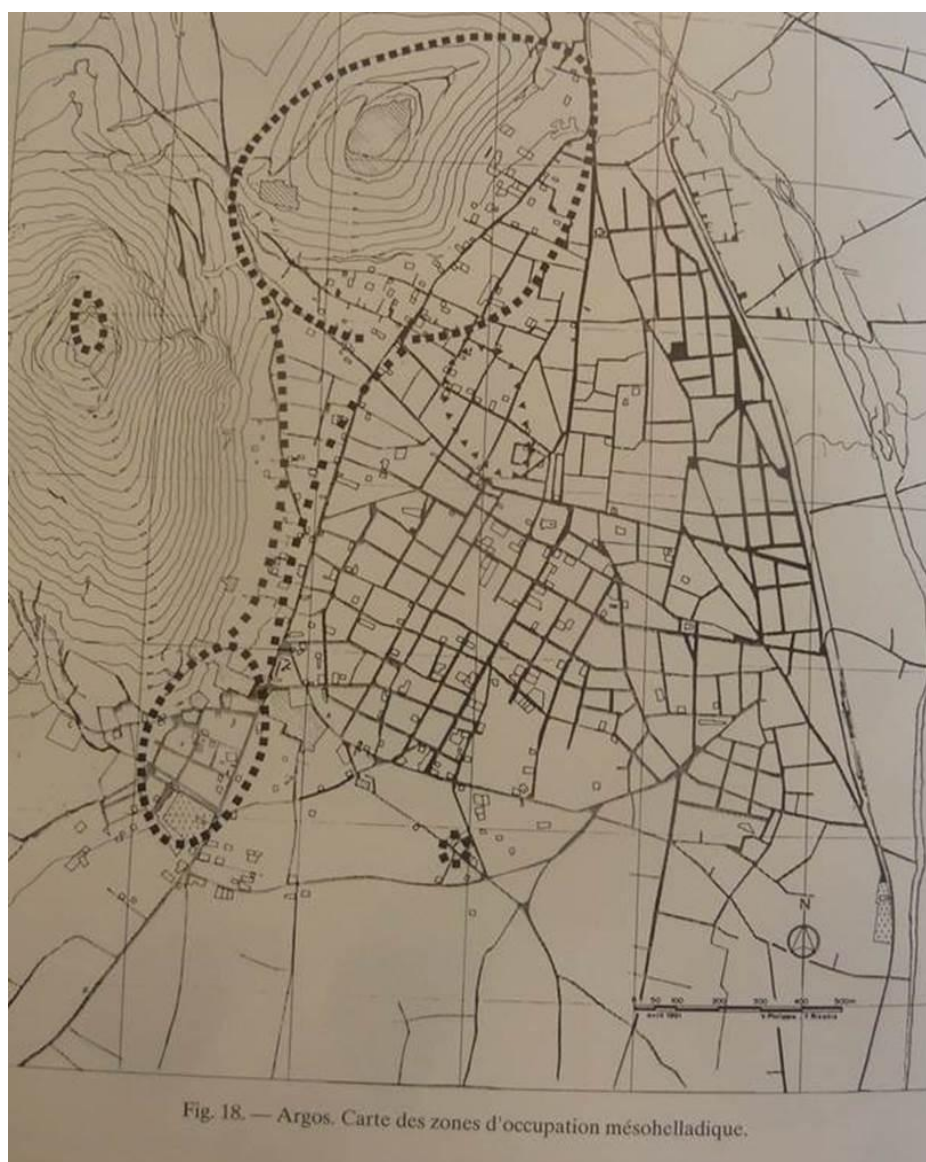
Εικ. 34. Μάλθη. Πήλινο ΥΕ Ι αγγείο με διπλή παιδική ταφή

Εικ. 35. Νιχώρια. Ο μεταβατικός Μικρός Κύκλος

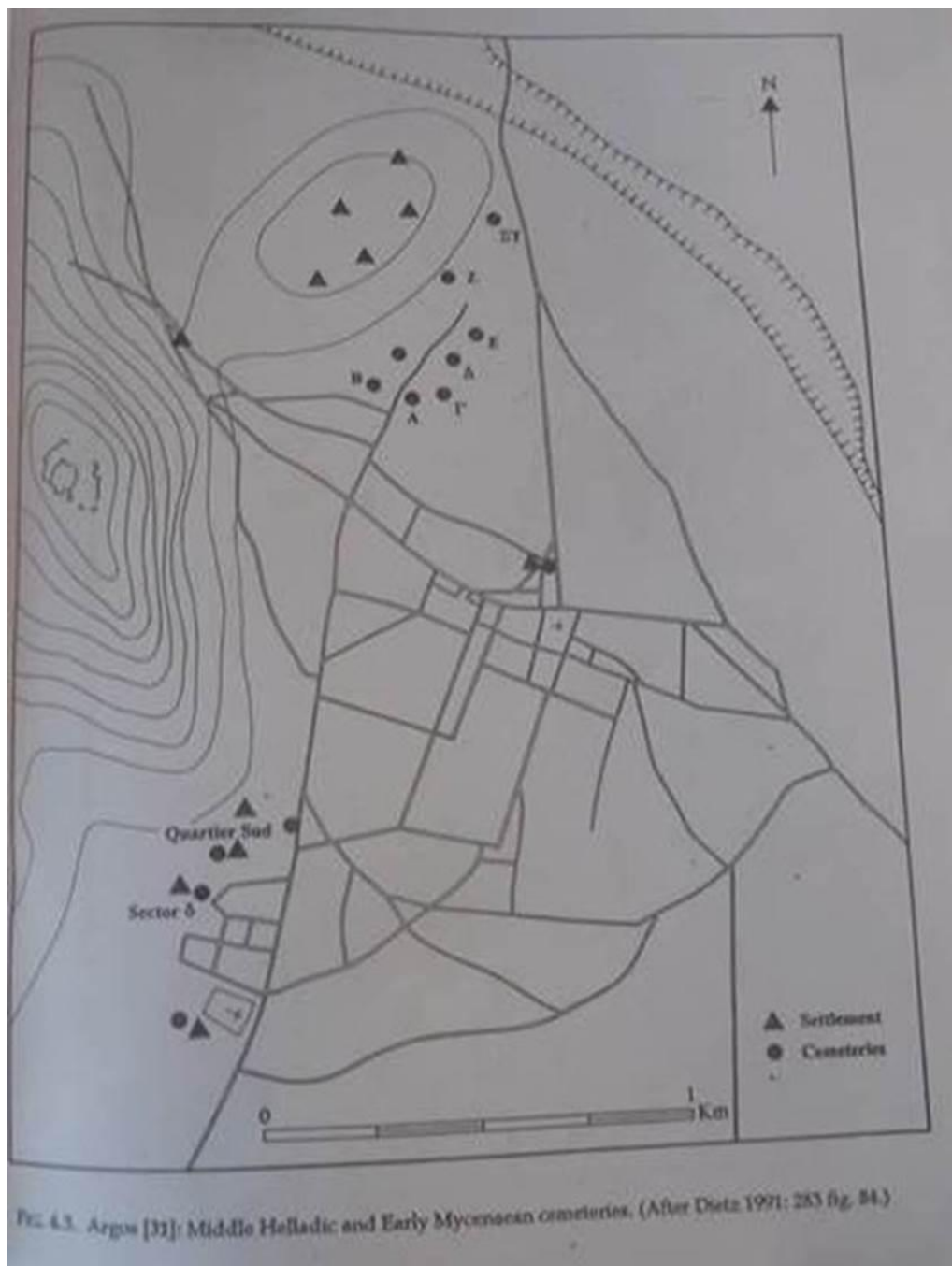
Εικ. 36 Γεράκι. ΜΕ κιβωτιόσημος τάφος

Εικ. 37.Ολυμπία. Το Πελόπιον κατά Dörpfeld

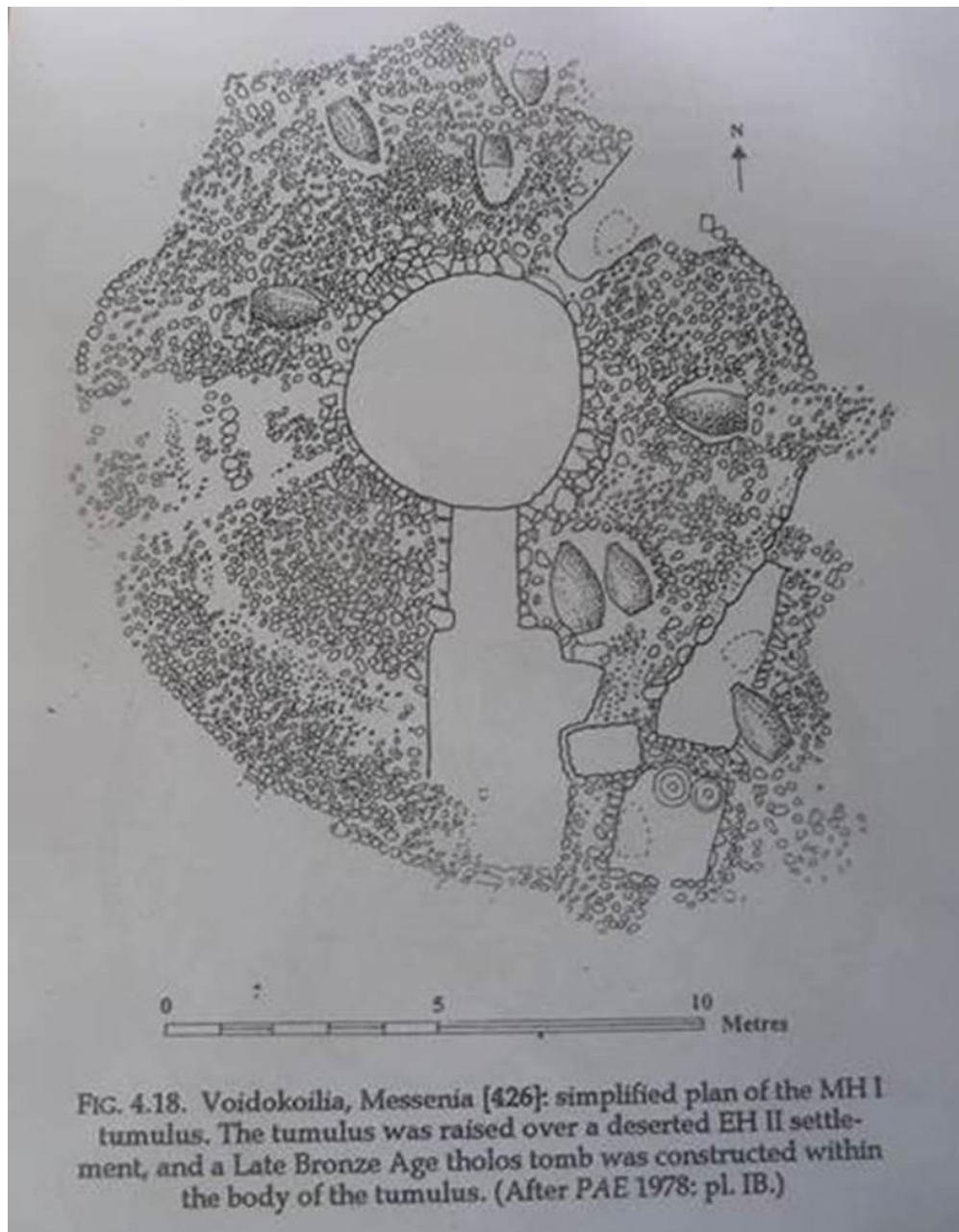
Ακολουθούν ενδεικτικές εικόνες



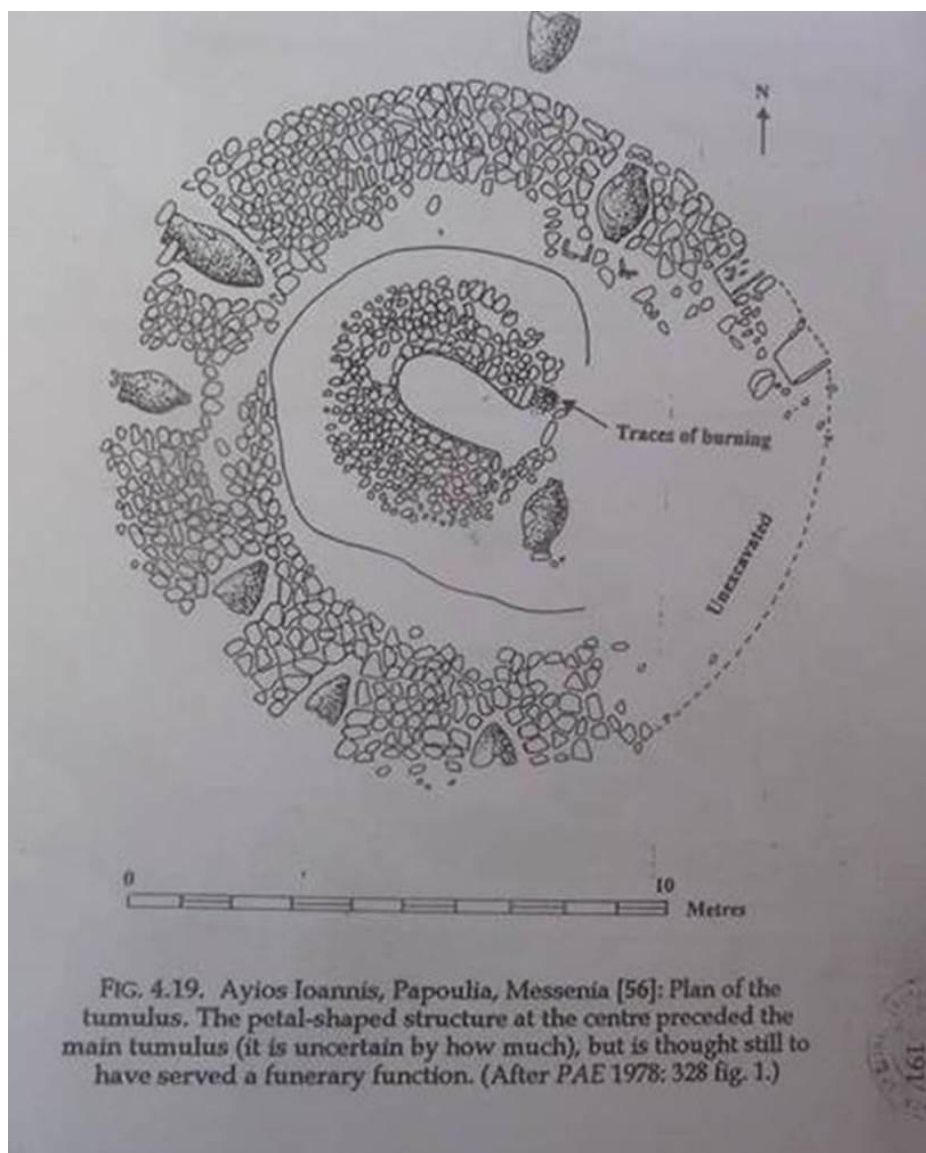
Εικ.1. Άργος. Οι ζώνες κατοίκησης στη ΜΕ εποχή. (Touchais G.1990, 84, fig.18)



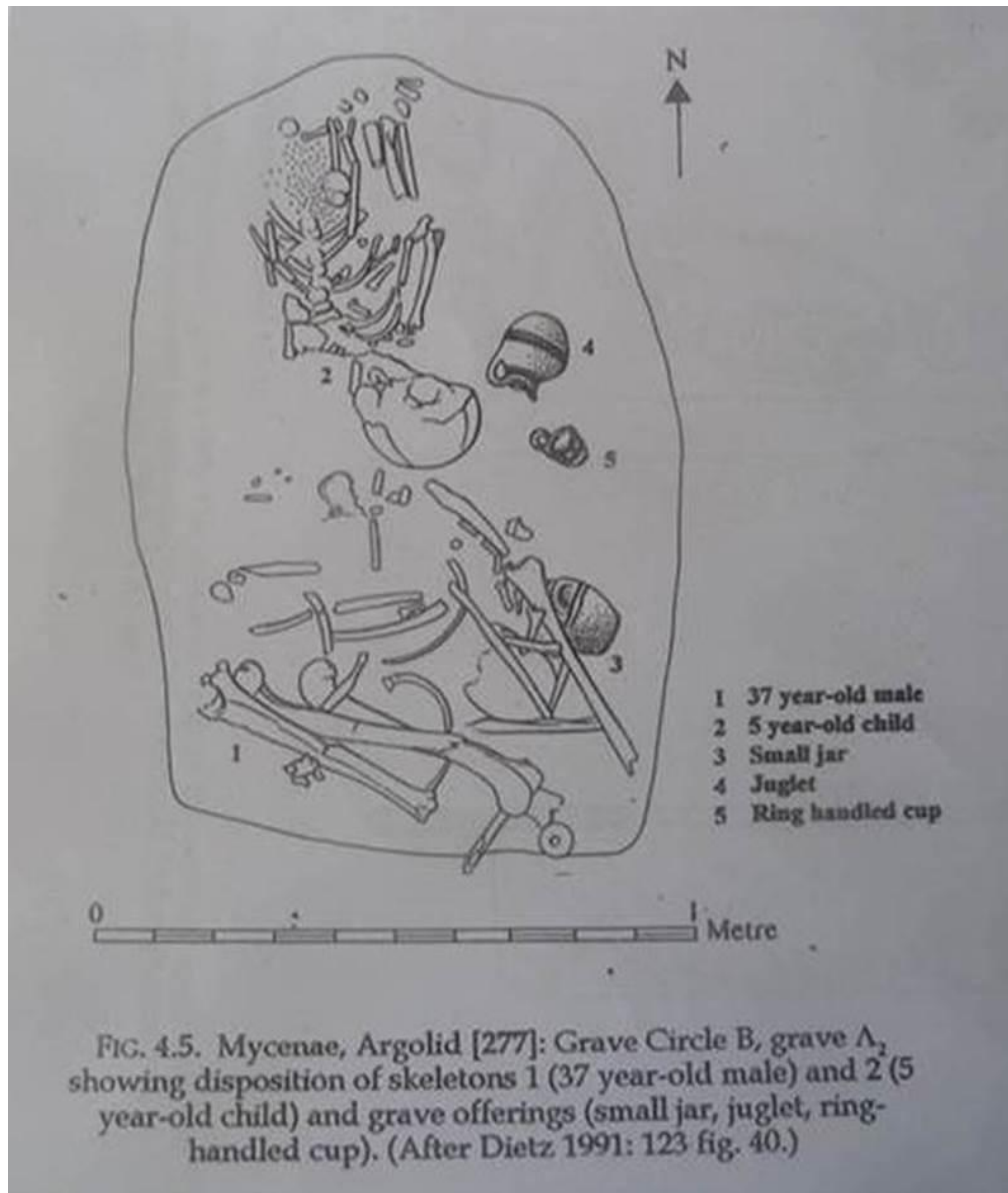
Εικ. 2. Άργος. Νεκροταφεία της ΜΕ και πρώιμης ΥΕ εποχής (Dietz 1971, 283, fig.54)



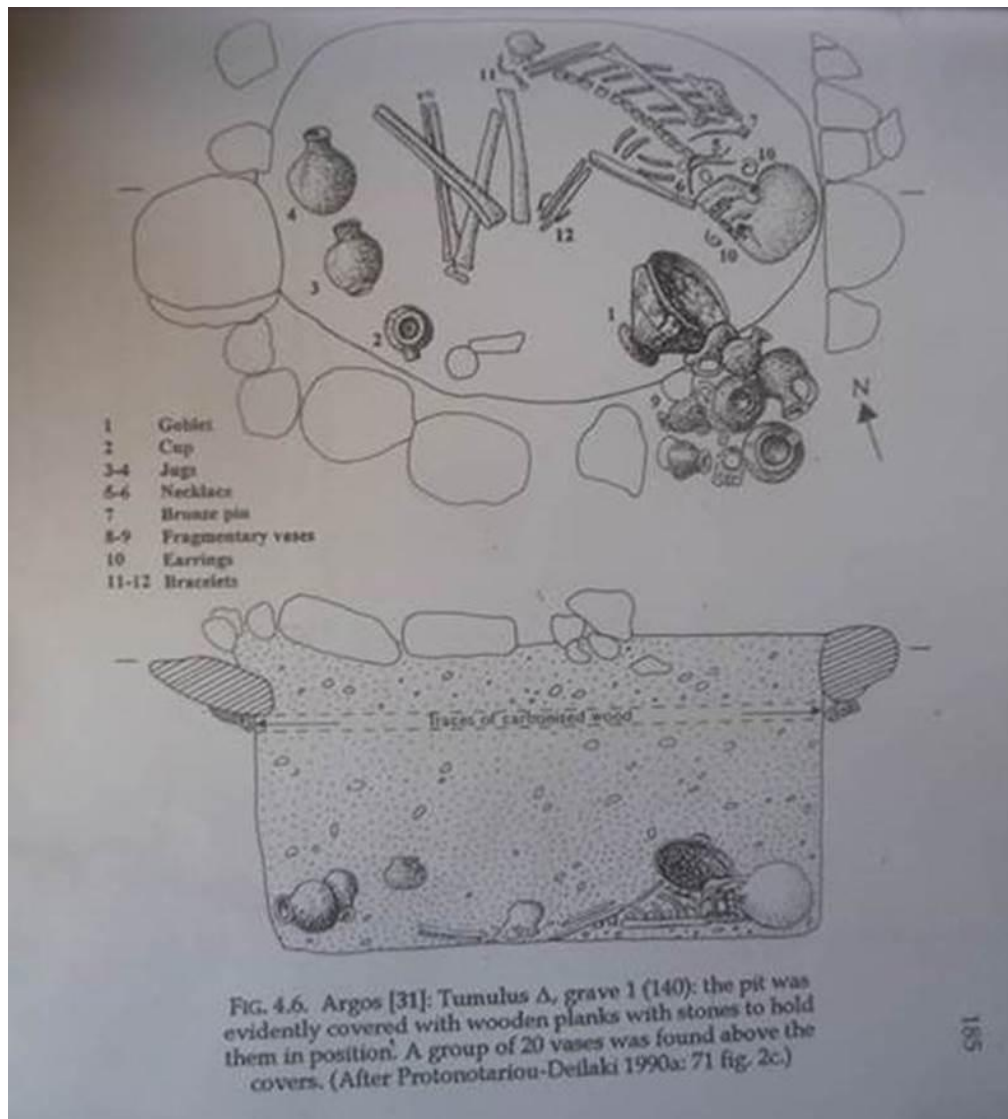
Εικ.3. Βοΐδοκοιλιά. Τύμβος και εντός αυτού ταφές σε πίθους (Cavanagh et al. 1998, 191, fig.4.18)



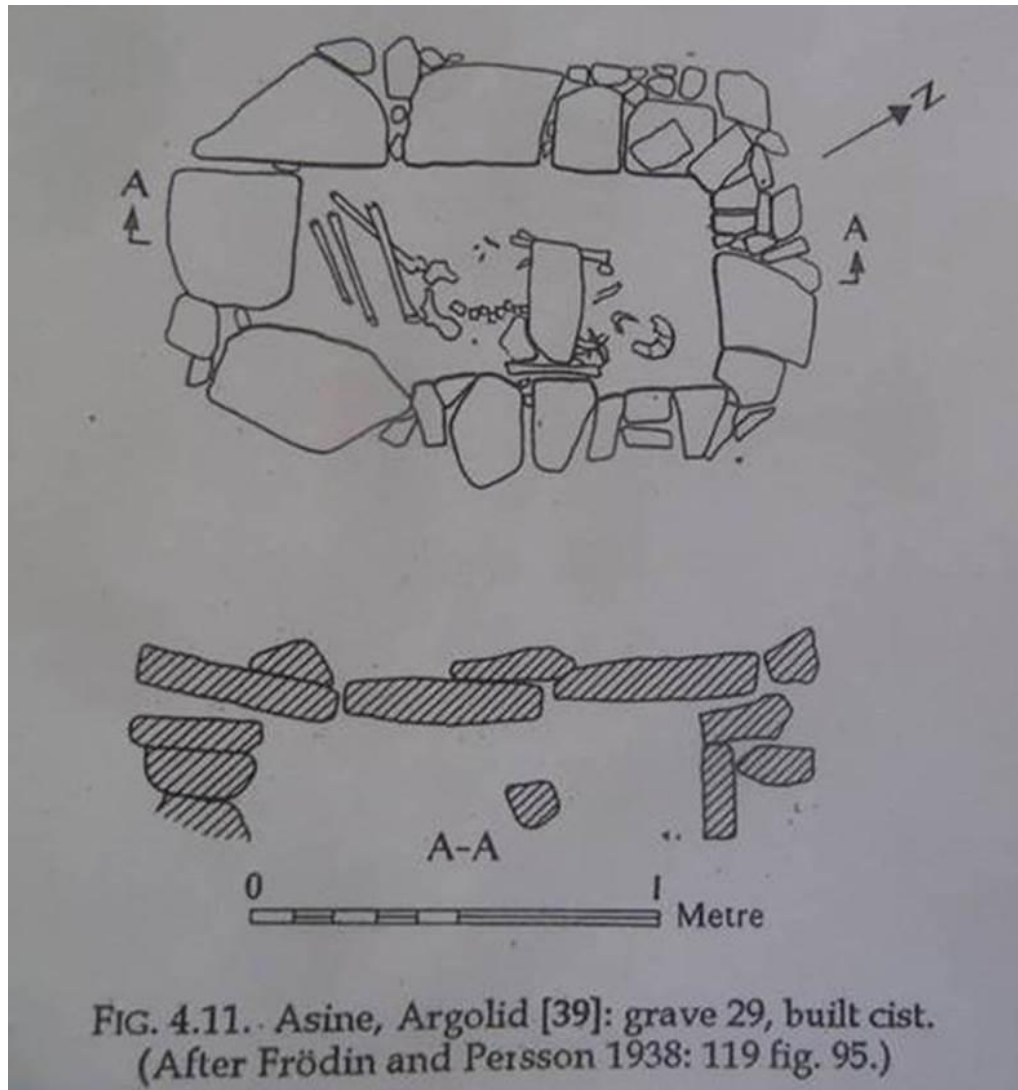
Εικ.4. Αγ. Ιωάννης Παπουλίων. Τύμβος και εντός αυτού ταφές σε πίθους (Cavanagh et al. 1998, 191 fig.4.19 από Κορρές ΠΑΕ 1978, 328 fig.1.)



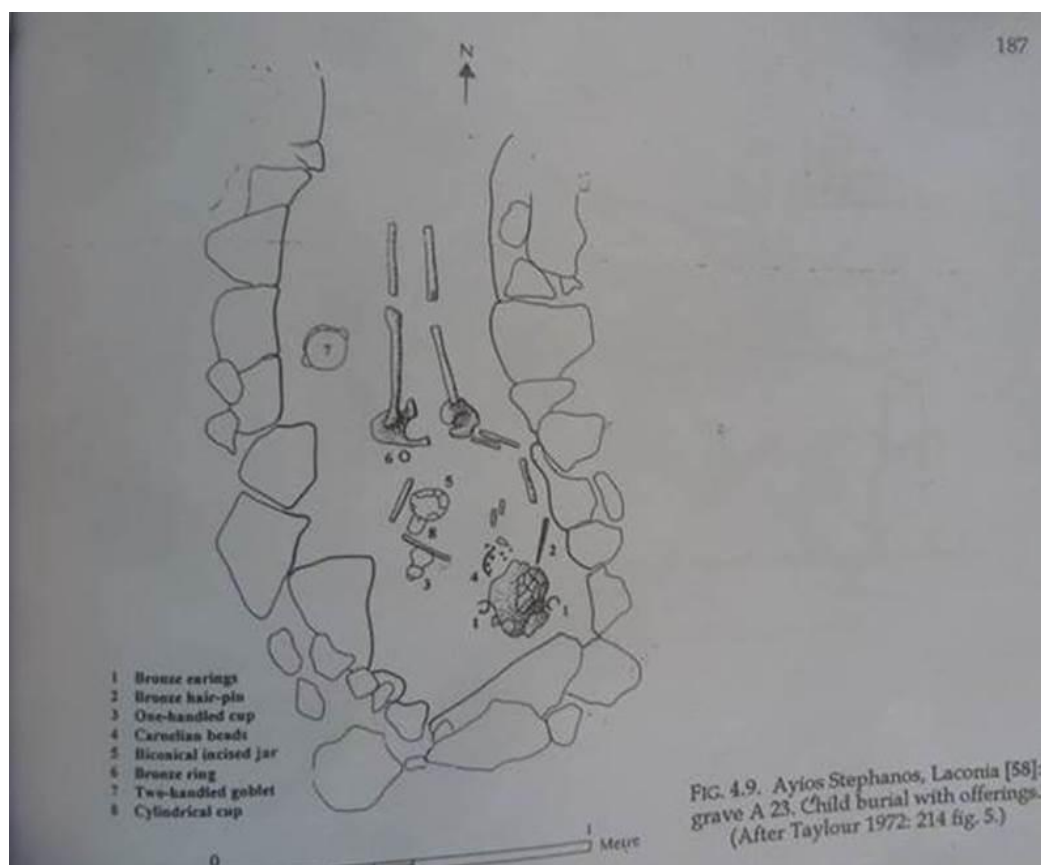
Εκ.5. Μυκήνες. Ταφικός Κύκλος Β΄ τάφος Α΄. Απόθεση σκελετών (Dietz 1991, 123, fig.40.)



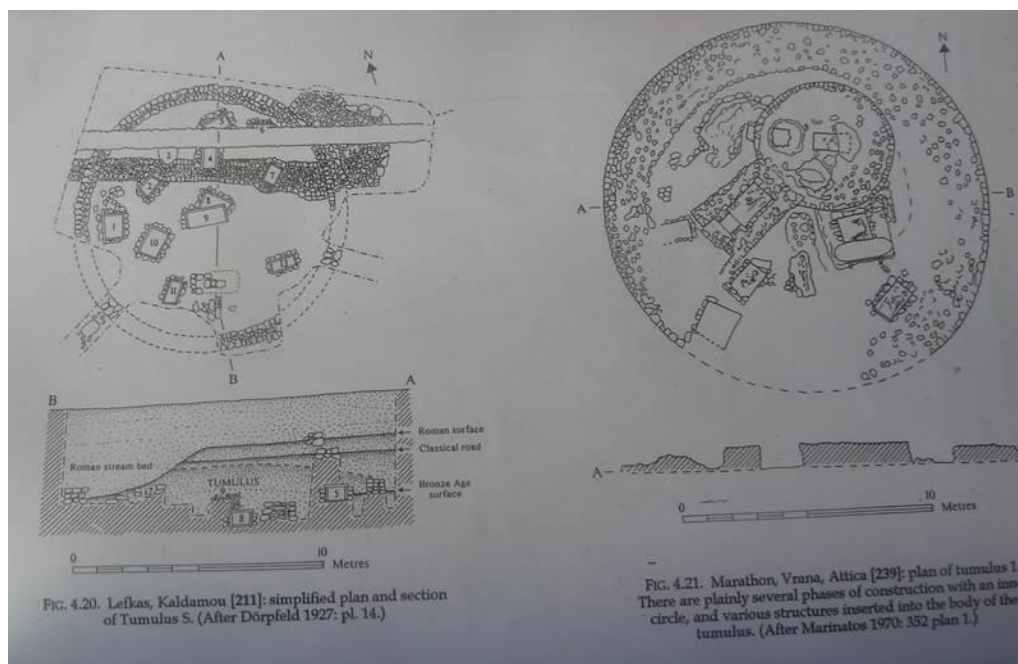
Εκ.6. Άργος. Τύμβος Δ, τάφος 1. Λάκκος καλυμμένος με σανίδες (Protonotariou – Deilaki 1990^α, 71 fig. 2c.)



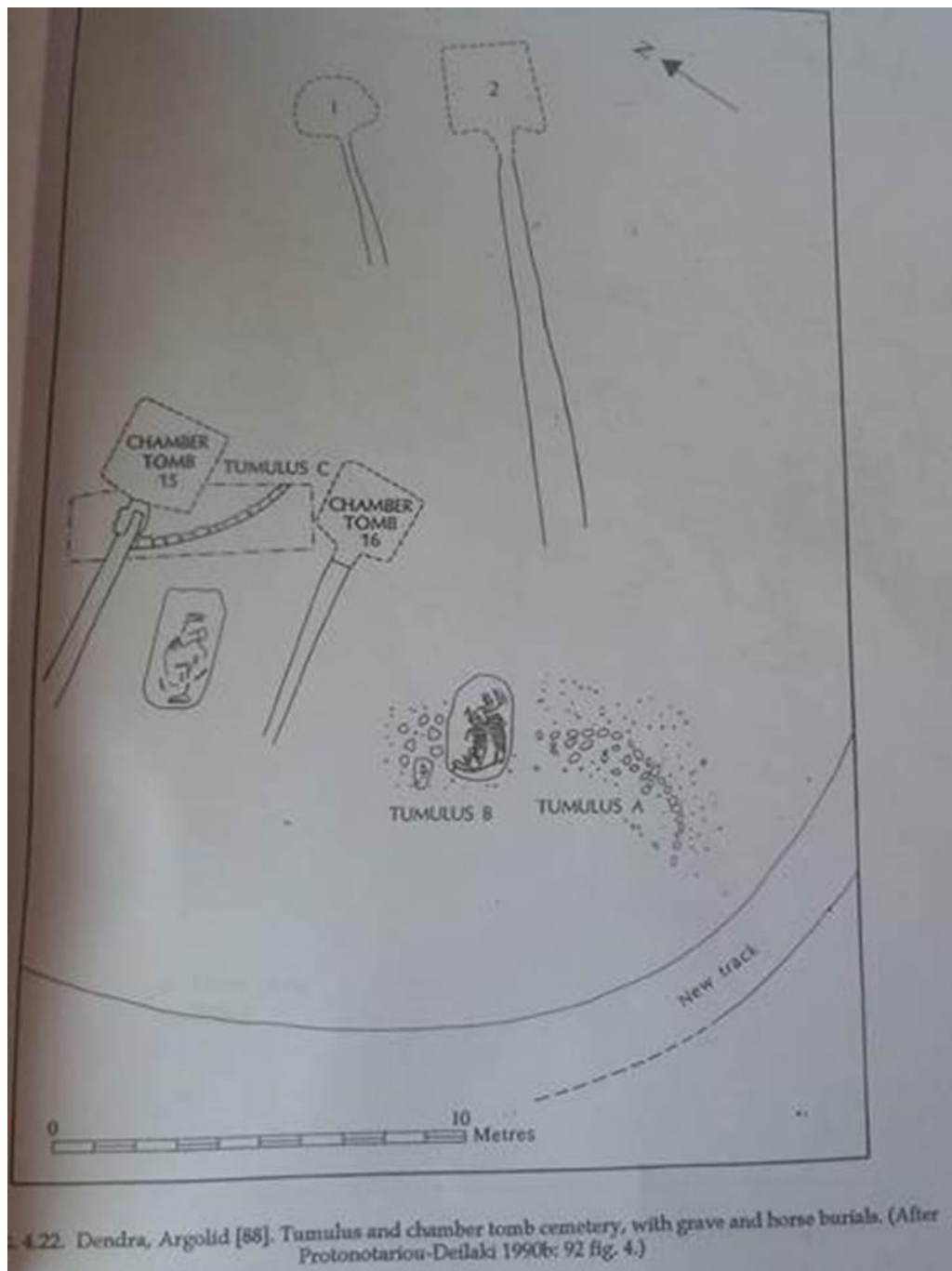
Εικ.7. Ασίνη. Κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος υπ' αρ.29 (Frödin and Persson 1938, 119, fig.95.)



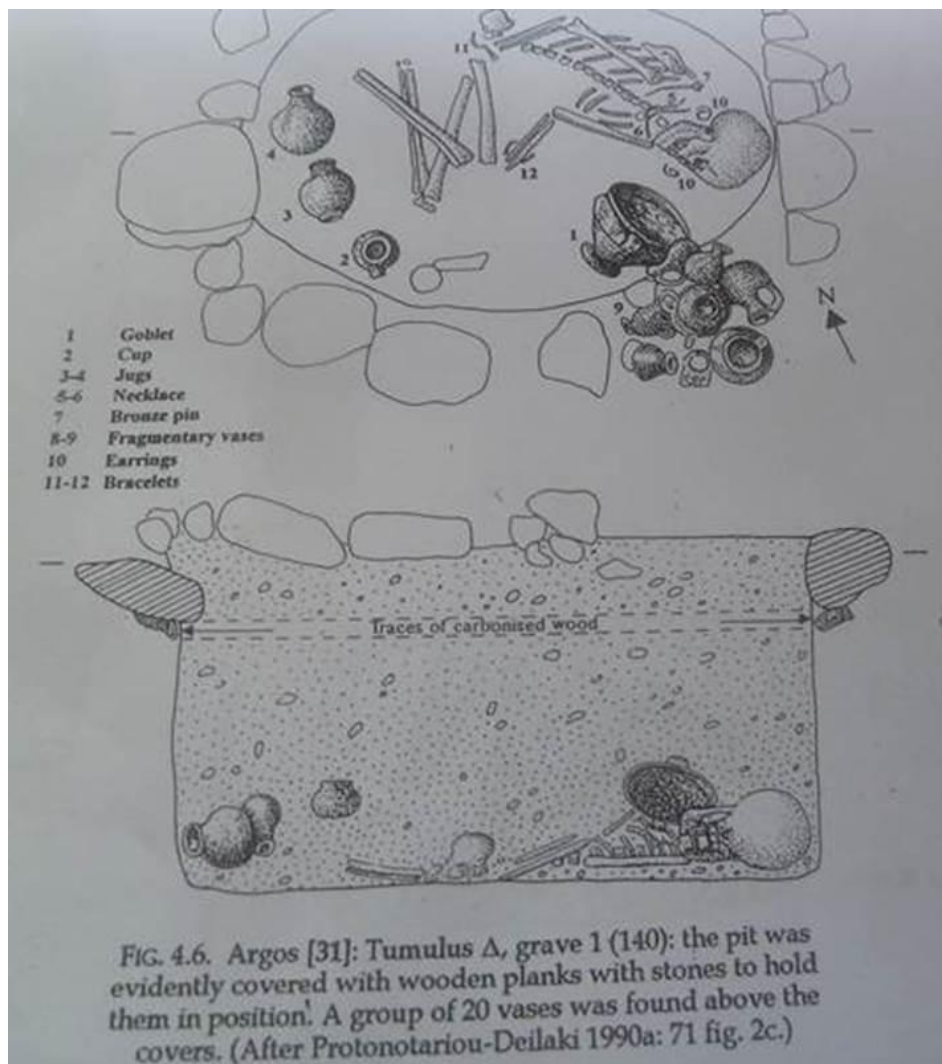
Εικ.8. Άγ. Στέφανος. Παιδική ταφή σε λιθοπερίβλητο τάφο. (Taylour 1972, 214, fig. 5.)



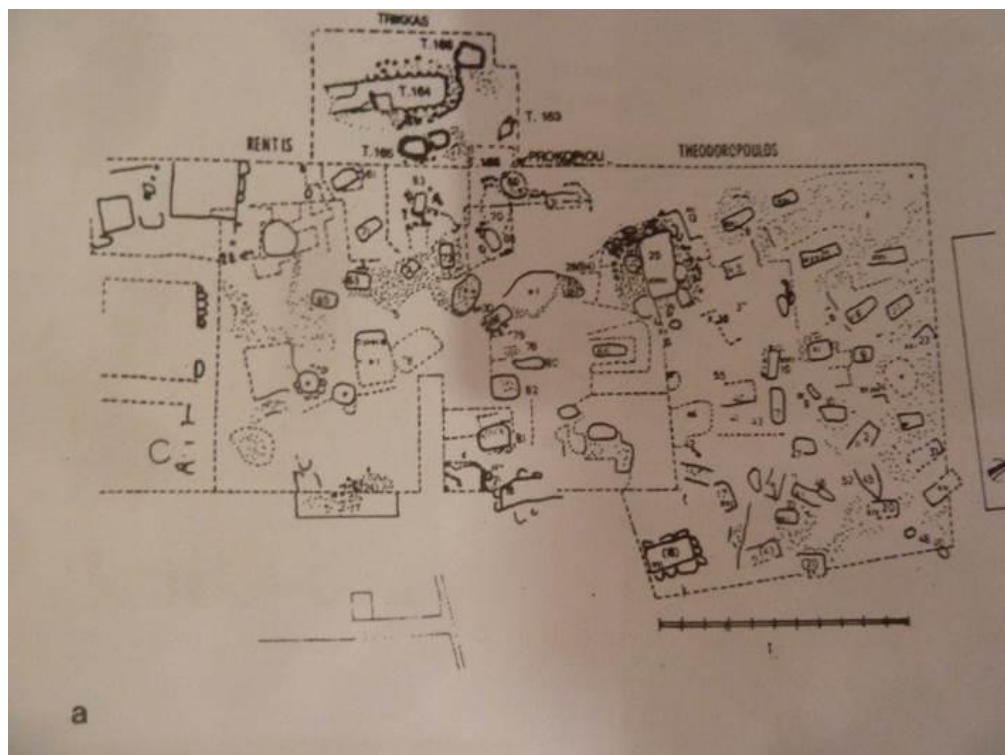
Εικ. 9. Τύμβοι: **α**) Στη Λευκάδα (Dörpfeld 1927, pl.14.) και **β**) στο Μαραθώνα (Marinatos 1972, 352 pl.1)



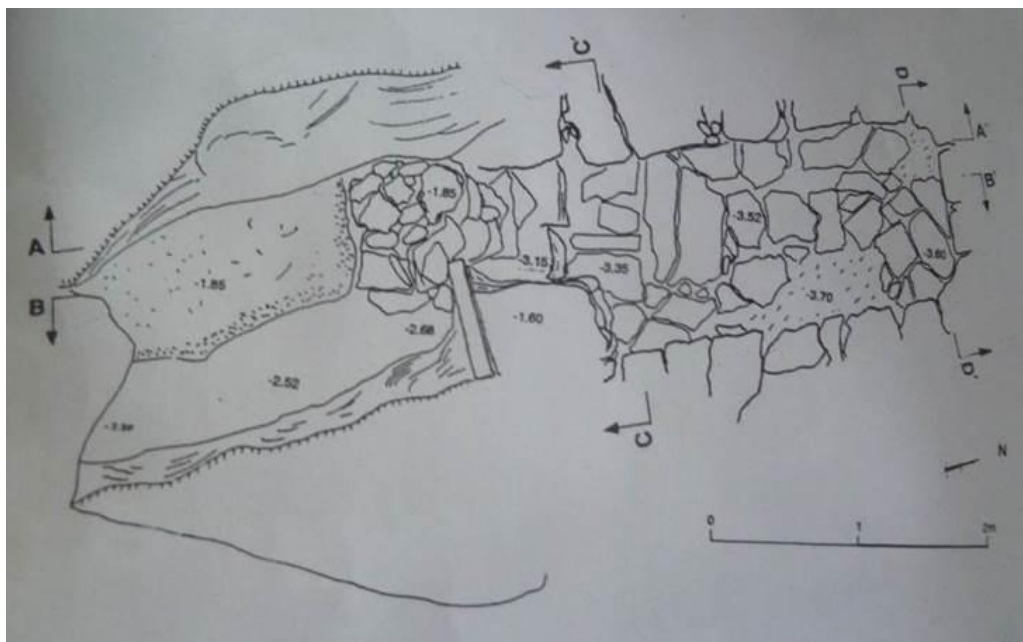
Εικ. 10. Δενδρά. Τύμβος με ξεχωριστή ταφή ίππων (Protonotariou – Deilaki 1990^{bc}, 92 fig.4.)



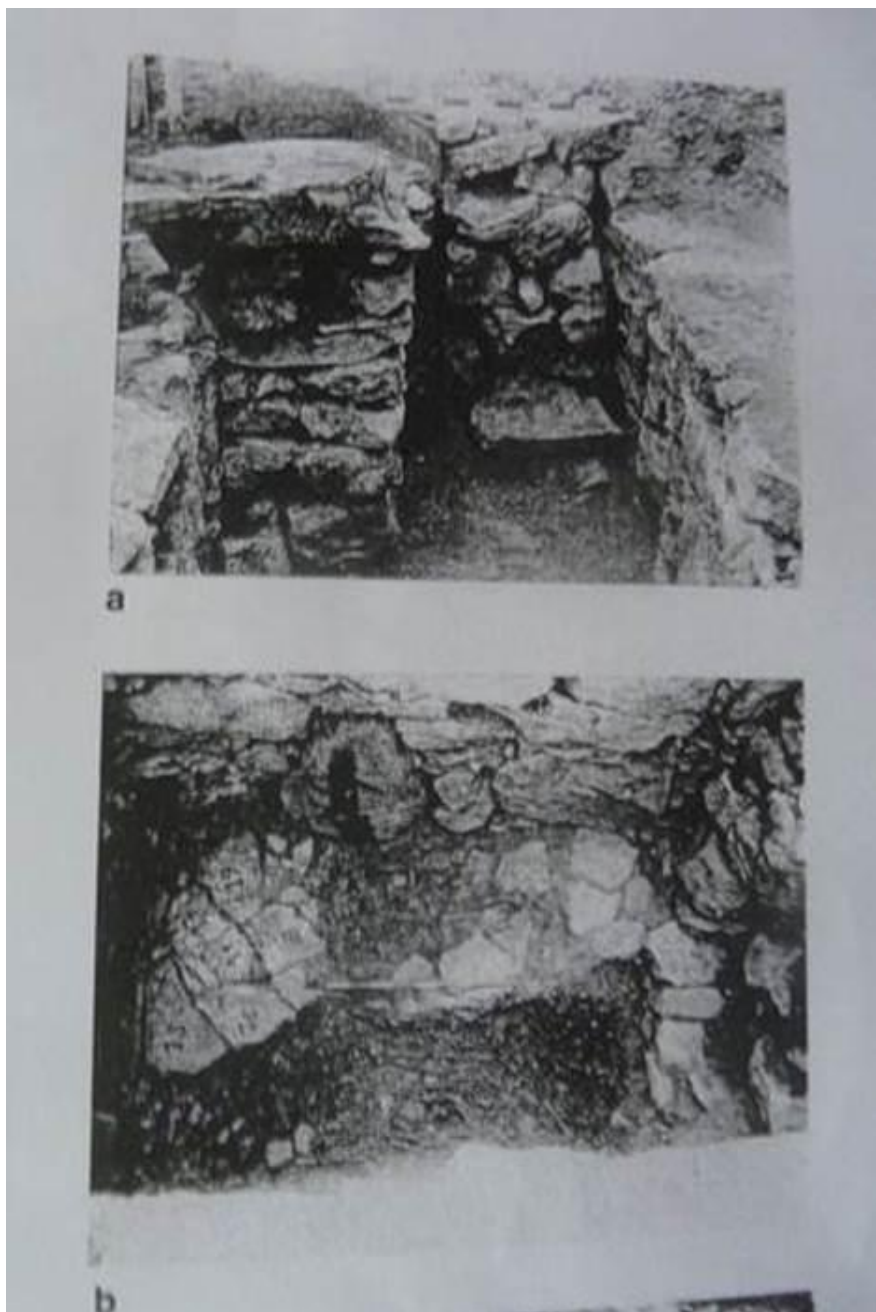
Εικ.11. Άργος. Τύμβος Δ τ. 1. Αντικείμενα προσφοράς εκτός του τάφου (Protonotariou – Deilaki 1990^a, 71 fig. 2c)



Εκκ.12. Άργος. Η περιοχή του Τύμβου Γ (Ραπαδιμτριου Ν. 2001, fig.3 α.)



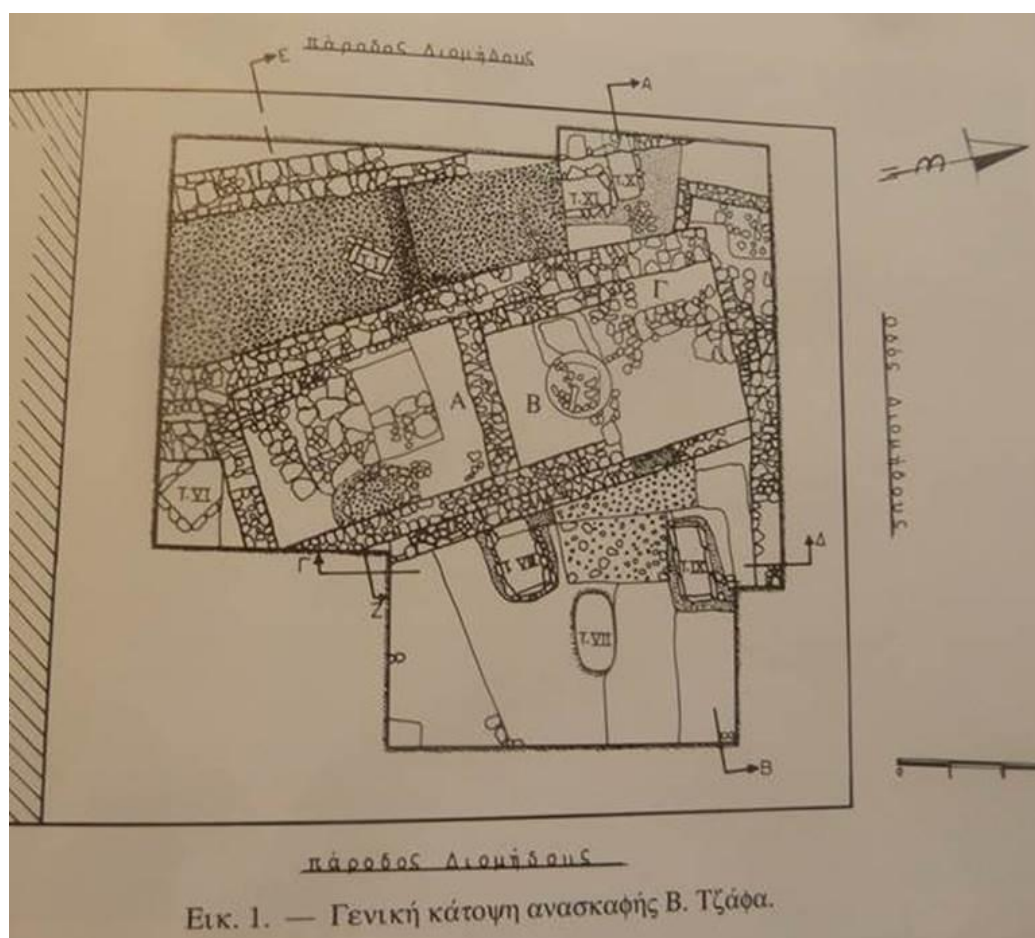
Εικ.13. Άργος. Σχεδιασμός του τάφου 164 (Papadimitriou N. 2001, fig.3 b.)



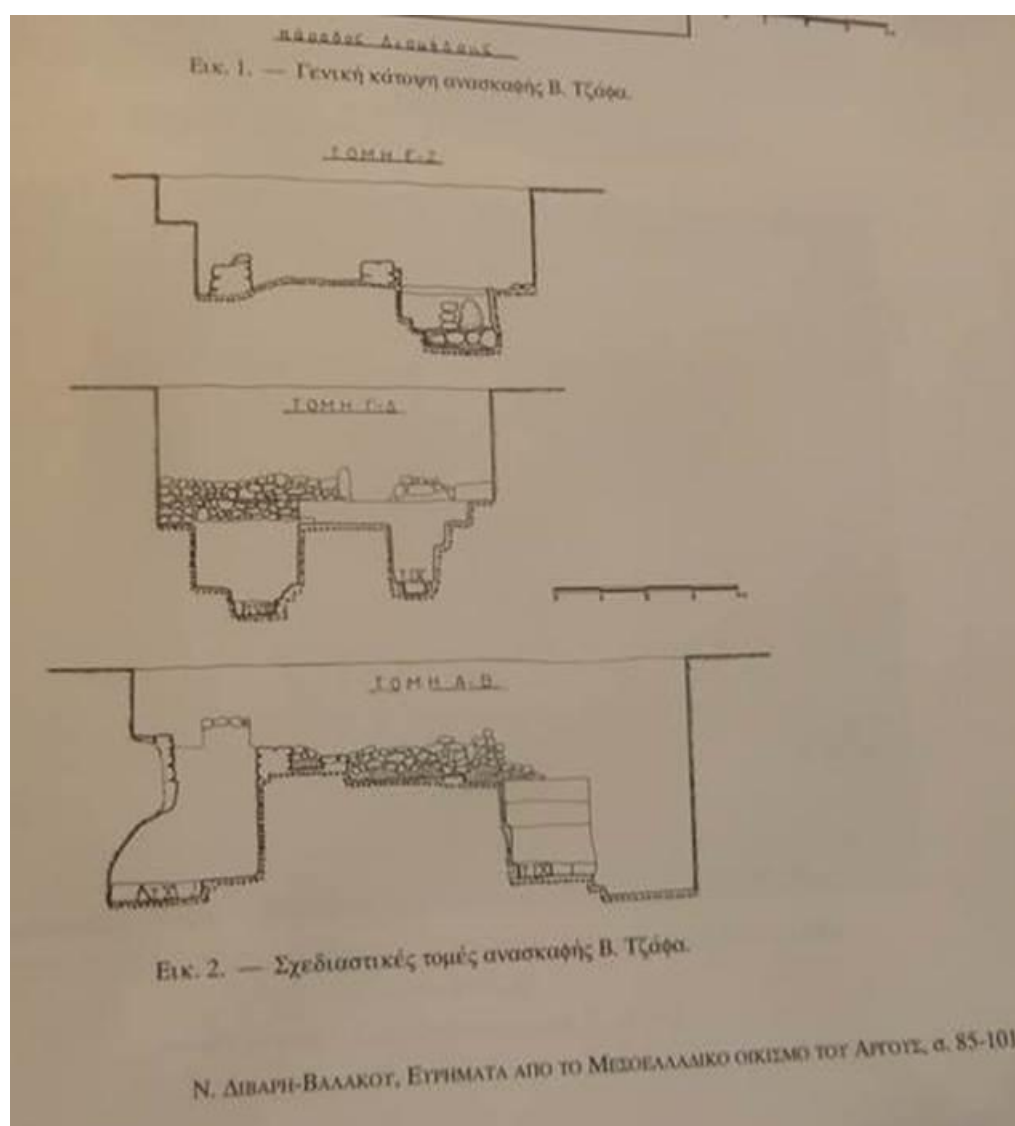
Εκ. 14 και 15. Άργος. Τάφος 164. Το στόμιο **άνω** και το πλακόστρωτο δάπεδο **κάτω** (Papadimitriou N. 2001 a and b)



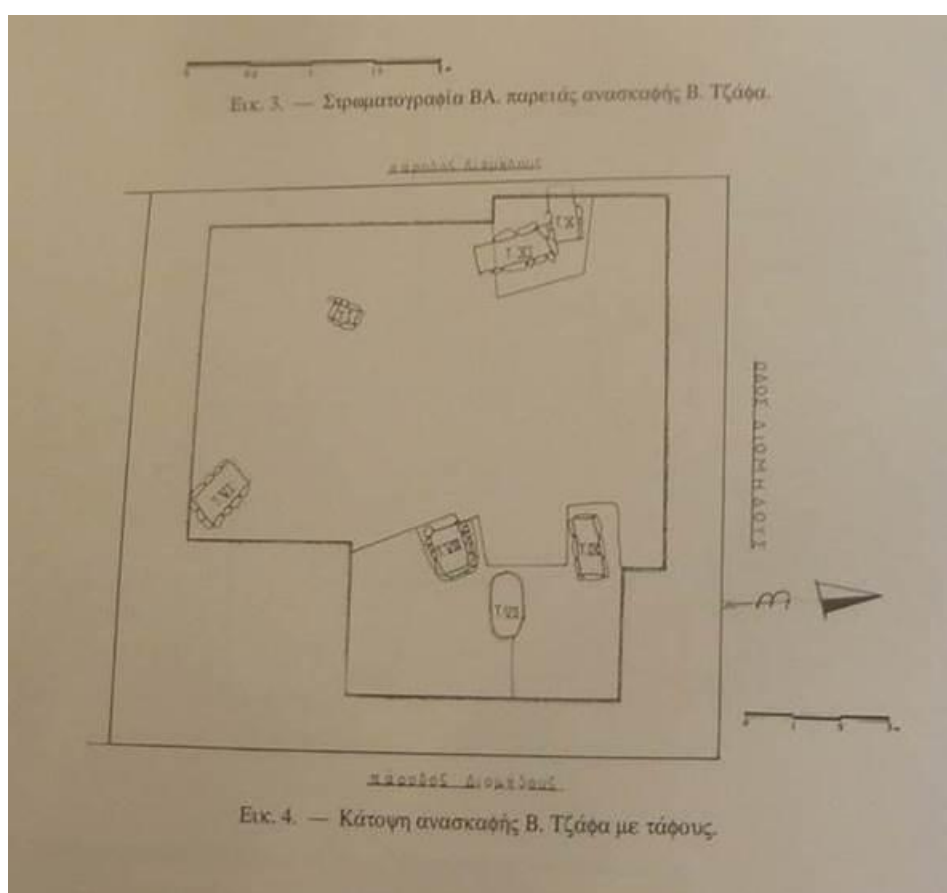
Εικ.16. Άργος, Ασπίς. Τάφος εντός του οικισμού. (Από την ενημερωτική πινακίδα του αρχαιολογικού χώρου)



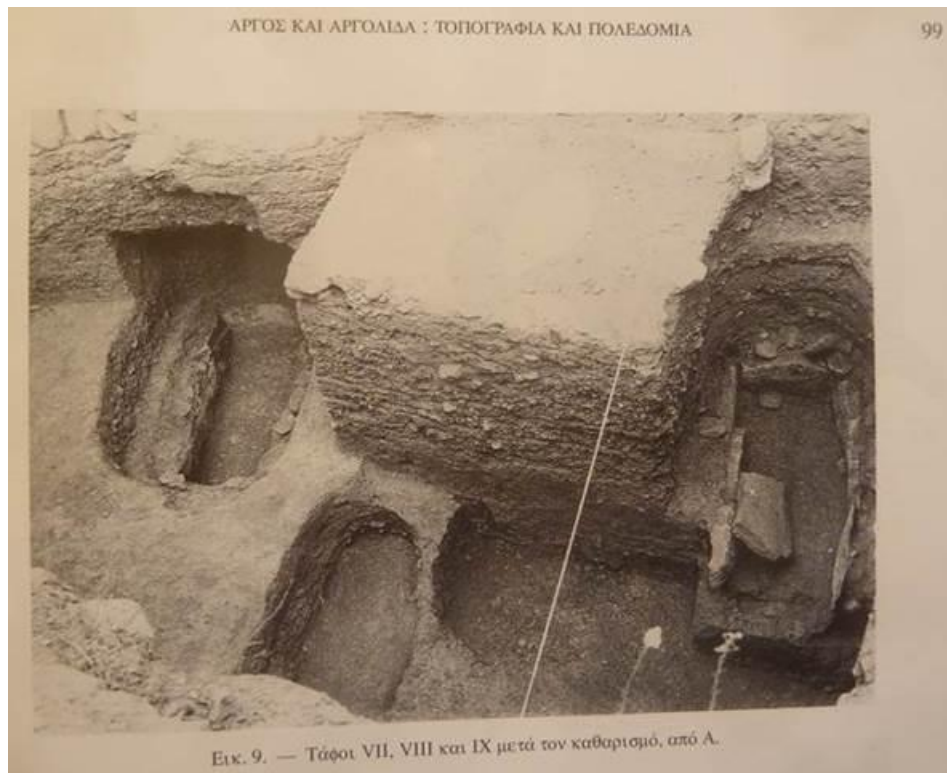
Εικ.17. Άργος. Γενική Κάτοψη ανασκαφής Τζάφα (Διβάρη – Βαλάκου 1990, 95 εικ.1)



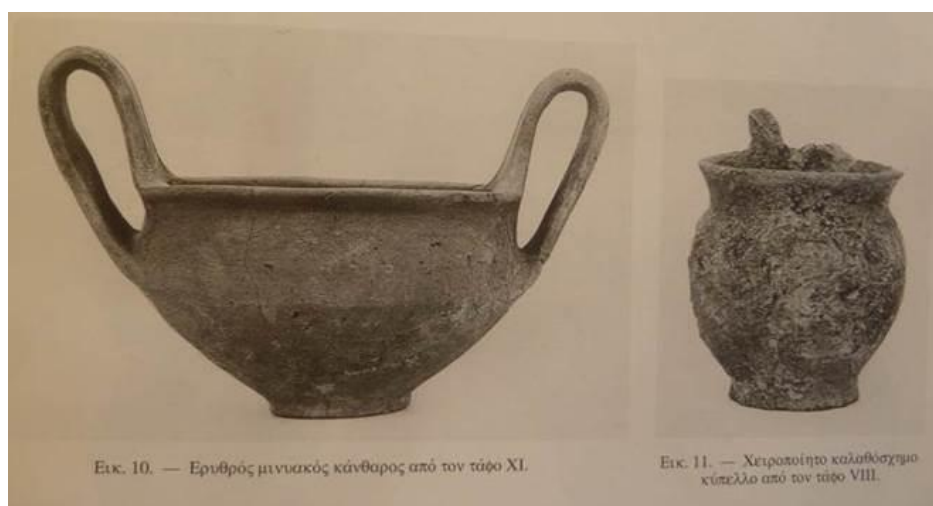
Εικ.18. Άργος. Σχεδιαστικές τομές ανασκαφής οικοπέδου Τζάφα ((Διβάρη – Βαλάκου 1990, 95 εικ.2)



Εικ.19. Άργος. Κάτοψη ανασκαφής Τζάφα με τάφους (Διβάρη – Βαλάκου 1990, 96 εικ.4)



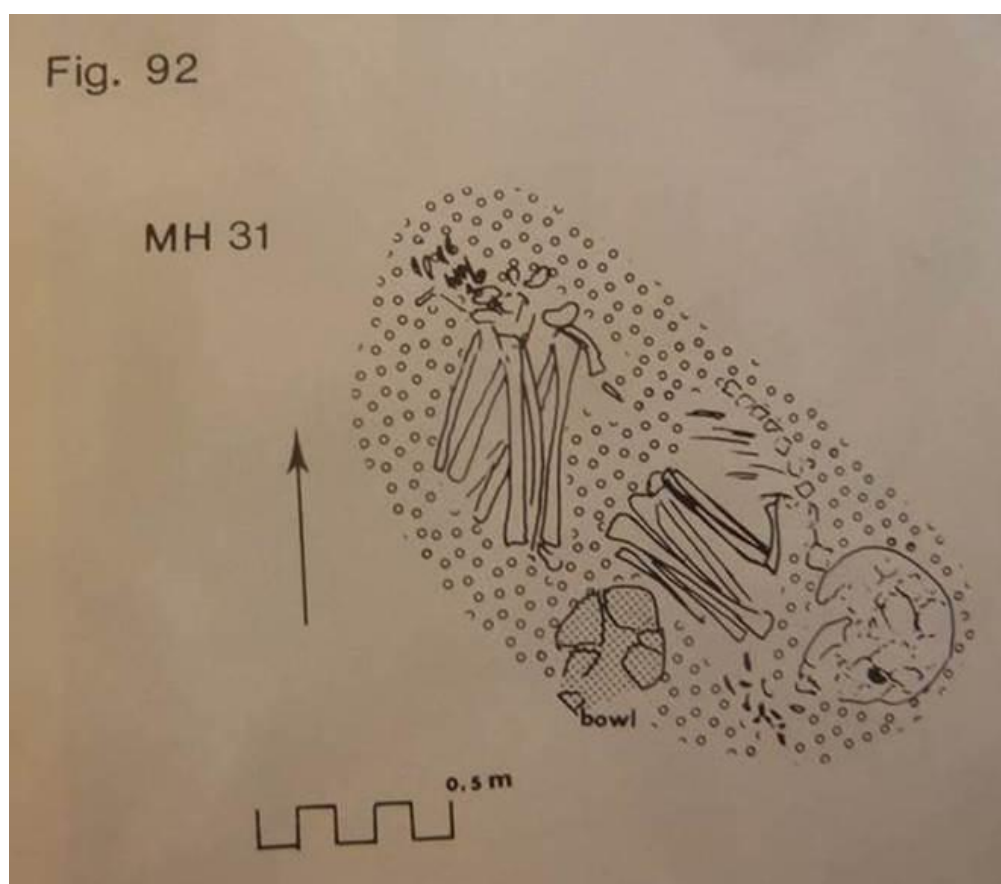
Εικ.20. Άργος, Τάφοι από οικοπέδο Τζάφα (Διβάρη – Βαλάκου 1990, 99 εικ.9)



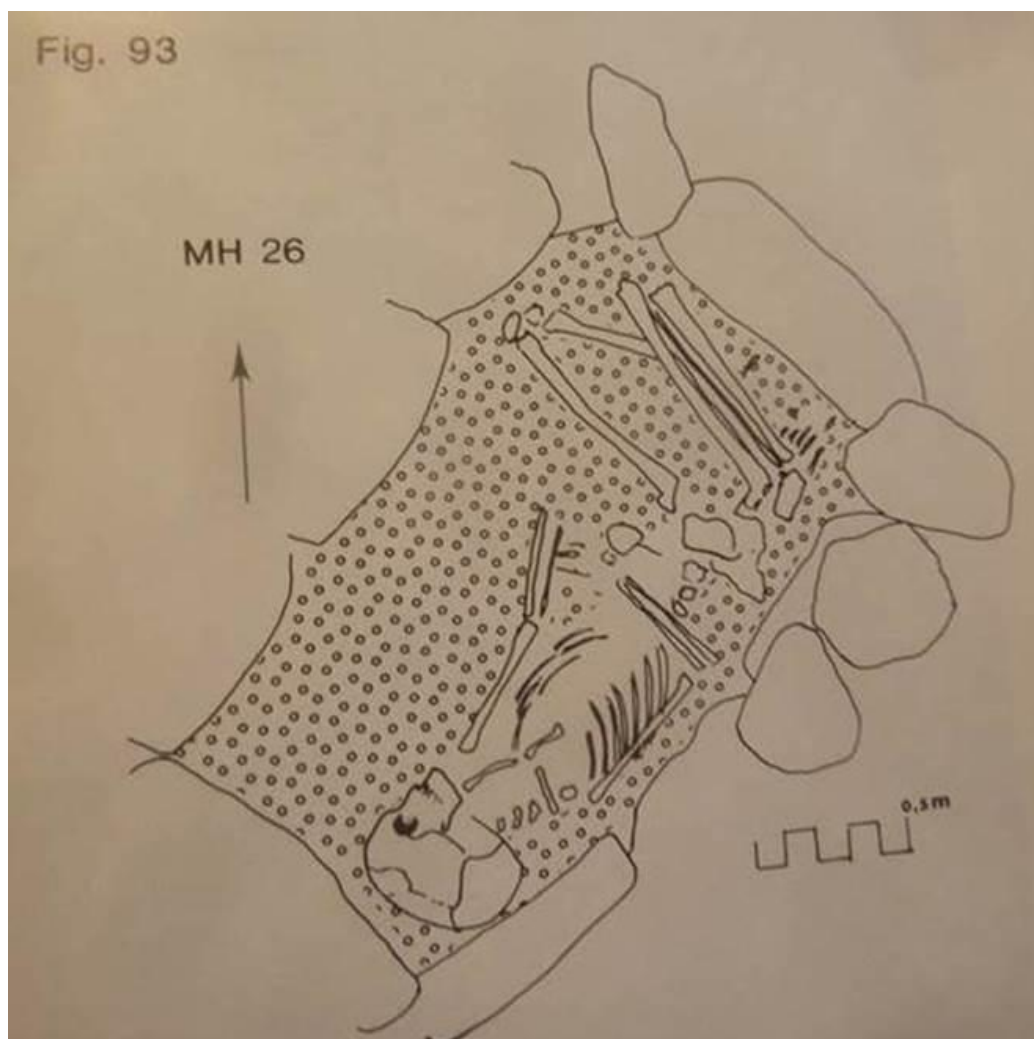
Εικ.21. Άργος, Αγγεία από τάφους του οικοπέδου Τζάφα. (Διβάρη – Βαλάκου 1990, 99 εικ.10 και 11)



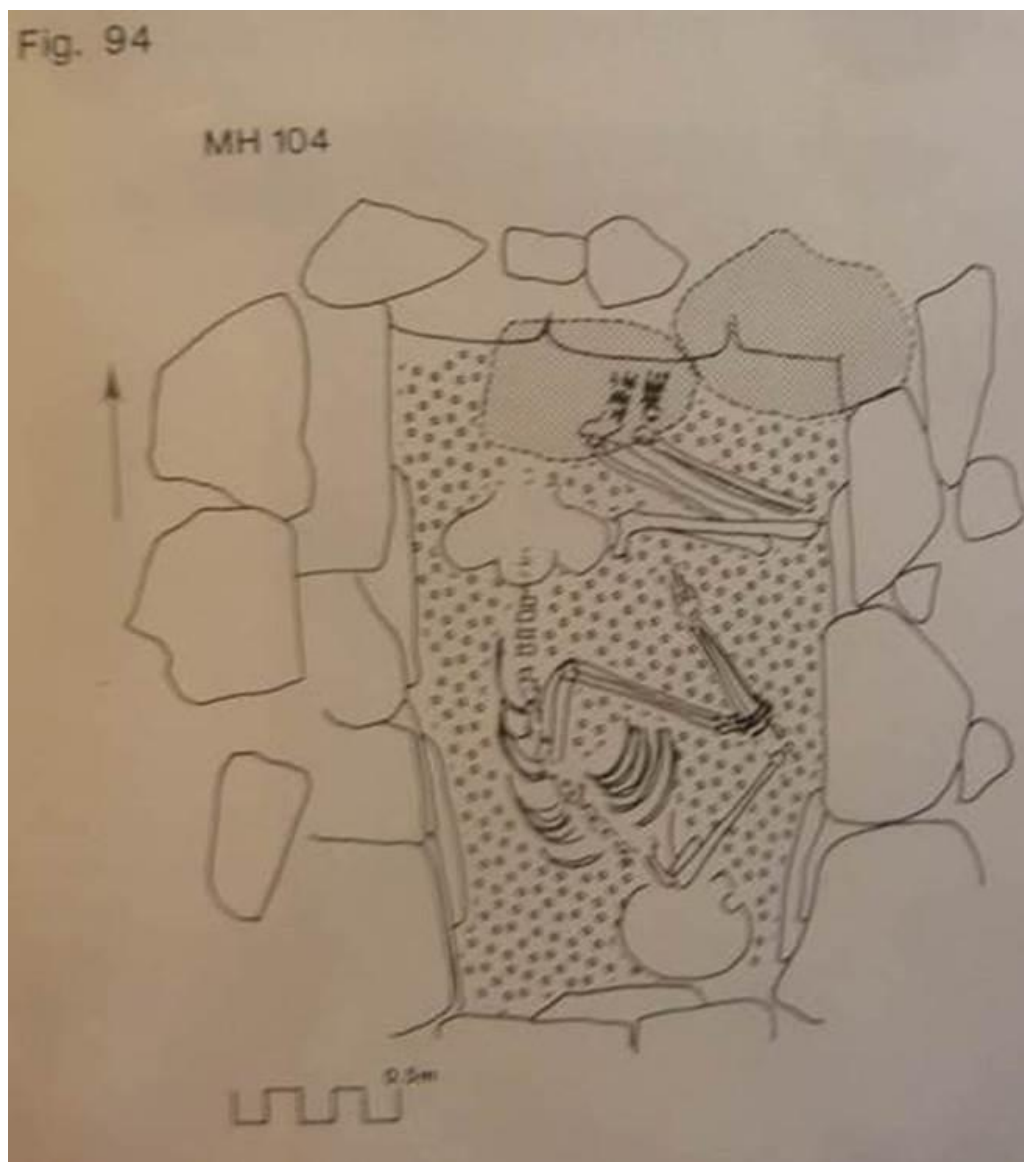
Εικ.22. Ασίνη. Κάτω Πόλη. Κιβωτιόσχημος τάφος (Nordquist 1987, 121 fig.2.)



Εικ.23. Ασίνη. Ταφή σε λάκκο.(Nordquist 1987, 191 fig.92.)



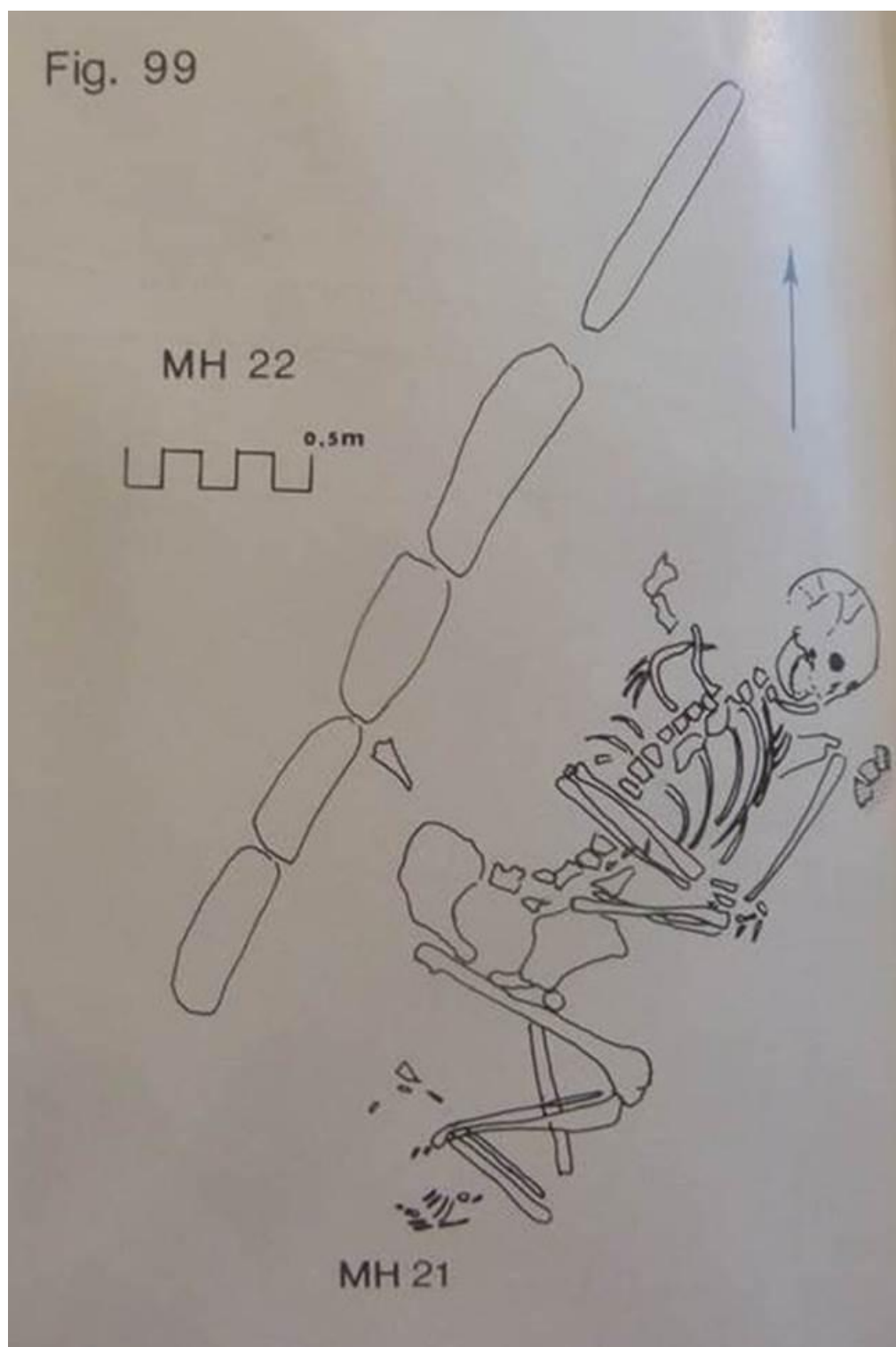
Εικ. 24. Ασίνη. Λιθόκτιστος κιβωτιόσχημος τάφος. (Nordquist 1987, 191 fig.93.)



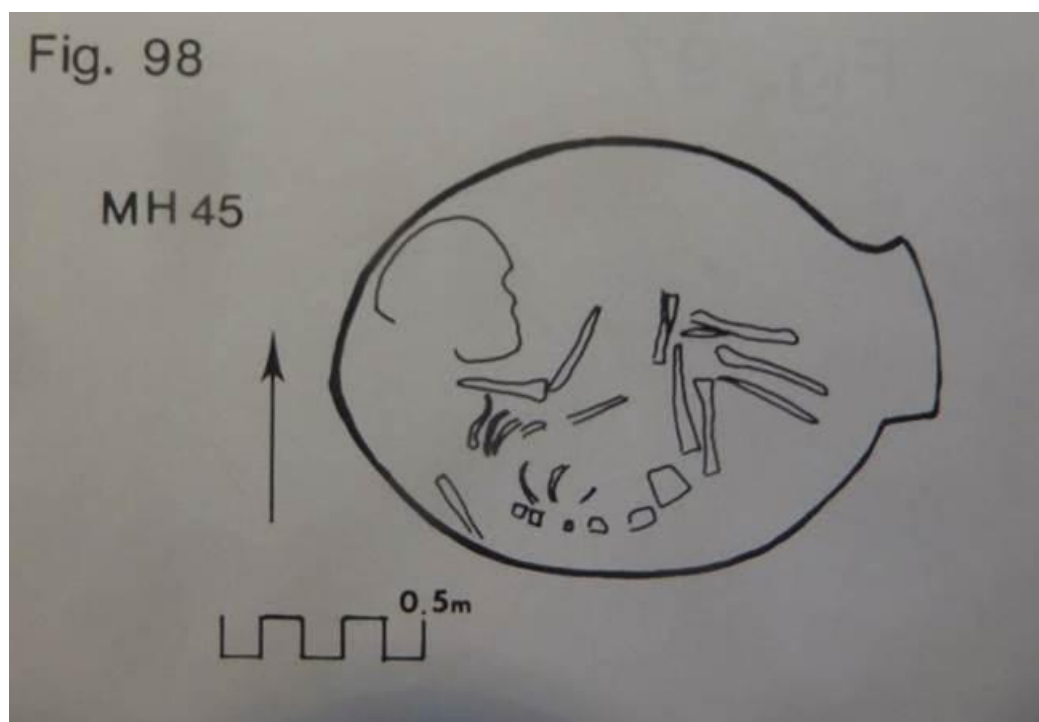
Εικ.25. Ασίνη. Λιθόκτιστος κιβωτιόσχημος τάφος. (Nordquist 1987, 191 fig.94.)



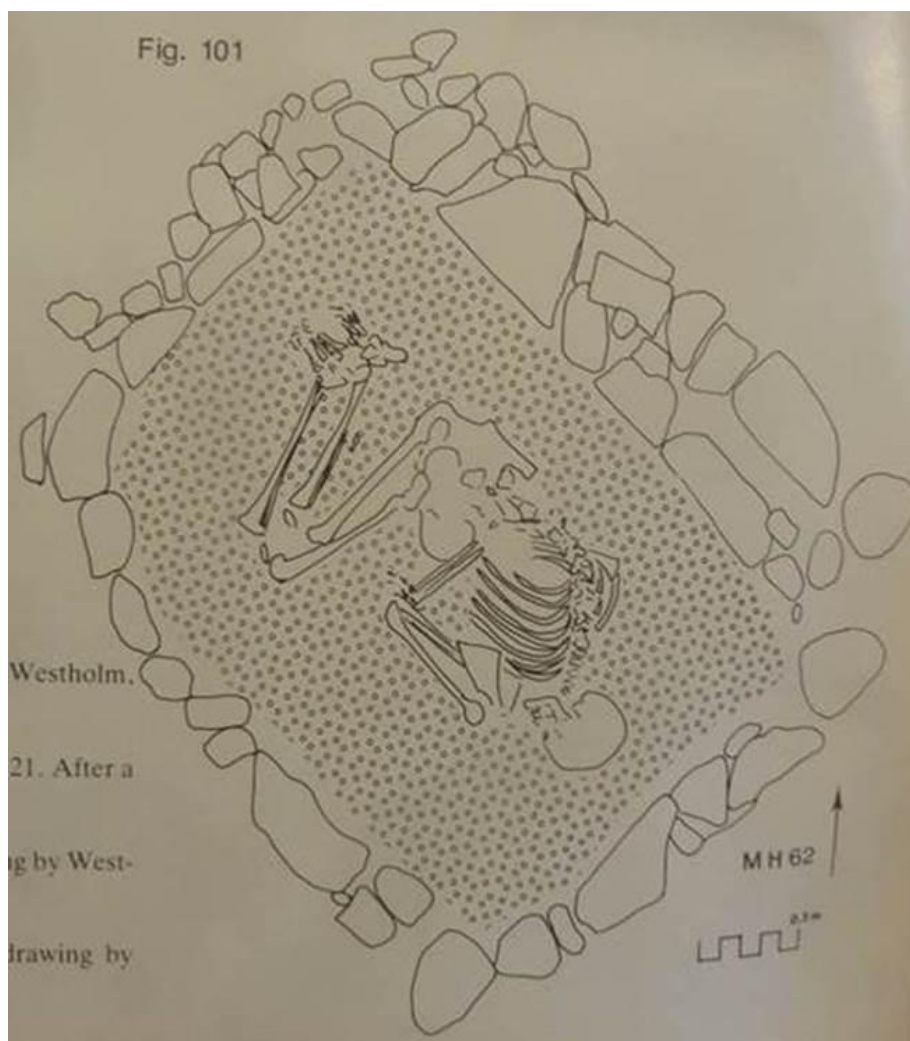
Εικ. 26. Ασίνη. Λιθόκτιστος κιβωτιόσχημος τάφος με καλυπτήριες πλάκες (Nordquist 1987, 192 fig.95.)



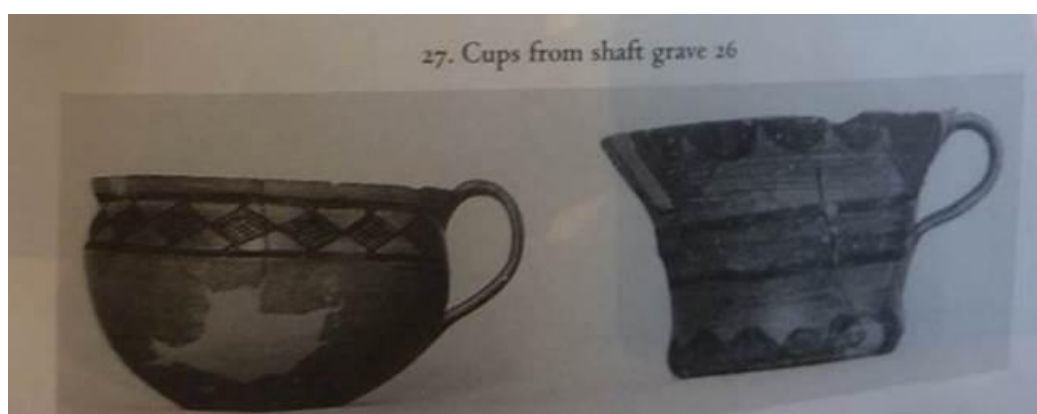
Εικ. 27. Ασίνη. Ημικιβωτιόσχημος τάφος. (Nordquist 1987, 194 fig.99.)



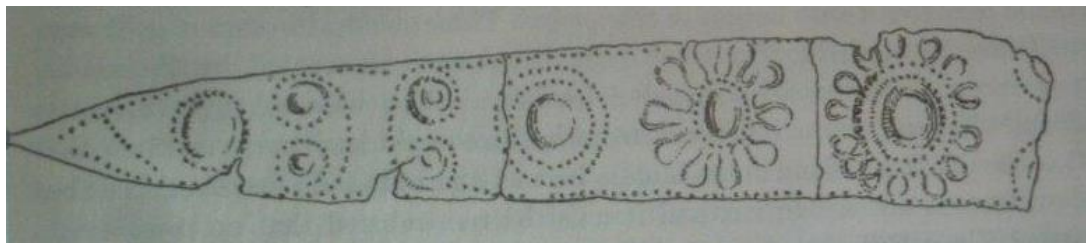
Εικ. 28. Ασίνη. Ταφή σε αγγείο. (Nordquist 1987, 194 fig.98.)



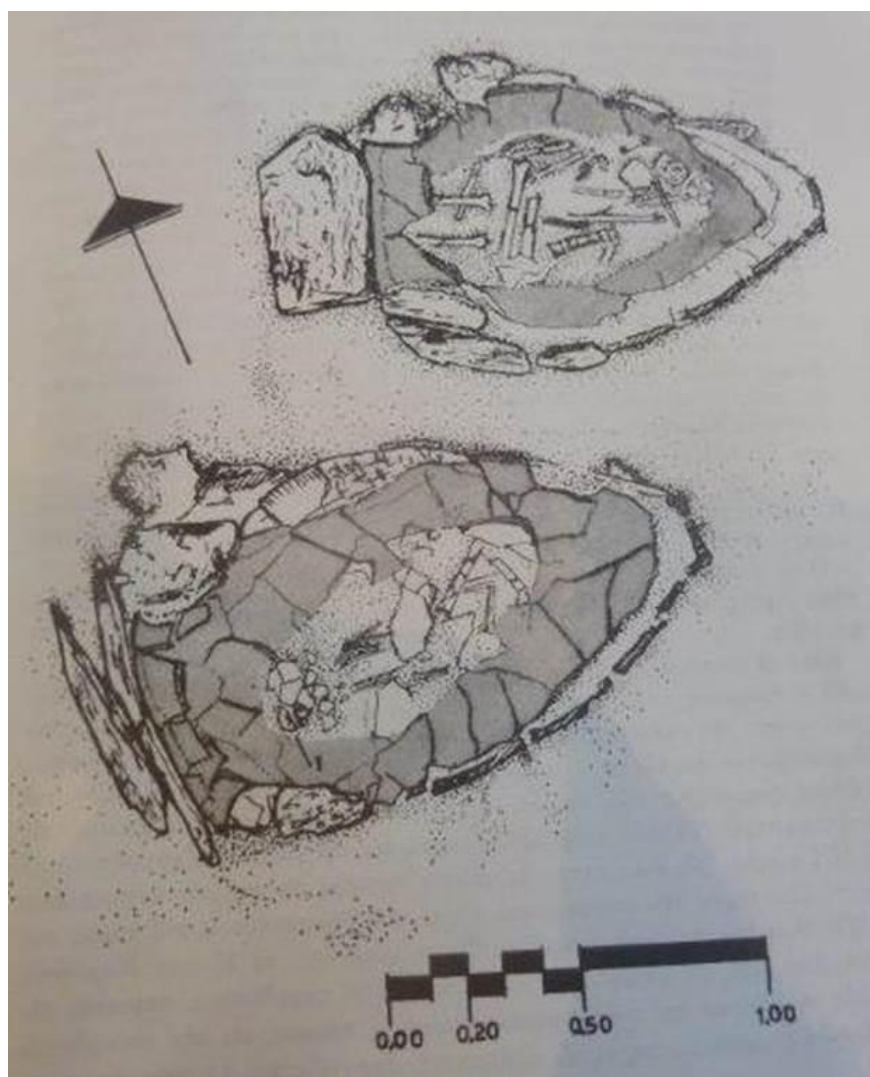
Εικ.29. Ασίνη. Τάφος με λίθινο περίβολο. (Nordquist 1987, 194 fig.101.)



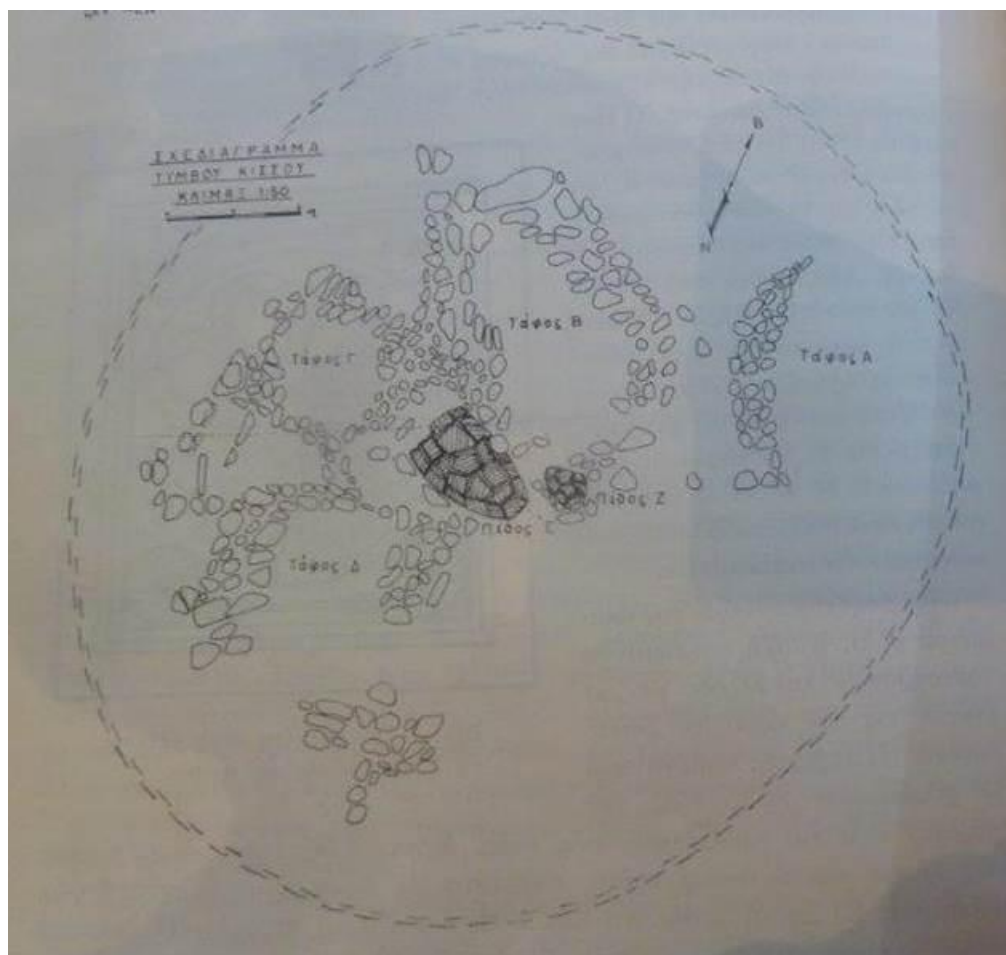
Εικ. 30 Λέρνα. Μικρά κύπελλα από τάφο. (Caskey 1997, 25, φηγ.27)



Εικ. 31 Διάδημα από γυναικεία ταφή Βόρειο Νεκρ/φείο Κορίνθου. Blegen 1964,3
Fig 3 – 1 (1:1)



Εικ..32. Τομή ταφ. πίθου Καμνίων (Κορρές ΠΑΕ 1980, 127)



Εικ.33. Σχέδιο του τύμβου Κισσού (Μαρινάτος ΠΑΕ 1966,122)



Εικ.34. Μάλθη. Πήλινο αγγείο από την πρώιμη ΥΕ Ι περίοδο, το οποίο περιείχε τις ταφές δύο παιδιών (Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας).

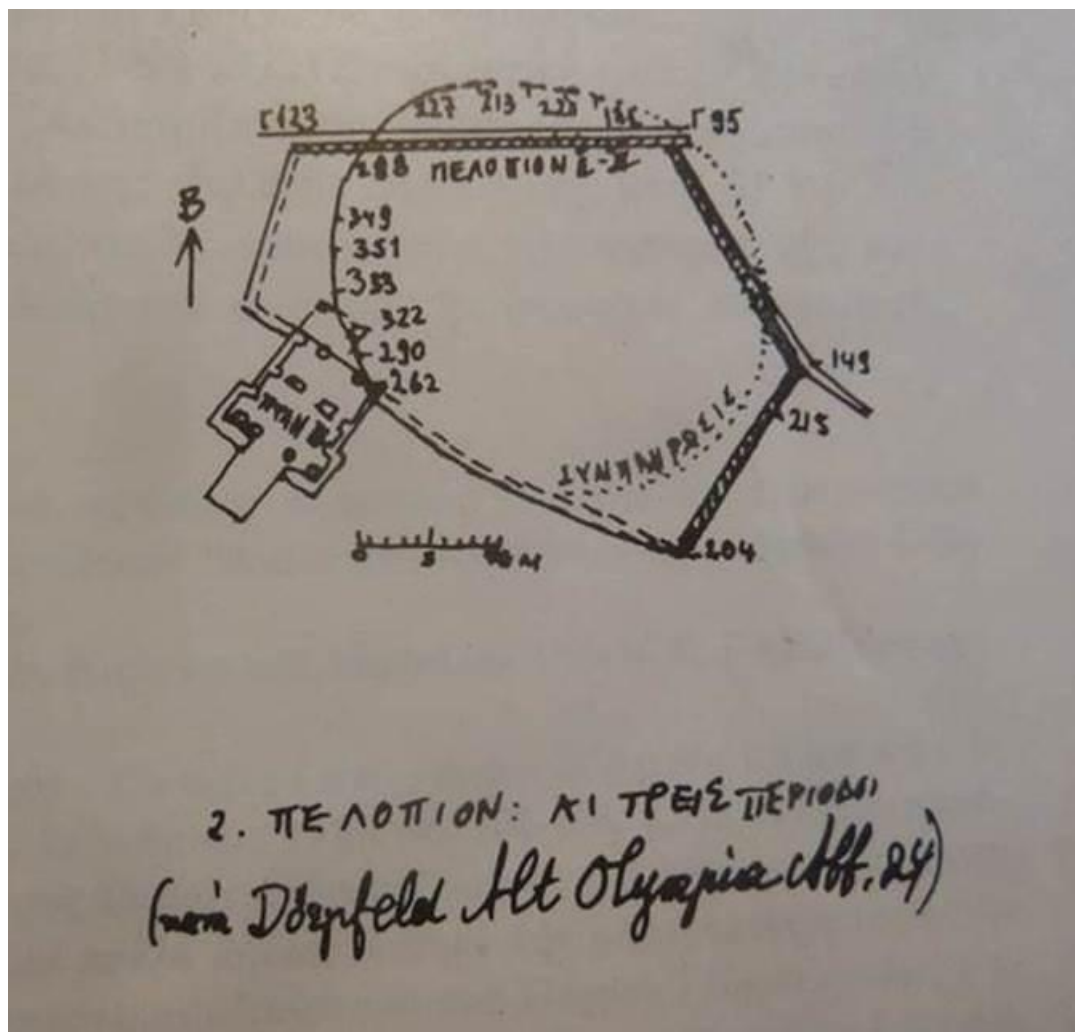


Εικ.35. Νιχώρια. Ο μεταβατικός μικρός κύκλος (Από το φωτογραφικό μου αρχείο-21-4-2017))



Fig. 7.11. Geraki: Middle Helladic cist grave.

Εικ. 36. Γεράκι. ΜΕ κιβωτιόσχημος τάφος. (Crouvel 2005, 72, fig. 7.11)



Εικ.37. Ολυμπία. Το Πελόπιον κατά Dörpfeld (Δειλάκη 1989, σ.234)

)

.

.